

وارلیق

تۆرکجه - فارسجا فرهنگی درگی
فصلنامه فرهنگی ترکی - فارسی

۲۴- جو ایل، یاز و یای ۱۳۸۱، سایه ۱-۱۲۴ و ۲-۱۲۵، ۱۶۰ صحیفه

بو یوک آذربایجان بسته کاری عۆزئیر حاجی بیگی

ISSN 1023 7186

قیمت: ۶۰۰ تومن

وارلىق

۲۴- جو ايل، ياز ۱۳۸۱، سايى ۱-۱۲۴

بۇ سايميزدا

- ۳..... سهند ايله تانيشليغيم، دؤكتور جواد هيئت
- ۸..... زعامت اجتماعى شيوخ صفوى در آذربايجان، شهرام پناهى خياوى
- ۱۶..... رونسانس موسيقيسى نين گليشمه سينه مؤختصر باخيش، خسرو اميرى
- ۲۱..... اصول اساسى جامعه مدنى، كمال مرادى
- ۲۲..... عبدالله شاييقين آذربايجان مدنيت تاريخينده يثرى، مينا خانيم اسدلى
- ۲۵..... شعر
- ۳۳..... كيتاب تانيتيمى، محمد رضا هيئت
- ۳۷..... تبريز ائيوانى، بهرام آجثرلو
- ۴۴..... پيرامون هفته شعر و ادب
- ۵۱..... تورك ديللرى (۱)، طلعت تكين، محمد اولمز، دؤكتور جواد هيئت
- ۶۱..... بيرينجى بئين الخالق آذربايجان علمى- بديعى موسيقي سمينارى، ابراهيم رفر
- ۶۵..... قره باغ در سالهاى ۲۰-۱۹۱۸، صمد سردارى نيا

وارلىق درگيسى اورتوقرافى قوراللارى اساسيندا يايىنلانير.

ماراغالى بۇلود قارا چۆرلو (سەند)
 بيزيم مىلى و نيسگىللى شاعيريميزدير.
 نيه مىلى؟ چۆنكى سەند بيزيم ان
 بوئوك مىلى - ادبى آيىدەمىز اولان و دۆنيا
 فولكلور شاه اثرلريندن بىرى ساييلان «دده
 قۇرقود» داستانلاريني مىلى بىر شوؤور و
 احساسلا نظمه چكىمىش و بيزلره و گلەجك
 نسيللريمىزه مىلى - حماسى بىر شعر
 مجموعەسى ياراتمىش و اونا (سازيمين سۆزو)
 آديني وئرمىشىدير.

سازيمين سۆزو و اوتون دوامى ساييلان
 و ايكىنجى آلتى بوئو شرح ائدن «قارداش
 آندى» آذربايجان و بوئوئولو كده ايرانلى تۆركلر
 اوچون و حتا هامى تۆركلره شاهنامه عياريندا
 بىر ائل نامه، مىلت نامهدير. آنجاق بوئادا باشقا
 ائللره سويوش يۇخدور، بلكه ده اوتون يثرينه
 سئوگى و محبت واردير.

سازيمين سۆزو ادبى باخيمدان
 دۆنيانين ان گۆزل حماسه لريله اولچوله بيلن،
 مؤحتوا و مضمون باخيميندان خالقيميزين
 قهرمانلىقلاريني، اوستون سجيته لريني و عادت
 و عنعنه لريني گۆزل و بديعى ديلله بيان ائدن
 مىلت نامه و يا ائل نامهدير.

آما نيه نيسگىلليدير؟ چۆنكى سەند
 بوتون عومرونو پهلويلرين بوغونتولو دؤورونده

سەند ايله تانىشليغيم

دۆكتور جوادهيئت

باھاریندا اولمەسی بیزیم اۆچون بۆیوک بیر ماتم، یتری دۆلماز بیر ایتکی، هم ده چۇخ آجی بیر نیسگیل اولموشدور.

منیم سهند ایله تانیшлиغیم ۱۳۵۰- جی ایلدە باشلامیشدیر. من همان ایلین یاییندا مۇسکۇوادا کتچیریلن بین‌الخالق جرأحی قۇرولتایینا، ایران نۆمایندەسی کیمی گتدیپ ایشتراک اتمیشدیم. قۇرولتایدا آذربایجانین جرأحلاری، اۇ جۆملەدن آذربایجان جرأحلار جمعیتی نین صدری پروفیسور نورالدین رضا ایله تانیش اولدوم و بیر نئجه گۆندە اۆنونلا یاخیندان دۇست اولدوق. اۇ منی مۇسکۇوادا یاشایان مشهور ایران شۆناس پروفیسور رستم علی یثقلە تانیش ائلەدی. رستم نئجه رستم، دییه سن والاهی حقیقی رستمین اۆزویدو! رستم مندن سۇرۇشدو، سن سهندی تانی ییرسانمی؟ دئدیم یۇخ. دئدی ائله ده سن نئجه آذربایجانلی، هم ده آذربایجانچیسان کی، بۇ قدر بۆیوک شاعیرینیزی تانیمیرسان، سۇنرا علاوه ائلەدی: من ایکی آی سۇنرا تهرانا گلە جگم، مۇطلق سنی سهند ایله تانیش ائدە جگم. رستم منە سهند باره ده بیر آز ایضاحات وئرندن سۇنرا من اۆزومدن اۆتاندیم و تهرانا قایدان کیمی اۆزوم سهندین سۇراغینا گتدیم و اۆنونلا تانیش و سۇنرا دۇست

کتچیریپ، اۇ زامانین شۆوینیست و فارسلاشدیرما سیاستی نتیجه سینده خالقیمیزا و دیلیمیزه قۇیولان یاساقلار و تضيیقلره معروض قالمیش و بۆتون بۇ دۆزولمز سیخیختیلارا باخمایاراق دیلیمیزی و هووتیمیزی قۇروماغا چالیشمیش، هئچ بیر تهلۆکه، زیندان و سۆرگوندن قۇرخمایاراق بۆتون وارلیغیله قلم مۆباریزه سینە دوام اتمیش، آنجاق نه یازیق کی، ایسلامی اینقیلابین غلبه سیله آزادلیق هاواسی اسمگه باشلادیغی ایلك باھاردا گۆزلیلمز اۆرک سکتە سیندن، ابدی اولاراق یاشاماغا ویداع اتمیشدیر (۲۱ فروردین ۱۳۵۸).

من سهندین وفات ائتدیگی ایلین سۇنوندا نشر ائتدیردیگیم «آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش» کیتابیمی اۆنون خاطیره سینە سۇنارکن بۇنلاری یازمیشدیم:

«بۇ اثری ایللر بۇیو میلی ظولم آلتیندا یاشایان و اکثریت اولدوغو حالدا اقلیت حقلریندن ده محروم قالان خالقیم و خالقیمین بۆیوک شاعیری سهندین عزیز خاطیره سینە اۆرک دۆلوسو نیسگیل و سئوگیله سۇنورام. دۆقتور جواد هیئت. تهران - اسفند ۱۳۵۸.»

سهندین اۆزون ایللر سیخیختیلی و قارانلیق گۆنلردن سۇنرا آزادلیغین ایلك

اۆلدوم.

تانیدیغیم و اؤنونلا محشور اولدوغوم اۆچون
اؤنون اینسانی فضیلتلرینه و ادبی مزیتلرینه
چوڭ یاخشی بلد اولموشام.

اؤنا بیر حکیم دؤستو کیمی اؤزونه
یاخشی باخماسینی و اؤنون آذربایجان خالقی
اۆچون اؤزون ایللر یاشاییب یاراتماغی نین
ضروری اولدوغونو سؤیلدیم! خصوصاً
ایسلام اینقیلابی نین غلبه سیندن سؤنرا اؤنون
داها تأثیرلی و داها بهرهللی اولجاغینی
بیلیردیم. حئیف کی، تام یاشاماغی لازیم
اولان زاماندا اولدو و بیر ایشیق ساچان شمع
کیمی اینقیلابین صاباحیندا آزادلیق هاواسی
اسمگه باشلارکن سؤندو.

اؤ زامان سهندی شومالی آذربایجاندا
آز- چوڭ تانی ییردیلا، آما تۆرکیه ده اؤنو
یاخشی تانی میردیلا. من اؤنون شهریارلا
مؤشاعیره لرینی هم یازلی و هم ده کاستلرینی
همان ایل ایستانبۇلا آپاردیم و طلبه لیک
دؤستوم پروفیسور ارگینه وئردیم. محرّم ارگین
و طلبه سی پروفیسور عثمان سرت قایا و باشقا
طلبه لری اوتلاری نشر ائتمگه باشلادیلا.

سؤنرا ۱۹۸۰- ده دؤرسون ییلدیریم
بیگ «سازیمین سؤزو»- نو منیم بیر
مؤقدّمه م ایله بیرلیکده چاپا حاضرلادی و
کۆلتور باخانلیغی نشریاتی سیرالاریندا چاپ

بیز بیر سؤره سؤنرا شهریار
عایله سیله تهرانا دعوت ائتدیک و سهند
شهریار ی تهرانا گتیرمک اۆچون شخصاً تبریزه
گتیدی و اؤستادی عایله سیله بیرلیکده تهرانا
گتیردی. اؤنلار ایکی هفته سهندین ائوینده
قالاندان سؤنرا بیزه گلدیلا و بئش آی بیزه
قالدیلا.

اؤ سیرادا بیز ده ایکی دیلده ادبی
محفیل یاراتدیق و شهریار دا یئنیدن آنا
دیلمیزده شعر یازماغا باشلادی.

آذربایجاندا تۆرک و فارس شعر نین
هر ساحه سینده شعر یازان و حتّا شاه اثرلر
یارادان شاعیرلر چوڭ اولموشدور. آنجاق خالقا
میّلی شوّعور آشیلايان، کئچمیشینی و
گله جگینی بۇ قدر گؤزل آنلادان شاعیر یوڭ
درجه ده آز اولموشدور! خصوصاً ایران
آذربایجانیندا و پهلویلا دؤورونده حاکیم اولان
بؤغونتولو هاوادا و فارس شووینیزمی نین
مؤطلق حاکمیّتی دؤورونده!

سهندین یازدیغی «سازیمین سؤزو» و
«قارداش آندی» شعر کیتابلاری خالقی نین
اؤرگی نین سؤزلریدیر و آذری تۆرکلری
اۆچون ابدی بیر آبیده دیر.

سککیز ایل سهندی یاخیندان

ایکی شعر و بیر ده دۆردلوک نقل ائدیریک.
بۇ شعر پهلوپلر زامانینداکی، ایرانلی تۆرکلرین
دۆرومونو وصف ائدیر:

ياساق

طالعیمه سن باخ،

دۆشونجه لریم یاساق،

کئچمیشیدن سؤز آچماغیم یاساق،

گله جگیمدن دانیشماغیم یاساق.

آتا- بابامین آدین چکمگیم یاساق،

آنامدان آد آپارماغیم یاساق.

بیلیرسن ...

آنادان دۇغولاندا بئله،

اؤزوم بیلمه یه- بیلمه یه،

دیل آچیب دانیشدیغیم دیلده،

دانیشماغیم دا یاساقمیش، یاساق!

سهند «قاراجیق چۆبان» داستانی نین
مۆقدیمه سینده دده قۇرقودا خیطاباً خالقى نین
دردلرینی بئله ایضاح ائدیر:

زاماندير بيزلره فلک گؤز آييب،

بولاد، اوز قیلیجلار قیندا پاسلانیب،

شاهباز آيغیرلارین پشمی کسلیب،

جیدالار آيیلیب، کندیر اؤفانیب،

ائدیردی و بیر نئچه ایل سؤنرا باکیدا
پرؤفسور رستم- ین حیات یۇلداشی و
آسیستانی روقیه خانیم قنبر قیزی «سازیمین
سؤزو»- نو تفضیلاتلی بیر اؤن سؤز ایله چاپ
ائدیردی.

ایراندا دا بۇ کیتاب بیر نئچه دفعه
آقای دۆکتور م. ع. فرزانه و باشقالاری
طرفیندن چاپ اولموشدور.

بیز وارلیق درگیسینی چیخارماق
ایستدیگیمیز زامان سهند ایکی ایجلاسیمیزدا
ایشتیراک ائتدی، فقط بیردن- بیره گؤزنیلمز
اولوموندن سؤنرا دیگر ایجلاساریمیزدا
حاضر اولایلمه دی. من اؤنون خاطیره سینی
یاشاتماق اؤچون درگیمیزین آدینی سهند
قویماغی تکلیف ائتدیم، فقط رحمتلیک دۆکتور
نطقى، بۇ آدلا داها اؤنجه دن قزّت چیخدیغی
اؤچون اؤقزتین صاحیبی نین ورثه سی
طرفیندن اعتراضا معروض قالاچاغیمیز
احتمالی اولدوغونا گؤره بۇ آددان واز کئچیب
اؤنون یئرینه «وارلیق» آدینی تکلیف ائتدی،
بیز ده قبۇل ائتدیک، آما درگیمیزین بیرینجی
سایینی سهنده حصر ائتدیک و جیلدی نین
اؤز رینده ده سهندين شکلینى قويدوق.

ایندی بؤیوک شاعیریمیزین
شعرلریندن نۆمونه وئرمک اؤچون اؤندان

مۆناسیبتیلە یازدیغی و وارلیق درگیسینده
چاپ اولان مقاله سیندن بیر پاراقرافلا
بیتیرمک ایسته بیرم:

«افسۇس کی، آمانسیز اولوم،
آزادلیغین ایلك باهاریندا اؤتو بیزدن آلدی.
سهند، سالان، حیدر بابا داغلاری نین اتکلری
لاله، یاسمنله دۆلدوغو، کهلیکلری
قاققیلدادیغی، بۆلبوللری چهجه باشلادیغی
زامان، اؤ بۆیوک اینسانی، شعر و ادب
شاهینینی بیزدن آبیردی. آنجاق اؤ اولمه ییب!
و آلولان دیردیغی شعر و هؤنر مشعلی ایله
اؤز و بیر ابدیت یارادیب.»

اؤلو تانیردان اؤنا رحمت دیله بیرم، نۆز
ایچینده یاتسین.

ساغ اولون

■

اؤبالار تالانیب، ائولر بیخیلیب،
مرد ایگیدلر اولوب، اؤرک داغلانیب،
حصارلار آلتینیب، قوللار باغلانیب،
آلتون بان ائولر تالانا گندیب.
ائو بییه سی گنجهلر کؤچه ده یاتیر،
بؤز بالتاسی کیمی جؤمرد ایگیدلر،
دیوارلار دیبینده پورتاقال ساتیر!

شاعیر بۇ قدر بۆیوک بیر آبیده نی
قۇراندان سؤنرا اؤزونه مخصوص آلچاق
کۆنوللوکله خالقینا بئله دئییر:

منیم ده الیمدن بۇ گلیر آنجاق،
سنی کنجمیشینله ائله یم تانیش،
باشی اؤجا یاشاماق ایسته سن اگر،
باخ گؤز بابالارین نجه یاشامیش.

عاریف شاعیریمیز بۇ ایکی بئیتده
خالقینی دؤزگون تاریخینی اؤیرنمگه دعوت
ائدیر، چۆنکی بیلیر کی، بیر خالق و یا میلت
هؤویتینی اؤیرنیب قۇرویا بیلمه سی اؤچون
کنجمیشینی دؤزگون بیلمه لیدیر.

سۆزلریمی سهندین یاخین دؤستو و
امکداشی و بیزیم گؤرکملی یازیچیمیز رحمتلی
گنجعلی صباحی نین سهندین وفاتی

زعامت اجتماعی شیوخ صفوی در آذربایجان

برای به دست آوردن الگوی کلی مقام اجتماعی شیوخ صفوی در میان گروه‌های اجتماعی، خصوصاً توده‌ها و احترام فراوانی که آن‌ها از این طریق به دست آوردند. بهتر آن است که در ابتدا نگاهی گذرا به شرایط تاریخی و مقتضیات اجتماعی آن زمان داشته باشیم.

بعد از ایلغار چنگیزخان در سده هفتم هجری و همچنین به دنبال استمرار سلطه مغولان تا سده هشتم هجری، ایران همچنان در شرایط ناامنی وسیع ادوار مغول به سر می‌برد، خصوصاً بعد از مرگ ابوسعید- آخرین ایلخان مغول- به سال ۷۳۶ ه.ق. با در هم ریزی اوضاع سیاسی، بی‌ثباتی اجتماعی نیز در جریان وسیع‌تری قرار گرفت.^۱

در توصیف دورنمای افق اجتماعی ایران در قرن هفتم و هشتم هجری، گفته شده

۱- جهت اطلاع ر. ک. اسپولر، تاریخ مغول در ایران، ترجمه محمود میر آفتاب، انتشارات علمی، تهران ۱۳۷۶، ص ۳، لمبتون، آن، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه یعقوب آژند، صص ۲۱-۲۲ و ۲۶-۲۷، نبی، ابولفضل، اوضاع سیاسی- اجتماعی ایران در قرن هشتم هجری... انتشارات دانشگاه مشهد، ۱۳۷۵، صص ۳-۴، تاریخ اجتماعی ایران از آغاز تا مشروطیت، صص ۳-۴.

مأیوس و ناامید قرار گرفت.

شیخ صفی‌الدین اردبیلی - سال ۶۵۰ هجری (۱۲۵۲م) در زمان ایلخانان مغول در اردبیل متولد شده بود.^۳ پاره‌ای از مؤرخان قرن دهم و یازدهم هجری قمری معتقدند که: شیخ صفی به خاطر احترام و ارادتی که نزد مغولان داشته، از این حربه در راستای کاهش ظلم و ستم بر مردم منطقه خود استفاده می‌کرد، لذا او را مظهر نجات دهنده خلق مظلوم معرفی نموده‌اند.^۴

یکی از منابع معتبر در همین راستا، تاریخ گزیده حمدالله مستوفی می‌باشد که در

است: «... کشوری که سخت‌ترین و وحشتناک‌ترین هجوم و حالات تاریخی را... به خود دیده، پیش از آن که زخم‌ها التیام یافته باشد، دچار هرج و مرج‌های قومی گردید و هیچگونه فریادرسی ندارد، مرجع و مأوایی برای مردم نیست، ستمدیدگان نمی‌توانند درد خود را به کسی بگویند و از کسی درمان طلبند. فقر عمومی با امراض مهلک، یأس و ناامیدی، اندیشه‌های جبری و اعتقادات خاصی را در جامعه تلقین و تزریق کرده است. حکومت‌های وقت باتوسل به عوام فریبی و تظاهر به حمایت از دین‌داری بر جنایات خویش پرده می‌افکنند...»^۱

تقریباً به دنبال همین مقتضیات اجتماعی بود که شخص اول خاندان صفوی، شیخ‌صفی‌الدین اقدام به بهره‌برداری از این دوره ناامنی در جهت افزایش اعتبار اجتماعی خود در میان توده‌ها نمود و خانقاه وی «که قطب یکی از خانقاه‌های بزرگ در شمال غربی ایران بود»^۲ مرکز تجمع افراد فقیر، درمانده و

۱۳۷۴، پیشگفتار مترجمان، ص ۸ ضمناً ر.ک.

پیدایش دولت صفوی، ص ۱۴۱.

۳- جهت اطلاع ر.ک. والتر هینش، تشکیل دولت ملی در ایران، ترجمه کیکاوس جهانداران، ص ۱، تشکیل دولت صفوی و تعمیم مذهب تشیع دوازده امامی به عنوان تنها مذهب رسمی، ص ۵۷، دکتر جواد هیشت، تئوریکترین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش، تهران ۱۳۷۷، ص ۱۲۷ و شاه اسماعیل اول...، ص ۱۱۵.

۴- جهت اطلاع ر.ک. اردبیلی، ابن بزاز، صفوه‌الصفاء، انتشارات زریاب، تهران ۱۳۷۶، صص ۷۵۹-۷۳۷، لب التواریخ، ص ۳۸۴، غفاری قزوینی، تاریخ جهان‌آرا، ص ۲۵۹، روضه‌الصفویه، ص ۱۲ الف. و خلدبرین، ص ۳۲.

۱- ر.ک. اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در قرن

هشتم هجری ...، ص ۱۷۹

۲- ر.ک. غلام سرور، تاریخ شاه اسماعیل صفوی، ترجمه محمد باقر آرام، انتشارات دانشگاه تهران

دوران خویش داشت، خانقاه را «به صورت یک نقطه اتکاء روحی و اخلاقی برای عام و خاص»^۳ در آورده بودند. مثال نوعی چنین مشارکتی را می‌توان در «اطعام فقرا و مساکین» دید که نوعی سنت خانوادگی بود و حتی خیلی پیشتر از صفی‌الدین بود و از پدر به پسر منتقل می‌گردید.^۴

«خواند میر» طی گزارشی از یک اطعام عام در زمان شیخ صفی، با شگفت‌زدگی طی محاسبه‌ای که انجام می‌دهد، می‌گوید: «اگر یک تایی نان به فقیری قرار بود داده شود»، به قول مورخ، «هر روز پنج هزار گرده محیا [=مهیا] می‌بایست کرد تا بدیشان رسد».^۵ صفی‌الدین با توجه به این که این روش در آینده برای خاندان او مؤثر واقع خواهد شد، این سنت خانوادگی - یعنی اطعام فقرا - را در وصیت‌نامه‌ای به جانشین خود صدرالدین موسی (۷۹۴-۷۳۵ ه.ق.) و

سال ۷۳۰ ه. ق. و در واپسین ایام حیات صفی‌الدین به رشته تحریر در آمده است. حمدالله مستوفی با قدردانی از شیخ صفی می‌نویسد: «... به برکت آن که مغول را با او ارادتی تمام است، بسیاری از آن قوم را از ایذا به مردم رسانیدن باز می‌دارد و این کاری عظیم است».^۱

مؤلف انقلاب اسلام تحت تأثیر اقدامات شیخ صفی در کمک به مردم، آن را «منتی برگردن اسلامیت» می‌داند. به اعتقاد او شیخ صفی، «در زمانی در مسند اقبال و اشتهار شیخیت نشسته بود که لشکر مغول عالم اسلامیت را هرج و مرج می‌کردند و امرای اسلام را صیانت از مظالم ظلم... مغول و تاتار می‌نمودند».^۲

علاوه بر آن شیوخ صفوی و در رأس آن صفی‌الدین با شرکت در مسائل اجتماعی عام‌المنفعه که تأثیر سریعی در اذهان مردم

۳ - ر.ک. همان کتاب، ص ۶۴۲.

۴ - جهت اطلاع ر.ک. تاریخ عالم آرای عباسی، نسخه عکسی کتابخانه ادینبورگ، ص ۸، قصص الخاقانی، ص ۲۲، و انقلاب اسلام بین‌الخاص و العام، ص ۳.

۵ - ر.ک. تاریخ حبیب‌السیر...، ص ۴۱۷. جهت اطلاع ر.ک. صفوه‌الصفاء، ص ۷۲، و روضه‌الصفویه، ص ۱۱ الف.

۱ - ر.ک. مستوفی، حمدالله: تاریخ گزیده، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوائی، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ سوم، ۱۳۶۴، ص ۶۷۵.

۲ - ر.ک. تاریخ انقلاب اسلام بین‌الخاص و العام، ترجمه محمد معروف به اسپناچی، کتابخانه ملی، ص ۶۰.

میردانش همچنان محفوظ نگاه داشت.

در این رابطه مؤلف «قصص الخاقانی» می‌نویسد: «میردان و منتسبان سلسله رفیعه را جمع نموده به بذل انعام و رعایت فقرا و درویشان وصیت نمود و آخر کلامش به آن ختم شد...»^۱ بعد از مرگ شیخ صفی، کار اطعام و خرج دادن به فقرا به یکی از تکالیف عمده تبعه اردبیل تبدیل شد. مردم به محض شنیدن صدای طبل مخصوصی، به صرف غذا و احسان در اطراف بقعه جمع می‌شدند^۲ و حتی با پیشرفت این کار نوعی مشاغل اداری در اطراف این موضوع ترتیب یافته بود.^۳

کار اطعام فقرا که در زمان صدرالدین موسی و خواجه علی (۸۳۰-۷۹۴ ه.ق.) همچنان ادامه داشت، با کسب مقام شیخیت خاندان توسط شیخ ابراهیم (۸۵۱-۸۳۰ ه.ق.)،

تشدید یافته و به جریان وسیعتری افتاد. در این رابطه «اسکندر منشی» می‌نویسد: «... از فواضل انعام و اکرامش، فقرا و محتاجان بلاد و عموم ساکنان آن دیار بهره‌ور می‌گشتند. مطبخ معموره‌اش مملو از ظروف وادانی و سیم و زر در بخشش و احسان از آبا و اجداد برتر».^۴

به علاوه افرادی که شکایتی داشته و امیدی نداشتند که در دادگاه‌های عمومی آن زمان به حالشان رسیدگی شود، فراوان به شیوخ صفوی مراجعه می‌کردند. «این بزاز» از این گونه افراد بسیار سخن رانده است. «کسانی که مظلوم واقع شده و «احوال الاحق» بودند و جهت ایجاد حق خود به شیخ صفی مراجعه کرده و راضی برمی‌گشتند»^۵. شاید به همین مناسبت بود که شیخ صفی و خانقاهش برای خلق به «دارالشفای خوش فضا»^۶ تعبیر شده است.

همچنین شیخ صفی و فرزندش

۱ - ر.ک. *قصص الخاقانی*، ص ۲۹. ضمناً جهت اطلاع ر.ک. *تاریخ عالم آرای عباسی*، نسخه عکسی کتابخانه ادینبورگ، ص ۱۰ و همین کتاب به تصحیح شاهرودی، ص ۱۴.

۲ - جهت اطلاع ر.ک. *جامعی*، بیوک: *نگاهی به آثار و ابنیه تاریخی اردبیل*، انتشارات علمی- فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۷۴، ص ۸۱.

۳ - جهت اطلاع ر.ک. *تشکیل دولت ملی در ایران ...* صص ۹-۱۰.

۴ - ر.ک. *تاریخ عالم آرای عباسی*، نسخه عکسی کتابخانه ادینبورگ، ص ۱۳. همین کتاب به تصحیح شاهرودی، ص ۱۷.

۵ - ر.ک. *صفوه‌الصفاء*، ص ۷۳۶.

۶ - جهت اطلاع ر.ک. *روضه‌الصفویه*، ص ۱۰ الف.

دو روستای مزبور مجدداً شروع شده بود، شیخ صدرالدین موسی «شعلهٔ خصومت و نزاع ایشان را منتفی گردانید»^۴، به این ترتیب بود که صفی‌الدین به مرور ایام توانست در سطح مردمی مرجعیتی پدر مآبانه به دست آورد. حتی مخالف سرسخت خاندان صفوی، «روزبهان خنجی» با احترام ضمنی به مقام اجتماعی شیخ صفی او را «وحید آفاق» معرفی می‌کند که از طریق اعمال نیکش در حق مردم «علم رفعت آن خاندان [را] بر اوج ارشاد برافراشت»^۵.

با بالا رفتن وجاهت و اعتمادی که صفی‌الدین در نزد عموم بدست آورد، به تدریج این باور در اذهان عمومی رایج شد که وی مظهر عدالت و امنیت و نبودنش موجب برهم ریختن نظم در جامعه می‌باشد. مؤلف «صفوة الصفا» از شایعهٔ عجیبی بین مردم سخن می‌راند که کمی قبل از مرگ شیخ صفی

صدرالدین در رفع منازعات آبادی‌های ترک‌نشین آذربایجان دخالت داشتند، که خود حاکی از زمامت اجتماعی و معنوی عظیمی است که آنان در میان توده‌ها قادر به کسب آن شده بودند^۱. بطور مثال تول و آلاروق دو روستای تابع اردبیل، که به خاطر اختلافات بی‌جهت ولی دیرینه «غبار نقار میان ساکنان آن دو قریه پیوسته در هیجان بود...»^۲، کارشان به خونریزی می‌کشید و هیچ بزرگی قادر به حل اختلافاتشان نبود. افراد بی‌طرف شیخ صفی را واسطه قرار دادند. با دخالت او و احترامی که روستائیان به شیخ قائل بودند، «نزاع آن دو طایفه تسکین یافته، کلفت به الفت مبدل گشت»^۳.

بعد از مرگ شیخ صفی که اختلافات

-
- ۱ - جهت اطلاع ر.ک. الشیبی، مصطفی، کامل: تشیع و تصوف تا آغاز سدهٔ دوازدهم هجری، ترجمهٔ علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ اول، ۱۳۵۹، ص ۳۷۳.
 - ۲ - ر.ک. خواند میر، امیر محمود، ایران در روزگار شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی، انتشارات موقوفات محمود افشار، تهران ۱۳۷۰، ص ۵۰.
 - ۳ - ر.ک. ایران در روزگار شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی، ص ۵۰ ضمناً جهت اطلاع بیشتر ر.ک. تاریخ حبیب السیر، ص ۴۲۱ و صفوة الصفا، صص ۳۲۶-۳۲۵.

۴ - ر.ک. خلد برین، ص ۳۹. ضمناً جهت اطلاع بیشتر ر.ک. ایران در روزگار شاه اسماعیل و شاه طهماسب، صص ۵۱-۵۰.

۵ - ر.ک. تاریخ عالم آرای امینی، ص ۱۳۴ ب.

مردم داشت. گفته می‌شود که پیروانش «در همه جا، خصوصاً در بلاد روم بسیار و از حیز شمار بیرون‌اند»^۲. فرزند شیخ صدرالدین، خواجه علی (۷۹۴-۸۳۰ ه.ق.) نیز راه نیاکان خود را در جلب قلوب مردم ادامه داد و آنچنان مورد محبوبیت قرار گرفت که به همین مناسبت «طنطنه ذکر او در اطراف آفاق منتشر شد»^۴. یکی از اقدامات خواجه علی آزادسازی اسیران رومی بود که در بازگشت تیمور از لشکرکشی روم و جنگ با بایزید عثمانی در طی ملاقاتی که به سال ۸۰۶ ه.ق. (۱۴۰۳ م) با خواجه علی در اردبیل داشت، اسیران با اشارت و یا شفاعت وی آزاد شدند.^۵

در راستای اهمیت اجتماعی این حادثه گفته شده که مورد اخیر باعث شد که شیخ صفوی مورد توجه افزونتری از جانب

به سال ۷۳۵ ه.ق.^۱ شایع شده بود، که «ابن بزّاز» خود آن شایعه را نوعی «عجایب و تقالیب» می‌داند. بر طبق این شایعه «بعد از یکی دو سال که شیخ به عالم بقاء خرامید، احوال زمانه به حدّی انجامید که قحطی در جهان پیدا شد... آنگاه استیلای ظلم و ستم بر مسلمانان چنان شد که اکثر [مردم] آذربایجان جلای وطن کردند...»^۲.

مسلماً چنین توجیهی که انتظام اجتماعی با نبود شیخ‌صفتی از بین خواهد رفت، این فرصت را برای فرزندان وی به وجود آورد که با استفاده از همین ذهنیت مردم جایگاه خود را در جامعه بسط دهند. فرزند ارشد شیخ‌صفتی، صدرالدین موسی (۷۹۴-۷۳۵ ه.ق.)، همچون پدر نفوذ فراوانی در بین

۱ - تاریخ دقیق مرگ شیخ صفتی را ابن بزّاز روز دوشنبه دوازدهم محرم سال ۷۳۵ ه.ق. آورده است. ر.ک. صفوه‌الصفاء، ص ۹۳۸. ضمناً جهت اطلاع از تاریخ مرگ وی ر.ک. تاریخ نگارستان، ص ۳۶۱، لب التواریخ، ص ۳۸۵، ایران در روزگار شاه اسماعیل و شاه طهماسب، ص ۴۶، تاریخ حبیب‌السیر...، ص ۴۱۹، تاریخ عالم آرای عباسی، نسخه عکسی کتابخانه ادینبورگ، ص ۱۰، قصص الخاقانی، ص ۲۹، خلدبرین، ص ۳۴ و تاریخ انقلاب اسلام بین الخاص و العام، ص ۱۰.

۲ - ر.ک. صفوه‌الصفاء، ص ۹۷۸.

۳ - ر.ک. قصص الخاقانی، ص ۲۹. ضمناً جهت اطلاع

ر.ک. تاریخ شاه اسماعیل صفوی، ص ۲۸.

۴ - ر.ک. تاریخ عالم آرای امینی، ص ۱۳۶ ب.

۵ - جهت اطلاع ر.ک. تاریخ عالم آرای عباسی، نسخه

عکسی کتابخانه ادینبورگ، صص ۱۱-۱۲. و ضمناً

ر.ک. خلد برین، صص ۴۵-۴۴.

طایفان حریم عزّتش را در حضور اقدس به مجال بار نبود و شأن معالی نشانش روز به روز ارتفاع یافته، احدی از مردم آن ولایت از فرمان واجب الازعاننش مجال تخلف محال می‌نمود»^۵.

کسب مریدان و طرفداران توده‌ای که تا زمان شیخ ابراهیم از اعمال پارسایانه خاندان صفوی به شمار می‌رفت، بعد از او به صورت جدی مورد سوءاستفاده برخی شیوخ صفوی قرار گرفت، چنانکه تلویحاً از نوشته‌های مؤلف *انقلاب اسلام* - محمد مترجم - استنباط می‌شود. هدف جنید (۸۶۰ - ۸۵۱ ه.ق.) از «جلب قلوب اهالی» و «تکنیر مریدان» از روشهای بخصوص او در راستای اقدامات سیاسی‌اش بوده^۶، یا به تعبیر اسکندر منشی «خلایق را به ارشاد و دین پناهی که مخبر از داعیه سلطنت و پادشاهی بود، آگاهی داد و ارباب ارادت از اطراف و جوانب روی اخلاص بعتبه علیه‌اش آورده ... روزیروز اسباب حشمش می‌افزود و جمعیت ارباب

عامه فرار گیرد^۱. به گفته اسکندر منشی «اعقاب و اخلاف آن سبایا که فی‌الحقیقه آزاد کرده‌های این دودمان ولایت نشانند، در سلک مریدان و صوفیان صافی نهاد این سلسله کرامت نشان مسلکنند»^۲. اینکه در آن جریان خانقاه صفوی از طرف تیمور مکان بست و تظلم‌خواهی قرار گرفت^۳، خود حاکی از این موضوع می‌باشد که در این دوران نیز خانقاه صفوی سنت خانوادگی خود را در حمایت محرومان و طبقات پایین جامعه همچنان ادامه می‌داده است.

فرزند خواجه علی، شیخ ابراهیم (۸۵۱ - ۸۳۰ ه.ق.) نیز همانند روش اجدادی به جذب و جلب توده‌ها می‌پرداخت. یکی از اقدامات او در این زمینه، اعزام خلفا به «اطراف و اکناف»^۴ بود که از این طریق طرفداران و مریدان بسیاری به دور خود جمع نمود. گفته می‌شود، «ازدحام ارباب ارادت

۱ - جهت اطلاع ر.ک. *روزگاران تاریخ ایران* ... ص ۶۴۶.

۲ - ر.ک. *تاریخ عالم آرای عباسی*، نسخه عکسی کتابخانه ادینبورگ، ص ۱۲.

۳ - ر.ک. همان کتاب، ص ۱۲.

۴ - ر.ک. همان کتاب، ص ۱۳. و به تصحیح شاهرودی، ص ۱۷.

۵ - ر.ک. همان کتاب‌ها، همان صفحات.

۶ - جهت اطلاع ر.ک. *تاریخ انقلاب اسلام بین الخاص و العام*، ص ۱۴.

«روضه‌الصفویه» از مردم بیشمار صحت می‌دارد که در ایام اختفای اسماعیل در لاهیجان از اطراف و اکناف به حضورش رسیده و قول مساعدت و همکاری در راه اهدافش به او می‌دادند.^۴

سیاست جذب قلوب اهالی به مرور ایام مفید حال شیوخ صفوی واقع گشت، چنانکه «یحیی قزوینی» در یک برداشت کلی می‌گوید: «میردان و معتقدان ایشان از ترک و تازیک روز به روز و ماه به ماه و سال به سال زیاد می‌گشته‌اند...»^۵. به این ترتیب اسماعیل میرزا که همچون نیاکانش از موقعیت اجتماعی مشابهی در میان توده‌ها برخوردار گردیده بود، با تکیه بر همین طرفداران و میردان مخلص و دوستدارش توانست اقدامات سیاسی پدر و پدر بزرگش را در راه اهداف حکومتی تکمیل نماید.

۴ - ر.ک. حسن حسینی گنابادی، *روضه‌الصفویه*.

کتابخانه مجلس، شماره ۱۲۷۳۰، ص ۲۸ ب. و ضمناً ر.ک. لاهیجی، علی بن شمس‌الدین بن حاجی حسین، *تاریخ خانی شامل حوادث چهل سال گیلان*، تصحیح منوچهر ستوده، بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول، ۱۳۵۲، ص ۱۰۴.

۵ - ر.ک. عبداللطیف قزوینی، *لسب‌التواریخ*، بنیاد گویا

ارادت و اخلاص زیاده‌تر می‌گشت».^۱

فرزندش شیخ حیدر (۸۹۳-۸۶۰ ه.ق.) سیاست پدر را در راستای جلب اهالی و آحاد جامعه همچنان به پیش برد. چنانکه گفته شده اطرافش «محل اجتماع خواص و عوام بود».^۲ روزبهان خنجی یکی از مخالفان سرسخت اقدامات حیدر با توجه به محبوبیت فراوانی که حیدر نزد میردان داشت، می‌نویسد: مردم «او را چنان مطیع بودند که اگر جان خواستی کمینه پیش‌کش بندگانش آن بودی، هر یک فرهادی که به یک سخن بیستون را از جا برداشتی و هر فرد مجنونی که اگر هی زدی در جهان یک حی نگذاشتی».^۳

بعد از قتل شیخ حیدر به سال ۸۹۳ ه.ق. تمام میردان و طرفدارانش جملگی به فرزند و جانشین او اسماعیل میرزا ملحق شده، همچنان وفادار ماندند. مؤلف

۱ - ر.ک. *تاریخ عالم آرای عباسی*، نسخه عکسی کتابخانه ادینبورگ، ص ۱۳. و همین کتاب به تصحیح شاهرودی، ص ۱۷.

۲ - ر.ک. *تاریخ عالم آرای عباسی*، نسخه عکسی کتابخانه ادینبورگ، ص ۱۳. و همین کتاب به تصحیح شاهرودی، ص ۱۷.

۳ - ر.ک. *تاریخ عالم آرای امینی*، ص ۱۴۱ ب.

رۇنسانس موسيقيسى نىن گليشمە سىنە مۇختصر باخيش

بىرىنچى آذربايجان بئىن الخالق علمى - بديعى موسيقى سيمينارينا سۇنولموش معروضه

خسرو اميرى

خسرو اميرى ۱۳۴۶ - جى ايلده تيريزده آنادان
اۆلدى. ميلادى ۱۹۹۰ - جى ايلده عالي تحصيل آلماق
اۆچون آذربايجان جۆمهوريتينه گئتدى و ايكي ايل
مۆدتينده باكي اينجه صنعت بيلم اؤجاغيندا
خۆصوصى شكيلده موسيقى و آكتيورلوق صنعتى ايله
مشغول اۆلدى. سؤنرالار باكي موسيقى آكادميسينه
داخيل اۆلدى و ۱۹۹۷ - جى ايلده همين آكادميدن
مأذون اۆلدى. ليريک تنۇر^۱ سسه ماليک اۆلان خسرو
اميرى ايكي ايل مۆدتينده سن پترزبوق
كؤنسرواتواريندا تجربۆى دؤور كنجيرميشدير. باكيدا

رحله جبارووا، كمال كريموف، خۇرامان قاسيمووا، لؤطفيار ايمانؤف و آغا كريم كريمؤف اؤنون
مؤعلimler اؤلموشدور و سن پترزبوق كؤنسرواتواريندا مايسترولار «آوچكين» و «كيسيلوف» - دان
واكال^۲ مکتبى نىن رمزلىرىنى اؤيرنميشدير.

رۇنسانس دؤورونده پروفسيونال موسيقى تدریجاً دینی ماهیتینی ایتیره رک یثنی بیر احوال -
روحیه تاپمیشدير، ایتالیا و فرانسه ده ۱۴ - جۆ عصیر، اینگیلیستاندا ۱۵ - و آلمان و شرقی آوروپا

۱ - تنۇر: واکال صنعتینده بۆکسک کیشی سسی

۲ - واکال: اینسان سسی ايله باغلی اۆلان، داها چۆخ اؤپرا صنعتی آنلامینی ایفاده ائدن موسیقی ساحه سی

اۆلكەلرینده ۱۵ و ۱۶- جی عصیرلرده علمی موسیقی ساحه لرینده اولان واکال و واکال- اینسترومنتال و بولیفوننی صنعتی چؤخ یؤخاری سویه یه چاتمیشدیر. همین دؤورلرده آوروپادا یثنی ژانرلار و موسیقی فؤرملاری یارانمیشدیر و همین مسأله یثنی موسیقی مکتبلیرىنین یارانماسینا سبب اولموشدور. بۇ دؤورون بؤیوک ناییلیتلریندن اولان موسیقی فؤرملاری کانتات^۱، اؤراتوریو^۲، اؤپرا و دیگر واکال- اینسترومنتال ژانرلارینی آد چکمک اولار. رۇتسانس مدنیتی دؤنیا اینجه صنعتی نین گلەجک اینکیشافیندا بؤیوک رؤل اؤینامیشدیر و دئمک اولار کی، اینسان پرورلیک ایدە یالاری نین ایفاده سینە چئوریلیمیشدیر. همین دؤورده آوروپادا ادبیاتدا، رساملیقدا، هئیکل تراشلیقدا و اینجه صنعتین دیگر ساحه لرینده چؤخ بؤیوک ناییلیتلر اولموشدو، ائله کی، آوروپا اۆلكەلری نین مدنیت تاریخینده اؤرتا عصیر مدنیتیندن یثنی دؤور مدنیتینە کئچید دؤورو کیمی آدلاندیرماق اولار.

همین جریان ۱۷ و ۱۸- جی عصیرلرده رۇس موسیقی سینە اؤز تأثیرینی گوسترمیش و دؤنیوی موسیقی اؤن پلانا چکیمیش و یثنی پرفۇسیونال موسیقی فؤرملاری تطبیق اولونموشدور و نهایت ۱۹- جۇ عصرین بیرینجی یاریسیندا رۇس موسیقیسی یثنی بیر دؤوره قدم قۇموشدور. میخائیل قلینکا رۇس موسیقی صنعتینی دؤنیا مدنیتی سویه سینە قالدیرمیشدیر. اؤ، دفعه لرله آوروپا اۆلكەلرینده اؤلموش و کلاسیک موسیقی نین عنعنەلرینی و قانونلارینی اؤز دؤورونون ان مشهور بستمه کارلاریندان اؤیرنیب و بئله لیکله رۇس کلاسیک موسیقیسی نین اساسی قۇبولموشدور. قلینکانین ناییلیتلرینی دارقاموزسکی داوام ائتدیرمیشدیر و دئمک اولار کی، ۱۹- جۇ عصرین ایکینجی یاریسی نین اۆلینده مۇسکو و پترزبورق کؤنسررواتوارلاری یارادیلیمیشدیر و بۇنلاردان سؤنرا بالاکیرؤف، موسورگسکی، بؤرؤدین و ریمسکی کۇرساکوف رۇس کلاسیک موسیقیسی نین بؤیوک داوامچیلاری اؤلموشلار. و چایکوفسکی یارادیجیلیغی رۇس و دؤنیا موسیقیسینده بؤیوک اهمیت کسب ائتمیشدیر. ۱۹ و ۲۰- جی عصیرلرده رۇس موسیقی مدنیتی گؤزکملی ایفاچیلار یئتیشدیرمیشدیر و بۇنلاردان راخمانینوف و روبین ایشیتیلری و سؤنرالار گورکملی بستمه کارلاردان پرؤکوفیف، میاسکوفسکی، شؤستاکویچ و باشقالاری نین اثرلری دؤنیا شؤهرتی قازانمیشدیر. بۇنونلا دا همین جریان آذربایجاندا دا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. ۱۹۰۸- جی ایل عؤزئییر حاجی بیگوفون «لیلی و مجنون» اؤپراسی تاماشایا قۇبولدو و بو مسأله آذربایجان میللی اؤپرا صنعتی نین و اؤنون بستمه کارلیق یارادیجیلیغی نین اینکیشافی نین اساسینی قۇیدو. عؤزئییر حاجی بیگوف ۱۹۱۳- جۇ ایل پترزبورقا گئدیپ، کؤنسررواتؤرا داخیل اؤلموشدور. اؤ

۱ - کانتات: کؤز دستەسی نین ایشتیراکی ایله ایفا اولونان (مذهبی) موسیقی پارچاسی
۲ - اؤراتوریو: کؤز، سؤلیستلر و اؤرکسترین ایشتیراکی ایله ایفا اولان (مذهبی) موسیقی پارچاسی

اؤز یارادیجیلیغیندا بیر یئنیلیکچی کیمی چیخیش ائدهرک میلی موسیقی مدنیتی نین اینکیشافیندا چوخ بویوک بیر آددیم گوتوروب، دۇنيا کلاسیکلری نین عنعنهلرینی منیمسهیهرک اؤنلاری میلی خالق موسیقی سیله بیرلشدیرمیشدیر. سؤنرالار حاجی بیگوف و ماقامایف خالق ماهنیلارینی نۇتا آلمیشلار و بئله لیکله پروفیسونال یارادیجیلیغین اؤرتایا چیخماسی و اینکیشافی، پروفیسونال فؤرملارین شیفاهی خالق یارادیجیلیغینا یاخینلاشماسی یولو باشلامیشدیر. ۱۹۲۱- جی ایلدده آذربایجان دؤولت کونسرواتواری تأسیس ائدیلمی. اؤنونلا برابر عؤزئییر حاجی بیگوفون تشبؤتو و رهبرلیگی ایله آنا دیلینده تحصیل آلماق اؤچون تۆرک موسیقی مکتبی یارادیلمی. همین ایللر حاجی بیگوف طرفیندن ایلك دفعه اولاراق چوخ سسلی کور قرؤبو فعالیته باشلامیشدیر.

بئله لیکله دئمک اولارکی، اؤپرا آذربایجاندا مئیدانا گلن ایلك پروفیسونال موسیقی ژانری اولموشدور و بۇ ژانر بۆتون آذربایجان موسیقی صنعتینده بیر چوخ چتینلیکلرین آرادان قالدیریلماسی اؤچون مۆناسیب شرایط حاضیرلامیشدیر. بۇ دا اؤز نؤبده سینده آیری موسیقی ژانرلاری نین یارادیلماسینا کۆمک ائتمیشدیر. همین ایللر آذربایجاندا تشکیل ائدیلمیش مۆستقیل سمفونیک اؤرکستر چوخ گؤجلو فعالیت گؤستریب، آوروپا و رۇس کلاسیکلری نین اثرلریندن عیبارت رپرئوارلا چیخیشلار ائتمیشدیر. بۇنونلا برابر آذربایجان خالق چالغی آلتلری اؤرکستری یارادیلیمیشدیر. خالق مدنیت و اینجه صنعتی نین اینکیشافی اؤغروندا چالیشانلار بۇ حاقدا چوخلو آددیملر آتیب و کونسرتلر اؤچون خاریجی اولکهلردن چوخلو موسیقی شخصیتلری، دیریزؤرلار و ایفاچیلار دعوت ائتمیشلر. بۇ دا آذربایجانین پروفیسونال مۇسیقی یولوندا چوخ مۆتبت رؤل اؤیناییب و اؤنون اینکیشافی اؤچون بویوک سبب اولموشدور. قئید ائتمک لازیمدیرکی، همین موسیقی شخصیتلری نین یاردیمی ایله باشدا عؤزئییر حاجی بیگوف اولماقلا آذربایجان موسیقیسی نین مۆختلف ژانرلاردا ایستر اؤپرا، اؤپرت، موسیقیلی کۆمدی، کانتات، اؤراتوریو، ایسترسه دیگر اینسترومنتال و اؤرکستر اؤچون یازیلیمیش موسیقی فؤرملاری نین اساسی قویولموشدور. همین یولون بویوک نایبلیتلریندن اؤلان کؤراوغلو اؤپراسیدیر. عؤزئییر بیگ کؤراوغلو صورتی نین موسیقی دیلی حاقیندا یازیمیشدیر: «کؤراوغلانو عاشیقلار ترنؤم ائتمیش و ائدی». دؤغروسو دا بئله دیر، چۆنکی کؤراوغلو قهرمانلیقدان باشقا هم ده عاشیقدیر و همین مسأله یه گؤره دیرکی، بۇ اؤپرادا اؤستون گلن ایستیل عاشیق ایستیلیدیر. بۇنونلا برابر میلی موسیقی اساسلاری عئین زاماندا آوروپا کلاسیک اؤپرا فؤرمو و بۇندان باشقا آوروپا سمفونیزم عنعنهلری و کلاسیک اؤپرالارین اساسی اؤلان پؤلیفونی و بۇنلارین هامیسی نین سنتزلشمه سیندن یئنی بویوک مکتب یارادیلیمیشدیر.

بۇندان سۇنرا گلن بىستە كارلار ايكي دستە يە بۇلونورلر. بىرىنجى سى اۋ بىستە كارلار دىر كى، يازدىقلار اىثرلر باخىمىندان آذربايجان مىللى لادلارنى^۱ اساس گۇتورموشلر، باخما ياراق كى، ديگر علمى و نظرى جەتلرى آوروپا كلاسىكلرىندىن اىستىفاده ائتمىشلر. مىثلاً چۇخ سىلىلىكى، هارمۇنى قانۇنلارنى، اۋر كىستر قۇرولوشونو، اۋر كىستراسيون قايدالارنى و موسيقى فۇرملارىندىن اىستىفاده ائتمە مسألەلرىنى همىن منبعلردن آلمىشلار. ايكىنجى دستە ايسە حتا لاد باخىمىندان دۇنيا كلاسىكلرىنى اساس گۇتوروب، بىن الخالق و عۆموم دۇنيا يۇلون داوامچىلارى اۇلموشلار. همىن بىستە كارلارنى يازدىقلار اىثرلر دۇنيا كلاسىك موسيقىسىنىن اينكىشافىندا اۋز رۇلونو اۋىنامىشىدىر. بۇ دا آذربايجان موسيقىسىنى و موسيقىچىسىنى دۇنيايا تانىتماق و آذربايجان و دۇنيا مدنيتلىرى آراسىندا بىر مۇحكىم كۇرپو رۇلونو اۋىنامىشىدىر. اڧلاندىر دىغىمىز بىرىنجى دستە بىستە كارلار، بىرىنجى دىفە اۋلاراق شىرق موسيقى اساسلاريله، آوروپا كلاسىك فورملارنى و سىمفونىك اۋر كىستر قۇرولوشونو بىرلشدىر مىش و يىنى بىر يول مئيدانا گتىرمىشلر. مىلتىمىزىن مىن ايللر بۇيو شىفاھى يارادىجىلىغى اۋز تكامۇل يۇلۇندا يىنى اينكىشاف مرحلەسىنە چاتمىشىدىر، بۇ ايسە بىر دانىلماز فاكىدىر كى، همىن دۇنيوى جريانلار بىزىم مىللى مدنيتىمىزە تاثير گۇستىرىب و آذربايجانى دۇنيايا، دۇنيانى ايسە آذربايجانا تانىتىدىر مىشىدىر. بۇ يۇلدا بۇيوك نايبىللىتىمىز يىقىن كى، بۇيوك اينسانلارنى بۇيوك فداكارلىق و امكلىرىنىن نتيجهسىندە الدە ائدىلمىشىدىر. قئىد ائتمك لازىمدىر كى، همىن يۇلون داوامچىلارى يىنى مىللى موسيقى لادلارنىدان اىستىفاده ائدەر ك سىمفونىك اۋر كىستر اۋچون يازانلاردان «فىكرت امىروف»-دان آد چىكمك اۋلار. اۋ، بىر باشا عۆزئىير حاجى بىگوف مكتىبىنىن اساس داوامچىلارىندىن حساب اۋلونور. اۋنون اىثرلرى دۇنيانىن بىر چۇخ اۋلكەلرىنىن صحنەلرىندە اىفا ائدىلمىشىدىر. ائلە بىر ژانر اۋلمامىشىدىر كى، «امىروف» اۋنا مۇراجىعت ائتمەسىن. اۋنون يارادىجىلىغىندا مىللى سىمفونىزم مكتىبى اۋز تكامول يۇلونو مۇوفىقتىلە كئچىپ، يىنى مرحلەلرە گلىب- چاتمىشىدىر. فىكرت امىروفون بىر بىستە كار كىمى بۇيوك شۇھرت قازانماسى اساساً اۋنون، مىللى موسيقى پىرۇبلملىرىنى و اساسلارنى و فۇلكلور و شىفاھى موسيقىنى درىندىن باشا دۇشمەسى و اۋنلارى مۇعاصىر پىرۇفسىونال مۇسىقى فۇرملارى و ديگر علمى و نظرى اساسلارلا بىرلشدىر مەسى و بۇنلارنى هامىسىنىن تىبىقىندە چۇخ بۇيوك باجارىغا مالىك اۋلماسى ايدى. اۋنون يارادىجىلىغىندا ملودىلىك و آھنگدارلىق اساس يىر تۇتور و بۇ دا كۆتلە اۋچون اىثرىن ياددا ساخلاماغىنا چۇخ كۇمك ائدىر. دئمك لازىمدىر كى، فىكرت امىروف بۇتون شىرقە سىمفونىك موسيقىنىن اينكىشافى اۋچون يىنى يۇلار آچمىش و بۇ ژانرىن ان يۇكسك مرحلەسىنە

نايیل اولموشدور. او، سمفونیک مۇغاملار شۇر، کۆرد- افشاری، گۆلۆستان، بیات- شیراز، و نیظامی آدلی سیملی سمفونیلرین مۆلیفی اولاراق بیر سیرا درام اثرلرینه و فیلملره ده مۇسیقی بستانلیمیشدیر. اؤنون یارادیجیلیغیندا سئویل اؤپراسی و مین بیر گنجه بالهسی اساس یئر تۆتور و دئمک اولار، بستان کارلاردان جهانگیروف، علسگروف و سعید رۆستموف و دیگرلری همین مکتبه اؤیغون بستان کارلار اولوبلار.

نهایت آذربایجانین مۇعاصیر مۇسیقی تاریخینده همین جریانلار باغلی اولان شخصیتلردن بیرى ده قارا قاریثفدیر. او، آذربایجان کونسرواتوارینی بیتیردیکن سؤنرا ۱۹۴۶- جی ایلده مۇسکو کونسرواتوارینی دؤنیا شۆهرتلی بستان کارى دیمیتری شؤستاکۆویچین بستان کارلیق صینیغینی بیتیرمیشدیر. قاریثف اؤز یارادیجیلیغیندا مۇسیقی نین بۆتون ژانرلارینا مۆراجعت ائدیپ، آذربایجانین گلجک دؤنیوی و پروفسیونال مۇسیقی نین اینکیشافیندا مۆهۆم رۆل اؤینامیشدیر. اؤنون سمفونیک اثرلری و باله لری دؤنیا شۆهرتی قازانمیشدیر. یارادیجیلیغی کلاسیکلردن باخ و بتھوون و دیگرلری نین یارادیجیلیق عنعنه لرینه عۆضوی صؤرتده باغلی اولوب، اؤز دؤورونون مشهۆر بستان کارلاریندان پروکوفیثف و شؤستاکۆویچدن تأثیر آلمیشدیر. او اؤز یارادیجیلیغیندا سمفونیزم عنعنه لرینی دؤنیا میقیاسینا چاتدیرمیش و دئمک اولار، دؤنیا پروفسیونال کلاسیک مۇسیقی تاریخینده و انسیکلۆپدیسینده و اؤنون اینکیشافیندا بیر آذربایجانلی کیمی قاریثف آدی ثبت اولونموشدور. اؤنون یثتیرمه لریندن و همین یؤلون داوامچیلاریندان عاریف ملیکوف، خیام میرزازاده، واصیف آدی گۆزلوف، توفیق باکی خانوف و راثوف حاجی یثوی آد چکمک اولار. عاریف ملیکوف هله تحصیل دؤرونده اثرلر یازماغا باشلامیشدیر و دیپلوم ایشی کیمی بیرینجی سمفونیسینی، سؤنرالار ایسه مشهور تۆرک شاعیری ناظیم حکمتین سؤزتی اساسیندا عثینی آدلی محبت افسانهسی باله سینینی یازمیشدیر. بۇ باله باشقا اولکه لرین تئاتر صحنه لرینی نین بیر چؤخوندا تاماشایا قۇبولموشدور. ملیکوف دا بیر چؤخ مۇسیقی ژانرلاریندا اثرلر یازیب- یاراتمیشدیر. سؤن واختلار اؤنون یازدیغی ۷- جی سمفونیسى تۆرکیه سمفونیک اؤرکستری طرفیندن ایفا ائدیلمیشدیر. همین سمفونی ده دؤنیادا گئدن سمفونیزم جریانلاری ایله آياقلاشمیش و دئمک اولارکی، اؤنو آذربایجاندا اؤنجول و مۆدرن سمفونى نین اساسی کیمی آدلاندىرماق اولار. بستان کارلاردان خیام میرزازاده نین آدینی دا مۆدرنیست و اؤنجول کیمی چکمک اولار، چۆنکی اؤنون دا بۇ حاقدا خیدمتلری و یازدیقلاری اثرلر اولموشدور.

دیقتینیزه گۆره چوخ ساغ اولون.

اصول اساسی جامعه مدنی

کمال مرادی

دانشمندان و محققین جامعه‌شناس سیاسی جامعه مدنی را بر اساس ۶ اصل تعریف می‌کنند:

- ۱) مطالبات مردم در چارچوب قانون اساسی و قوانین موضوعه به صورت شفاف مطرح می‌شود.
 - ۲) ضرورت داشتن نماینده جریانات اجتماعی و فرهنگی در عرصه سیاسی.
 - ۳) دخالت جریانات سیاسی در ساختار تصمیم‌گیری جامعه با توجه به پشتوانه و وزن اجتماعی خویش و پذیرفتن حقوق اقلیت.
 - ۴) تحمل اکثریت در صورت کسب آراء گروه اقلیت (تناوب احزاب و افراد در حاکمیت).
 - ۵) نهادینه شدن فضای نقد و نقادی و شکستن تقدسهای کاذب و اعتقاد به این نکته که هیچ حکومت، نظام سیاسی، قانون اساسی و منشوری جاودانه و ابدی نیست و باید در جهت خردمندانانه و دموکراتیک با مشاوره و نهایت مشارکت عمومی تغییرپذیر باشد.
 - ۶) به وجود آمدن نهادهای مدنی جهت دخالت در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری‌های جامعه (به عنوان نمونه در جامعه آمریکا به ازای هر ۴۰۰ نفر از کل جمعیت یک گروه و نهاد مدنی فعالیت می‌نماید و در جوامع دموکراتیک نیز این نسبت تا حدودی صدق می‌کند).
- جامعه ایران با توجه به ساختار سنتی آن یک جامعه نیمه دموکراتیک بوده و با انباشت قدرت و ثروت روبرو می‌باشد. لذا بزرگترین چالش پیشروی ۳۰ سال آینده جامعه ما تعامل بین نیروهای اصلاح‌طلب ترقی‌خواه اجتماع با منابع و مصادر قدرت و ثروت در جهت تثبیت پایه‌های جامعه مدنی خواهد بود. لذا تحقق جامعه مدنی هرگز پدیده‌ای اعطا کردنی نیست، بلکه باید شرایط عمومی مهیا شود و برای تأمین این شرایط تلاش تک تک افراد جامعه و بالا رفتن سطح سواد و آموزش، تغییر ذهنیت استبدادی، آزادی بیان و اندیشه، اقتصاد بازار و... لازم و ضروری است و قصور و کوتاهی از سوی دولت، ملت و نهادهای واسط گناهی نابخشودنی است.
- ناگفته نماند ورود به عصر انقلاب انفورماتیک، ایجاد سازمان تجارت جهانی و حضور تلویزیون فرا ملی و ماهواره به تحقق جامعه مدنی در جوامع کمک شایانی کرده است و طبیعتاً جامعه ایران نیز از این قاعده مستثنی نخواهد بود.

۱۹- جۇ عصرين سۇنو، ۲۰- جى عصرين اۆللىرىندە آذربايجان دۇورى مطبوعاتيندا و ادبيئاتيندا مۇوجود اۆلان ايدئىلار ميلى، ايدئؤلؤزى فيكرين يارانماسى و اينكىشافى اۆچون مۆنبىت زمين ياراتدى. ميلى منليك شۇعورو، آزادلىق ايدئىياسى فۇرمالاشماغا باشلادى. م. ف. آخوندوفدان باشلايaraq دۇورون بىر چۇخ معاريفچىلىرى كىمى ع. حسين زاده، ا. آقا اؤغلو، م. ا. رسول زاده، ع. صحت، م. ع. ا. صابر، ع. شايىق ده اىستىقلال ايدئىلارنى نىن يايىلماسى، ميلى اينتباها چاتماق اؤغروندا آرديجىل مۇباريزه آپارمىشلار.

رۇس چارىزمى نىن ايشغالى تۆرك مطبوعاتيندا، اينجه صنعت و معاريف ساحه سينده داها دا مفكوره وى اثرلرين يارانماسينا سبب اۆلدو. بو دۇورده فعالئته باشلايان عبدالله شايىق شاعير، ناشير، پداقۇق كىمى فعالئته باشلايىر، دئمك اۆلار كى، ميلى - بدىعى فيكرين بۆتون ساحه لرینده قلمىنى سينايىر. اؤ هم «فيوضات»، «آچىق سۆز»، «اىستىقلال» كىمى اۆنلارلا دۇورون مشهور مطبوع اۇرقانلاریندا چىخىش اتدىر،

عبدالله شايىقین آذربایجان مدنیت تاریخینده یثری

مینا خانیم اسدلی

یازیمیزا کۆچورن: ح. م. ساوالان

ياشاماير سئومەين!

دئە گلەجگە بۈيۈك ايناملا چىخىش
 ائتمىشىدىر. لاکين آذربايجانين يئنىدىن رۇس
 ايشغالينا معروض قالدیغى، مىللى دمۇكراتىك
 رسپۇبلىكانين (جمهوريتين) سۆقوتوندان سۇنرا
 ادبياتدا، مطبوعاتدا، اينجه صنعتده يئنىدىن
 حيس اولونماغا باشلايان حوزن، كدر خلقين
 ايستيدادىندان خبر وئيرير. ساوت ادبياتينا
 نظر سالساق، گۇررىك كى، رمزى معنالار،
 شيكايت و عوصيان هر بير اثرين سؤزيتنده
 وار. مۇهاجىرتده يا وطنده اولماسىندان آسىلى
 اولمايلاق ايستىقلال رۇخلو بۆتون ضىاليار اؤز
 آماللارىندان دؤنمه ديلر. چتئىلىكله ده اولسا،
 مىللى ايدئىيالار تىليغ ائدن قزتلر، مجموعەلر
 نشر ائتدريدلر. ع. شايبق ده بۇ مطبوع
 اۇرقانلاردا واخت آشيرى چىخىش ائدير،
 اسارتده ياشاماغى قبول ائده بىلمىردى. لاکين
 بۆتون بۇنلارلا ياناشى اؤنون ياراديجىليغى نين
 بۈيۈك حيصەسى ساوت دؤورو ادبياتينا
 عاييددير. ع. شايبقى ساوت يازيچىسى، ساوت
 پئداقۇقو آدلاندىران تديقاقچىلار اؤز
 فيكىرلىرىنده يانلىلرلار. دؤزدور، اؤ ساوت
 دؤورونده يازىب- يارادىب، لاکين ع. شايبقىن
 همين دؤوره مخصوص اثرلرى ساوت
 ايدئولوگياسىنى تىليغ ائتمەيب. تىكجه ۱۹۳۷-

هم بدىعى ياراديجىليقلا مشغول اولور، هم ده
 پداقۇق كىمى يۈزولمادان اۇشاقلارين و
 گنجلرين مىللى رۇخدا تحصيلينه و تربيه سينه
 چاليشير. آنا دىلينده دانىشماغين بئله قاداغان
 اولدوغو بير دؤورده ع. شايبق ايلك مىللى
 تۈرك دىللى صينيف ياراتمىش، «اۇشاق
 چشمگى»، «ادبيات درسلىرى»، «تۈرك
 ادبياتى»، «مؤتخبات» و بير چۇخ تدرىس
 كىتابلارى نشر ائتدريمىشىدر.

بۇ دا تصادوفى دئىيلدى، چۈنكى همين
 دؤورده مقصد بۆتون ساحەلرده ايستىقلال
 مفكوره سىنى ياراتماق، «تۈركلشمك،
 اسلاملاشماق، مۇعاصىرلشمك ايدئىيالارنى
 مۇحكملندىرمك» ايدى.

شايبقى وطنى نين رۇس تاپداغى آلتىندا
 اولماسى بير آن بئله راحت بۇراخمىر،
 مۆستقىللىگه، آزادلىغا اۇلان احتياج «وطن»،
 «بير قۇش»، «نبييه اۇچدو»، «حۆرئيت
 پرىسينه»، «ۆرملى حيات» كىمى شعرلرينده
 گۆرونور.

جۆمهورئيت دؤورونده ايستىقلال
 مفكوره سى نين ترئومونه داها ايلهاملا
 چالشمىش اديب، آرتىق

«منه يئنى حيات وئرن،

گۆنش وئرن سنسن، سن!

سئومك ايسته ياشاماقدىر،

كىفائىتىدۇر. ع. شايبىق دە اۋزون مۇدەت بۇ فۇرمادا تېلىغ اۋلونان ادېلرېمىزدندۇر. بۇ مەنادا تەدقىقاتچىدان ھادىئەلەرە عدالتلە ياناشماق، فاكىتلارې اۋلدوغو كىمى تېلىغ ائتمەك طلب اۋلونور. م. ب. مەدزادە بۇ خۇسۇسدا دىئېر: «فقط بۇ روح، شىمدى، علناً گۇرونمىز. اۋنو تەدقىق ائدە بىلن گۇزىلر گۇرور، دۇيا بىلن عقىللر ابدراک ائدېر».

عۇمۇمىيەتتە، چۇخ يۇنلو فەالىيەتتە باخمايىراق، ع. شايبىق آذربايجان مەدنىيەت تارىخىنە اۋشاق ادبىياتى نىن بانىسى، گۇركملى پەداقۇق كىمى داخىل اۋلموشدۇر. چۇنكى اىستىقلال مەفكۇرەسى نىن يارانماسىندا، مىللى مەنلىك اىدئىيالارې نىن اىنكىشافىندا «نەدن باشلامالى؟» سۇالينا جاواب آختاراركن ع. شايبىق بۇنون مەكتىدن، مەعارىفدن، علمدن باشلاماق لازىم اۋلدوغونو گۇستىرېر. ھەمچىنن اۋشاق ادبىياتى نىن بانىسى كىمى دە اۋنون خىدمەتلرې مېشلىسىزدۇر. مەشھۇر مۇھاجىر عالم احمد جەفەر اۋغىلونون سۇزىلرې يادا دۇشۇر: «فېرىدون كۇچىلرې اىلە باشلايان چۇجۇقلاردا مەخسۇس ادبىيات آغىر تەمپۇ اىلە اىلرېلە مەسىنە رەغماً عبداﷲ شايبىق دە ان اىيى بىر ھامىسىنى بۇلموشدۇر».

جى اىللر رېرېسىياسى^۱ دۇورونە ھىسر ائىدىگى «خلىق دۇشمىنە»، «گەمبىرىك» كىمى اۋنلارلا شەرى نۇمۇنە گەتېرىمەك كىفائىتىدۇر. بىز اۋمىد ائىدىرىك كى، ع. شايبىقن اۋخوجولارلا ھەلە دە مەلۇم اۋلمايان، تۇر كچۇلوگە، رېرېسىيا دۇورونە ھىسر ائىدىگى ائىلر كۇلى ھالىندا نىشر ائىدەلەجەك، نەھائىت اىستىقلال آرزوسوندا اۋلان ادىب اۋلدوغو كىمى خلىقە چاتىدىرىلاجاق. اۋنون ساۋت دۇورو يارادىجىلىغىنا نەظر سالاق، گۇزىرىك كى، شەرىندە، نىر ائىلرېندە، ائەلەجە دە اۋزون مۇدەت گىنج تاماشاچىلار تەتارى نىن رېرېتۇارىندان دۇشمەن «خاساى»، «ۋطن»، «ائىل اۋغلو»، «فەتنە»، «نۇشابە» كىمى درام ائىلرې نىن غابەسىندە ۋطن پەرورىلىك، تەربىيە ۋىلىك و مىللى مەنلىگىن تېلىغى دۇرور. بۇ بارە دە عۇمرونو مۇھاجىر تەدە كىچىر و شايبىقى لايىقەنچە قىمەتلەندىرەن مېرزە بالا مەدزادە يازىر كى، رۇس اىشغالى دۇوروندىن سۇنرا، فەلە ھىياتىندان، مەظلۇملارېن ياشايشىندان كىم ائىر يازىرسا، بۇلشۇۋىكلر اۋنو ساۋت اىدئۇلۇگىياسى نىن تېلىغى كىمى قىمەتلەندىرىلر. بۇرادا ج. جىبارلى نىن «آيدىن» - ىنى و «اۋقتاى» - ىنى، جاۋىدىن «بېغەمبىر» - ىنى، «موللا نىسرالدىن» مەجموعەسىنى، م. ع. ا. صابىرىن شەرىلرېنى نۇمۇنە گۇستىرەمەك

شعر

ال گۆتورمه بينوالردن

كۆنول يئرسىز وفا اۇمما، جهاندا ديلرۆبالردن،
 نه يادلاردان صفا گۆردوك، نه قووم و اقبالردن.
 اگر حق سۆز دئسن اى ديل، تعجۆب قىلما داش ياغسا،
 بۇ يۇلدا گر قدم وۇرسان، امين اۇلما بلالردن.
 رقيبىم گۆندە مين تۇھمت، منه وۇرموشسا قۇى وۇرسون،
 سئچر عاقىل اۇلان كسلر، سزانى ناسزالردن.
 اۇ شوھرت دۆشكونون گۆرسن، صبا سن بير سۇروش اۇندان،
 نه بهره بۇلموش اول غافيل بۇ يئرسىز ايفتيرالردن؟
 دئيرلر هر نه بار آرتار، آغاجلاردا وۇقار آرتار،
 يئتيشمز كيمسه بير يانه، بۇ كاذيب ايدىعالردن.
 وطن سئوداسى باشيما، ائلسين خۇلياسى قليبمده،
 نه واردير اۇزگه بير ياريم، نه كيمسه م آشينالردن.
 نه لر گۆردوم، نه لر چكديم، سئويملى خلقين اۇغروندا،
 وفا ائتديم، جفا گۆردوم، بۇ يۇلدا بيوفالردن.
 كئچيب عومروم منيم آنجاق، قلم-كاغذله دۇنيادا،
 و لاكين بيريا يازديم، نه يازديم بيريالردن.
 «هدايت» خسته دير ياريم، ترخۆم قىل، قيزيرغانما،
 حىمايت قىل سن آنجاق ال گۆتورمه بينوالردن.
 - مير هدايت حصارى

اۋ گىجە

اۋ گىجە آنالار يۇلدو ساچىنى،
يۇلدوق گۈزۈموزدن مۆرگۈلىرى بىز،
اۋ گىجە آغلادىق آنالارا بىز،
بىزە غالىب گىلدى وطن عشقىمىز.

سۆردۈك عۇمروموزو يۇخوسوز، گۈلۈم،
نە ياتدىق عۇموردە، نە يۇخو گۆردۈك؟
آرخادا آز عۇمور قارشىدا اولۇم،
ھاياتدا نە گۆردۈك بىز، قۇرخو گوردۈك.
*

يۇخو گىلمىر گۆزۈمە اۋزون ايللردىر منىم،
ھانى كۆرپەلىككە كى رنگلىرى افىللنن،
ياشیل يۇخو چىنىم؟
ايتدىكجە كۆرپەلىگىم، ايتدى يۇخو چىلنگىم،
ھانى سۆد امرلىككە گۆزلىرىمدن سۆزۈلن،
منىم سۆد رنگلى يۇخوم؟
ھانى جوانلىغىمدا بىر گۆزلىن تىلىندە،
ايلشىب قالان يۇخوم؟
ھانى جوانلىغىمدا بىر بۇلاغىن باشىندا،
دۇم دۇرو سۇلاريلە گۆمۈش سەنگە دۆلوب،
بىرغالانىب، چالخانىب،
آخىب دۇرولان يۇخوم؟
ھانى جوانلىغىمدا آدىنى بىلمەدىگىم،
بىر گۆزلىن تىلىندە ايلشىب قالان يۇخوم؟
اۋ، يىللەر قارىشىب، اۋ، تىللەر قارىشىب،

يىنە خاطرەلر آپارىر منى،
ايستىكلر، آرزىلار گۆللنن يىرە.
بىر گۆن دۇداغىمدا شىرىن گۆلۈشلر،
بىر گۆن گۆز ياشلاريم سىللنن يىرە.

گىزىم عۇمرومون گىجەلىرىنى،
ھىجان اىچىندە، گۇمان اىچىندە.
گىزىم عۇمرومون كۆچەلىرىنى،
يىنە چن اىچىندە، دۇمان اىچىندە.

لحظە وار، وئىرمم عصيرلەرە من،
گىجە وار، وئىرمم عۇمورلەرە من.

آپارىر آردىيلا اۋ گىجە منى،
اۋ گىجە سۆد يولو آغ آپپاق ايدى،
اۋ گىجە سۆد يولو، سۆد يۇخوسو تىك،
يۇرغون فىكىرىمىزە آغ ياتاق ايدى.

اۋ گىجە ايسلاندى باخىشلاريمىز،
اۋ گىجە اۋداندى باخىشلاريمىز،

اۋ گىجە مۇغانىن سىرىنە چىخدىق،
اۋ گىجە نە اۋزاق بىر سفر ايدى.

اۋ گىجە دۇستلۇغون الينى سىخدىق،
اۋ گىجە ياشاماق بىر ھۆنر ايدى.

تئللىب داراق - داراق،

منىم دارانان يۇخوم.

گۈزلىمدن اۇد آلىب، آلىشىب يانان يۇخوم.

*

بىر گۈن يۇخوم سئوگىمىن داراغىنا اېلىشىدى،

آزادلىغىن آل - الوان بايراغىنا اېلىشىدى.

بىر گۈن قۇرتولوشلاردا منىم بۇيۇك خالقىمىن،

زحمتە، حۆرئەتە،

ماھنىلارى جار اولان دۇداغىنا اېلىشىدى،

منىم اۇ كۆور ك يۇخوم،

فىكرىمە اۋرېك يۇخوم.

داھا گلمىر گۈزومە،

بىر گۈن اېلىشىدى يۇخوم،

يۇردومون يازىق - يازىق يىلتنن بايراغىنا،

بىر گۈن قارانلىقلاردا،

قارانلىقلار شھرىندە،

گۈزگو گۈسترمز يىردە،

بىر بىلىجى كىشىنىن،

گۈزلىرىندىن ياغ آلمىش،

اۋرگىندىن اۇد آلمىش،

فىكىرلەر نور وئرن چىراغىنا اېلىشىدى.

بىر گۈن دە چكەلرلە،

سىنەم اۋستە گزىنن،

تاپدالايب يۇخومو،

خىسىن - خىسىن ازنىن،

ايزلىرى اولوم يۇللو،

آياغىنا اېلىشىدى،

بعضاً ائلە اولوب كى،

يۇخوم اۇخ اولوب منە،

باتىبىدىر گۈزلىرىمە،

داھا اۇ چاغدان برى،

فىكرىم گزىر گۈيلىرى،

فىكرىم سۆزورر گۈيلىرى،

نە گۈيدىن علاج گلېر،

نە علاجسىز يىر دىنىر،

يۇخوم سىرىن سۇلار تىك،

دئشىلىر گۈزە - گۈزە.

بەلى، منىم عزىزىم،

يۇخو گلمىر گۈزومە،

ئىچە سرحد قۇيوم من،

گىئجەمە، گۈندوزومە؟

ھانى اۇ دىنچ آخشاملار،

ھانى سئودالى گىئجە؟

يانىب ارىتن شاملار،

اۇ كۆچرى قۇشلارن،

ايلھامىنا نە اولدو؟

يازىن گلەمدىگىندىن،

دۇرنالار اۋنودولدو.

*

منە اۇ گىجەننن عۇمرونو وئىرىن،
وئىرىم عۇمور بۇيو گۆندوزلىرىمى،
يۇخوم يارالانسا، گۆزومە سىرىن،
اتلە اۇ گىجەمى، دىل ازىرىمى.

اۇ گىجە قايىتدىق خايطىرەلەر،
اۇ گىجە بىز درىن درەلر ائىدىك،
بىز آياق يالىندىق، آرزىلار آتلى،
اۇ گىجە آى آتىن بئلىنە مىندىك.

ياندى گۆزلىرىمدە اۇ گىجەم منىم،
اۋلدىو نىسىمدە تۆستو، عزىزىم.
آه، منىم عۇمرومو، منىم گۆنومو،
قارانلىق گىجەلر كىسدى، عزىزىم.

اۋلدوزلو گىجەلر نە اۋلدىو، گۆلوم،
هانى گىجەلرىن آيدىنلىغى بس؟
يۇخسا قۇرخودوبلار سۆدو قاچىيدىر؟
هانى اۋلدوزلاردان سۆزولن هوس؟،

بۆتون اۋلدوزلارلا پىچىلداشاردىق،
باشدان آپاراردى رۇيالار بىزى،
بىلىرم، اۇ گىجە قايىدىب - گلەسە،
بىز اۋنو يالارىق، اۇ يالار بىزى،

بۇ منىم، سۆكوتون ھارايلارىندا،
سىنىمىشام قارا باغ شىكىستەسى تىك،
بۇ يانلىق گىجەنى، بۇ يانلىق منى،
مىندن آلان تۇرپاق،
كىمە وئىرەجىك؟

يۇخسا اۋنودوبدور اۇ ياشىل چوئلر،
اۇ شىئەلى چىمىلر، قايالار بىزى؟
بىردە قۇجاغىنا آتلىساق بلكە،
اۇ چۆپور قايالار،
قايالار بىزى.

منە اۇ گىجەنى قايتاران اۋلسا،
اۋستەلىك وئىزىم عۇمرومو وارسا،
اۇ گىجە آرزىلار غىبىطەلندىلر،
بىزىم عشقىمىزە، ايرادەمىزە،
اۇ گىجە كايىنات ياتىيدىر دئىه،
دۆنيانى بىر گىجە وئىردىلر بىزە.

- ائىل اۋغلو

بىلدىكىمىزە گۈرە گۈركملى شاعىر سۈنمىزىن بۇ گۈنلردە يىنى بىر شەر كىتابى چاپدان چىخاچاق. بۇرادا سۆزۈگىندىن مجموعەدن «بۇ ياشدا» آدىلى بىر شەرى نەل اندەرك اۇخوجولاريمىزىن دىقتىنە چاتدىرىرىق كى، گلەجك سايىمىزدا كىتاب حاقىندا كىنىش بىلگى وئره جىك.

بۇ ياشدا

عۇمور كىچدى، ياشىم چاتدى يىتمىشە،
قۇى ايلهامىم گلسىن دىلە بۇ ياشدا.
لۇطف ائله بو عۇمرو باشا يىتمىشە،
گۈلوم، منى حلال ائله بۇ ياشدا.

باھار اۇلار هر واخت كى، سن گۈلەسن،
ھاردا اۇلسان، مەربانلىق چىلەسن،
دئسم، آتىن حلال اۇلار مئەسن،
قۇزو كىمى بىر دە مئە بۇ ياشدا.

آرزىلارىم گلىب دۇندو دۇداقدا،
بىر قۇزوم دا مئى قالمادى چاناقدا،
گۇز ياشىمى، سۇزولركن ياناقدا،
سندىن ياخشى كىمدىر سىلە بۇ ياشدا.

پاى- بۇلوشدە قىسمتىمىز غم اۇلدو،
سئوئىسك دە، سئوئىچ پاى كىم اۇلدو،
هر پردە كى، دىللىدىرىدىك، بىم اۇلدو،
گل بىر كىچك بىمدىن زىلە بۇ ياشدا.

گاه قۇرودو، گاه بار وئردى زمىمىز،
گاه آغىر، گاه يۇنگول اۇلدو غىمىمىز،
طوفانلارا راست گلەسە دە گىمىمىز،
گلىب چاتدى سۇن ساحىلە بۇ ياشدا.

بىر عۇمورلوك دۇغرولمامىش آرزولار،
اۇزگىمدە ھاراي چكىن دۇيغولار،
جوابىنا حسرت قالان سۇرغولار،
آخىر دۇندو مئىن نىسكىلە بۇ ياشدا.

گل ائومىزىن اىختىجارىن، آقچاسىن،
آللى- گۈللو دۇزمەلرىن، تاقچاسىن،
يىتمىش رنگلى خاطرەلر بۇقچاسىن،
آچىب بىر- بىر وئرك يئلە بۇ ياشدا.

دۆز دئىدىن كى، ھای وئرمیشم خلقە من،
اۆلدوز آلسام، آى وئرمیشم خلقە من،
سندن كسىب، پاي وئرمیشم خلقە من،
لۇطفأ منە باغیش چىلە بۇ ياشدا.

اۆگۈندىن كى، عۇمروم بارا دۆلوبدور،
باغ - باغچامى شاختا وۇروب سۆلوبدور،
بار وئرسە دە، يۇلدان كئچن يۆلوبدور،
بىر آيىل باخ بۇش زنبىلە بۇ ياشدا.

ايگىت گرک ياشاياركن گلىشسىن،
آغلارسا دا، ائىل ايچىندە گۆلوشسون،
طالعىنى اۆز خلقىلە بۆلوشسون،
نە فايداسى، وارىن بۆلە بۇ ياشدا؟

دۇغرو دئىدىن، سنى آشدان ائىلەدېم،
اۆز وگۈنو وۇروب قاشدان ائىلەدېم،
ياشامادېم، عۇمرى باشدان ائىلەدېم،
فۆرصت بىر دە دۆشمز الە بۇ ياشدا.

اۆلماسا دا آتسا، آنا، خالامىز،
ايندى واردىر بىر جۆت نازلى بالامىز،
بۇنلار بىزىم سىنگرىمىز، قالامىز،
بىر دامجىدىق، دۇندوك گۆلە بۇ ياشدا.

چۇخ سۆزوم وار، حثييف دىلىم اۆچوقدور،
آمما كۆنلوم دان يئرى تك آچىقدىر،
سۆزلىرىم دە مۇطلق آچىق - ساچىقدىر،
دۆيدوغومو كىمدىر بىلە بۇ ياشدا.

بۇلاق كىمى بعضأ جۇشوب، چاغلادېم،
خلقىم اۆچۆن نئچە چىنگ باغلادېم،
چۇخ شعرىمى يازا - يازا آغلادېم،
اۆخوسام دا گۆلە - گۆلە بۇ ياشدا.

منلە بىرگە گر بىن ايشە آلىشىدىن،
دىنجلمەدن گئجە - گۆندوز چالىشىدىن،
سئوينجىنى آنجاق منلە بۆلوشىدون،
گىلثيىم يۇخ بىرجه گىلە بۇ ياشدا.

آشدىغىمىز اۆ ائنىشلار، يۇخوشلار،
اۆرگىمدە سالمىش درىن ناخىشلار،
گۆزۈندەكى معصوم، دۇرو باخىشلار،
نە گۆزلە بىر مندىن، سۆيلە بۇ ياشدا.

دىنلە منى چالينمادان تىرگىم،
سەنە آلقىش، گر كىدن دە گرگىم،
سەينە دەكى بو چىرپىنان اۆرگىم،
مىندن سەنە اۆلسون صىلە بۇ ياشدا.

يثرلرېنە عئىرتى دېش اكيلدى،
ناھار - شامېم آشدير، شيلە بۇ ياشدا.

جوانلىقىدا تاي - تۇشوما دۇشردىم،
شاخ يىرى يىب، دۇش وئردىم، شىشردىم،
شَوە كېمى يىغلارېمى ائشردىم،
قۇى پۇز وئرىم آغ ساققالا بۇ ياشدا.

بىر گۆن عۇمور دۇنرگەسى دۇنەجك،
اۋزونتولر، سۇشموشسا دا، دىنەجك،
حيات شمعى نهايتدە سۇنەجك،
يئلىپك گۇتور، سن ها يئللە بۇ ياشدا.

قۇرخورام كى، بىر قۇش اۋلام يئلكسىز،
نفس چكەم حافىظەسىز، دىلكسىز،
ياتاغىمدا اۋشاقلاشام بلكسىز،
مىندىن بئزە بىر عايىلە بۇ ياشدا.

اۋزون عۇمور كۇكدن سالا سازىمى،
تانىمايام اۋز اۋغلومسو، قىزىمى،
آنام دا كى، يۇخدور چكە نازىمى،
دئىم آنا، منى بلە بۇ ياشدا.

قىوراق ايدىم، دۇشمەمىشدىم نساقدان،
بىرگۆن بو ائو بۇش اۋلمازدى قۇناقدان،
گلن ناچار واخت آلاردى قاباقدان،
شرط اۋدور كى، دۇستلار گلە بۇ ياشدا.

سن اللىنى، من يئتمىشى حاقلادىق،
سئوگىمىزى، دايمىم تىزە ساخلادىق،
دۋەمىزى هاردا گلدى، خىخلادىق،
كروان چاتدى سۇن منزىلە بۇ ياشدا.

بۇ ذىروەدن بىر دە ائتمك محالدىر،
حۇكمە قارشى دۇروب، دىنمك محالدىر،
اۋتن گۆنە بىر دە دۇنمك محالدىر،
سن ها چالېش، يالوار، لئە بۇ ياشدا.

باشىم اۋستون آلب، دۇروب كئشىگە،
امر ائلىر كى: ياللا، بۇيور ائشىگە،
باخ دۇننكى پۇلاد كېمى كېشىيە،
عۇمرى بىندىر بىرچە تئلە بۇ ياشدا.

من دۇشمەدن بۇتون دىلدىن، داماقدان،
ايسىنر كن قلىبىندە كى اۋجاقدان،
اۋ آسدىغىن اۋزوملردن، مىلاخدان،
قۇى قۇباردىم بىر زىنگىلە بۇ ياشدا.

هر ياشدا كى، اينسان اۋلدىو گر كسىز،
ائلە بىل كى، چادىر قالىدى دىر كسىز،
بىر گۆن گۇرسن سىنەن اۋلوب اۋر كسىز،
يۆك - ياپىنى دۇر، چات بئلە بۇ ياشدا.

صدف كېمى دىشلر بىر - بىر تۇكولدى،
بئشى بۇينوز گۇرسە دىردى، چكىلدى،

ياشاياجاغام

كۆكۈمدىن قازىلدىم ياد قازماسيلا،
 قايا داغ كۆكسۈندىن قازىلان كىمى،
 ۋەزىپەم اولمادى كۆنلۈمچە ھىچ ۋاخت،
 مەرمەر مەزار اۆچۈن يازىلان كىمى.
 بىختىمى ازدىلەر اۆرگى داشلار،
 سۇيۇق باخىشلارلا ياخىلدى كۆنلۈم،
 اۆچدۈ اۆمۈدلاريم دۇرنالار كىمى،
 حىسرت مېللرېنە تاخىلدى كۆنلۈم.
 دۆشۈنچەم بىئىنەمە دۇستاق ائدىلدى،
 ساچىما ياساقلىق غۇبارى قۇندۇ،
 اۋزۇم ارىدىكىجە قاخىچ اۋدويلا،
 آرزۇ-دېلكلرېم اۆركىدە دۇندۇ.
 مەنى گۆرە-گۆرە يىنە دانىرلار،
 دىئىرلەر، سەن يۇخسان، نىجە اينانيم؟
 گۆزۈملە گۆرەرك اۋز وارلىغىمى،
 سىز آلا، سىز دىئىن، مەن نىجە دانيم؟
 گۆزۈ دارلار گۆرە بىلە-بىلمەيە،
 «گۆنئىلى»، تارىخلىشە ياشاياجاغام،
 اۋلمىز اۋزلوگۈمۈ، اۋزگۈرلۈگۈمۈ،
 حىيات يوللارېنەدا داشىياجاغام.

ح.م. گۆنئىلى (۱۳۷۸/۴/۲۵)

آلاھ گۇرۇم بىزى گۇزدىن سالماسىن،
 بۇ نەمىتى اليمىزدىن آلماسىن،
 باغچامىزدا، بىر آن حىسرت قالماسىن،
 گۈل بۇلبۇلە، بۇلبۇل گۈلە بۇ ياشدا.

حىياتىمىن ھەر گۇنۈندە، آينىدا،
 فەزىلەتلىك سەننىن شۇۋەكت-شانىدا،
 نىچە دەفە تەقىمىر كارام ياننىدا،
 دىئىم مەنى حىلال ائلە بۇ ياشدا.

چۇخ ساغ اۋل كى، سىلدىن بۇ گۇز ياشىمى،
 عزیزلەدىن مەنىم يىتمەش ياشىمى،
 دۇست ياننىدا اۋجا تۇتدۇم باشىمى،
 فەنجان ايدىم، دۇندۇم فەلە بۇ ياشدا.

آرزىم بۇدۇر ايشىن سۇنۇ دۆز گلە،
 يىتمەش كىچىدى، ھىستاددان دا سۇز گلە،
 ساغلىق اۋلا، دۇخسان گلە، يۈز گلە،
 شۇكر اۋلسون كى، ساغىق ھلە بۇ ياشدا.

ۋەتەننە اۋز بۇرجونۇ ۋەرمەمەش،
 اكىدىگى نەن حاصىلېنى دەرمەمەش،
 غۇمۇم خەلقىن سەادتىن گۇرمەمەش،
 حىيىف دىئىل، «سۇنمىز» اۋلە بۇ ياشدا؟

كرىم مشرۇۋەچى (سۇنمىز)

شاعىرلر تذكىرەسى تۈرۈ (ژانىرى)، ان گۈزۈل و باشارىلى اۋرنكلرىنى تۈركجەدە، اۋزلىكلە عثمانلى تۈركجەسى چرچىۋەسى ايجىندە وئرمىشىدېر. عثمانلى آلانىندا ۱۶- جى يۈز ايلدن ۲۰- جى يۈز ايل باشلارىنا قدر هئىچ قۇپمادان و بۇشلوق بۇراخمادان سۈرۈپ گئىدن بۇ گلەنك ساىهسىندە قلىبىر اۋستو (دېرلى) هئىچ بىر شاعىرىمىز يۇخدور كى، اۋتونلا اىلگىلى يازىلى بىر بىوقرافىك بىلگىيە راستلانمىسىن.»

كىتابدا يئر آلان ۳۶ تذكىرەنىن هر بىرى نىن اۋنجه يازارى حاقىندا اطرافلى بىلگى وئرىلمىش، ياشادىغى دۈنم و اۋ دۈنمىن اۋنملى حادىشەلرى اىلە اىلگىلى اىنجهلەمەلر آپارىلمىش، يازارىن ائىرلىرى نىن آدى چكىلەر ك يازدىغى تذكىرە دىقتلە آراشدىرىلمىش و داها سۇنرا اۋرادا يئر آلان شاعىرلىرىن آدى سىرا اىلە وئرىلمىشىدېر.

عئىنى زاماندا سۈزۈگئىدن تذكىرەنىن دۈنىانىن مۇختلىف كىتابخانالارىنداكى نۇسخەلرى، اۋنلارىن ساخلانلىدىغى يئر و نۇمرەلرى قئىد اۋلوموشدور. كىتابىن سۇن بۇلوموندا تذكىرەلردن سئىچىلمىش اۋرنك بىوقرافىلر عرب و لاتىن اليفبالارى اىلە يايىنلانمىشىدېر. «شاعىر تذكىرەلرى» ائرىندە ۱۶- جى يۈز ايلدە تبرىزدە دۇغولان و

كىتاب تانىتىمى

مىرهدايت حصارى، محمد رضا هىيت

شاعىر تذكىرەلرى

پرۇفسور دۇكتور مصطفى ايسىن، دۇكتور فىلىز فىلىچ، دۇكتور اسماعىل حقى آق سۇياق، دۇكتور ايسون ائىدۇران.

قرافىكەر يايىن ائىوى، (آنكارا ۲۰۰۲)، ۳۷۱

صحىفە

آدى كئىچن ائىر، گئنىش و جىدى آراشدىرمالار سۇنوجو اۋرتايا چىخارىلان تۈركجە يازىلمىش تذكىرەلر حاقىندا آنسىكلوپدىك بىر ائىردىر. «شاعىر تذكىرەلرى» كىتابى، ۱۵- جى يۈز ايلدە ياشامىش علىشىر نوائى و اۋتون يازدىغى «مجالس النفاىس» ائىرى نىن تحقىقى اىلە باشلايىر و ۲۰- جى يۈز ايلدە يازىلمىش «تحفة نائلى» تذكىرەسى نىن اىنجهلەنمەسىلە سۇنا چاتىر. كىتابىن اۋن سۈز بۇلوموندا كى آچىقلاملارا گۈرە «تۈرك بىوقرافى گلەنگى (عنعنەسى) عرب و فارس ادبىياتلارى اۋنچولۇگوندا گلىشمىش اۋلماسىنا رىغما

آذربایجان، جیفاتای و عثمانلی تۆرکجه لريله شعرلر یازان «صادقی کیتابداری» و اۆتون یازدیغی «مجمع الخواص» اثری ده یثر آلمیشدیر.

بۇ کیتابین بۆتون ادبیات آراشدیرماچیلاری طرفیندن اؤخونماسینی تۆوصیه ائدهرک بئله بیر اثرین آذربایجان شاعیرلرینی ایچینه آلاجاق شکیلده یازیلماسینی دیله بیریک.

درگی نین آدی: بیلگ

صاحبی: نامیق کمال زبیک (احمد یسوی
اؤنیورسیته سی مۆتۆلّی هئیأت باشقانی)

ادیتۆرو: پرؤفسور دۆکتور مصطفی ایسن

یابین قرؤبو: پرؤفسور شریف آق تاش،
پرؤفسور عایشه آیاتا، فیض الله بۇداق، دۆکتور

آیحان پالا

یابین مرکزی: آنکارا

بیلگ درگیسی، احمدیسوی
اؤنیورسیته سی مۆتۆلّی هئیأت باشقانلیغی

طرفیندن ایله ده دورد دفعه (اۆچ آیدان بیر)
یابینلانان و دۆنیا تۆرکلری نین سؤسیال بیلیملر

ساحه سینده کی زنگینلیکلرینی، دۆرلرینی و
پرؤبلملرینی آراشدیران، اینجه له ن و چۆزوم

تکلیقلری گتیرن علمی و اؤلوسلار آراسی بیر

درگیدیر. اساساً تۆرکیه تۆرکجه سینده، بیر
قیسمی ایسه اینگیلیزجه یابینلانان و هر بیر
مقاله ده اۆتون تۆرکجه، اینگیلیزجه و رۇسجا
خۇلاصه سیننی احتیوا ائدن بۇ درگی نین
ایمیزده اۆلان سۇن سایندا (۲۱- جی سای،
باهار ۲۰۰۲) تۆرک کۆلتورو ایله ایلگیلی چۆخ
دۆرلی و ماراقلی مقاله لر یثر وئرلمیشدیر:

آرناوؤتلوقدا تۆرکولوزی چالیشمالاری

(دۆکتور گنجیاننا آبازی- اگرو-

آراشدیرماچی)، قازاقلاردا جۆزلوک سیستمی

و تاریخچه سی اۆزیرینه بیر اینجه له مه (دانا

مۆلدا بایثوا- آراشدیرما مسؤللو)، قازاق

کۆلتورونده ایسلام (شامشات آدیلبایثوا-

آراشدیرما مسؤللو)، گلیشمکه ده اۆلان

اۆلکه لرده کی ایقتیصادی آزادلیق و

قازاغیستاندا ایقتیصادی لیبرالاشما اؤفوقلری

(یشتنقالی اؤسکنبایثوا- آراشدیرما مسؤللو)،

ادبی آبیده لرین یۆخ ائدیلمه سی: تۆواداکی

دۆروم ۲۰- جی یۆز ایلین ۴۰-۳۰- جی

ایللری (دۆکتور مایا سالچاکؤونا مآدیر)، دیوان

و باییرنامه ایشیغیندا باییرین هیندوستان

حیاتی (دۆکتور علی فؤاد بیلکان- فاتیح

اؤنیورسیته سی علمی هئیأت امکداشی)،

مضمون اۆزیرینه بیر دۆرلندیرمه (دۆکتور شنر

دمیرل- فیرات اؤنیورسیته سی ائیتیم

فاکۆلته سی)، یثنی نشرلرین تانیتیمی (دۆکتور

شخصی وسایطی ایله چاپا وئرلمیشدیر. بیزیم موعاصیر، آذربایجانلی یازیچی، شاعیر و قلم صاحیبلریمیزین چتینلیکلریندن بیرى ده همان نشر ائتمک ایمکانلارینین چاتیشمازلیغیدیر.

علی آقا واحید غزل شاعیری کیمی تانینمیشدیر، بونولا بئله کیتابین سونوندا واحیدین فضولیدن تضمین ائتدیگی بیر موعسس و صمد منصوردان تضمین ائتدیگی بیر موعسس (آلتیلیق) و بیر نئچه قوشما و ماهنی دا گتیریلیمیشدیر.

بۇ اثر ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰-جی ایللرده کئچیریلن ایکی اؤرتوقرافی سمیناریندان قاباق چاپا حاضیر اولدوغونا گووره، اؤ سمینارلارین آلدیغی قرارلارا مۆکمل صورتده اویغون دئییلدیر. میثال اؤچون: قالین صاییتله ایزلنیلن «س» سسی یئرینه «ص» حرفی و «ت» سسی یئرینه «ط» حرفی ایشلنمیشدیر: *صاخلاماق، سالما، صیناماق، سیندیرماق، صورنا... و طوی، طوز... و س.*

واحدین سوزو و شیوهسی اؤزونده مخصوصدور. اؤنون شعرى اؤخوناندا دینله ییجی درحال اؤنون واحیددن اولدوغونو سئجه بیلیر. واحیدین شعرلری آذربایجانین کلاسیک موعاملاری، خصوصی ایله سه گاه موعامی ایله سیخ علاقه ده دیر.

فاطمه سبیحه قوتلار، دوکتور نؤرال دین دمیر). بیلگ درگیسی، وارلیق درگیسی کیمی وزیرى قطعه دایینلانیر و سون سایسی ۱۵۶ صحیفه دن اولوشموشدور. درگی نین e-mail آدرسی بئله دیر: bilig@yesevi.edu.tr گله جک ساییلاریمیزدا سیزلری درگیده دایینلانان بعضی مقاله لرله تانیس ائده جگیک.

واحدین غزللری

تؤپلایان و حاضیرلایان: ح.م. ساوالان

نشر ائدنی: حسن مجیدزاده (ساوالان)

ادیتور: بابک مجیدزاده

بیرینجی چاپ: ۱۳۷۸

تیراژ: ۳۰۰۰ جیلد

اثرین دیلی: آذربایجان تورکجه سی

قیمت: ۲۱۰۰۰ ریال

علی آقا واحید غزل ژانری نین گوژکملی نؤماینده سی و هر ایکی آذربایجاندا گوژل، آخیجی غزللری ایله شوهرت و محبوبیت تاپمیش بیر شاعیر دیر. اؤنون شعر کیتابی داها چؤخ غزللردن عیبارت اولدوغونا گووره «واحدین غزللری» آدی ایله مۆختلیف شکیللرده چاپ اولوب و هر چاپ دا آز مۆدّت ایچینده تۆکنمیشدیر.

بۇ اثر ۶۳۸- صحیفه ده، رۆقعى قطعه ده،

تیمیز و گوژل بیر شکیلده ساوالانین اؤز

آراسیندا، مذهب، قۇمۇلار و كۆلتورلر آراسیندا اولان فرقلر مؤلیفی دریندن دۆشوندورموش و اونو ایلک آدیم اولاراق بۇ كیتابی یازماغا گر کدیرمیشدیر. گۆنبد شهرینده شاهد اولدوغو تۆرکمنله غنیر- تۆرکمن فرقی بۇ آراشدرمادا خۇصوصی یشر تۆتموشدور.

کیتاب ۵ فصیلده و ۱۱۰ صحیفهده ترتیب اولونوب و ۵- جی فصیلده قاباکی فصیلره یشکون وؤرموش و سۆز وگئدن ایجتیماعی فرقلری مؤعتین درجهده آرادان قالدیرماق اوچون تکلیفلر ایرلی سۆرموشدور.

گۆنبد (گنبد قابوس) شهری، مرکزی گرگان شهری اولان گلستان ایالتی نین بویوک شهرلریندن بیرى اولاراق ایداری باخیمدان ۴ بؤلگهیه و ۵ شهره بؤلونور. مؤلیف قتید ائدیر کی، بۇرانین آدی کئچمیشده «جرجان» اولموش، لاکین سۇنرالار قابۇس (وشمگیر)- ین قبری نین بۆرجو اؤرادا اولدوغونا گۆره «گنبد قابۇس» آدلانمیشدیر.

مؤلیف هر فصلین سۇنوندا قاینالار ایشاره ائدهرک دئدیکلرینی سندلندیرمیشدیر.

واحدی بعضاً حاقلی اولاراق فضولیدن و سید عظیم شیروانیدن سۇنرا، ان بویوک غزل شاعیری حساب ائدیرلر و اونو فضولی نین خلفی و داوامچیسى آدلاندرمیشلار.

هر حالدا گۆرکملی شاعیریمیز بۇ کیتابی چۆخ کئیفیتلی سۇرتده حاضیرلایب و ۲۶- صحیفه لیک گنیش بیر مؤقدیمه ده آرتیراراق نشر ائتمیشدیر. لاکین مؤقدیمه نین ۱۳۷۱- جی ایله یازیلدیغینی گۆردوکده، ۱۳۷۸- جی ایله یاییلان بۇ کیتابین ۷ ایلدن سۇنرا نشر اولدوغو دا اؤرتادا اولان چتینلیکلرین و چاتیشمازلیقلارین بیر علامتیدیر. ساوالان جنابلارینا ادبیاتیمیزا خیدمت اؤغروندا بۇندان دا آرتیق باشاریلار دیله بیریک.

مقدمه ای بر فاصله اجتماعی ترکمنها و

غیر ترکمنها

یازان: حسین یاقوتی گنبد حق

یایین ائوی: حاجی طلایی نشریاتی

ایلیک چاپی: ۱۳۷۹

تیراژ: ۲۰۰۰ جیلد

اثرین دیلی: فارسجا

قیمت: ۷۵۰۰ ریال

یازدیغی اؤن سۆزودن بیلینیرکی، جمعیتده اولان ایختیلافلار، دؤولتلی ایله کاسیب

تبریز ائیوانی

بهرام آجثرلو

صنعت ، معمارلیق و شهرسالما انستیتوسو

آچار سوزلر: تبریز علیشاه ارکی، علیشاه جامع مسجدی، تبریز معمارلیق مکتبی، آرکتولوژی، ائیوان، طاقبند.

اؤن سوز

بۇ مقاله «بازشناسی ارک علیشاه تبریز و کاربرد اصلی آن» آدلی آکادمیک تدقیقلر پروژهسینین اساس نتیجه لرینی تۆزگجه خۇلاصه و ترجۆمه سیدیر. ۲۰۰۱- جی ایلده تهران اونیورسیتة سینده آپاریلان بۇ پروژه ده تبریزین ارک قالاسی نین ماهیتی و اؤنون دۆزگون فۇنکسیونو (ایشلمی) آرکتولوژی، معمارلیق و صنعت تاریخی باخیمیندان تحلیل ائدیلیب، آراشدیریلیمیشدیر. بۇ آراشدیرما پروژه سینده آشاغیدا آد چکدیگیمیز مۆتخصیصلر ایشتیراک ائتمیشلر:

۱- دۆکتور شهره جوادی، تهران اونیورسیتة سی نین صنعت تاریخی اؤستادی و پروژه نین علمی

رهبری .

۲- دۆکتور سید امیر منصور، تهران اونیورسیتة سی نین معمارلیق و معمارلیق تاریخی

اؤستادی.

۳- دۆکتور علی اکبر کارگر سرفراز، تبریز ارکینده قازینتی آپاران باش آرکتولوگ و تهران و

تربیت- مدرّس اونیورسیتة لرینی آرکتولوژی بۆلومونون کئچمیش مۆدورو.

۴- بهرام آجثرلو، حاضیرکی مقاله نین مۆلّفی

قئید ائتمه لی بیک کی، آذربایجان علملر آکادمیاسیندان پروفیسور دۆکتور جعفر علی اوغلو

غیاثی نین بۇ پروژه ایله فخری امکداشلیغی اؤلموشدور کی، بۇردا دۆکتور غیاثی جنابلاری نین

مجتبلریندن دۆلایی اؤز تشکّورلریمی بیلدیریرم .

الف) تدقیقات سابقه‌سی:

تاریخی تبریز شهری نین مرکزینده قدیم و بویوک بیر معمارلیق آییده‌سی وار کی، زامان کتچیدینده تبریز ارکی، علیشاه طاقی و علیشاه مسجدی آدلاری ایله تانیلمیشدیر. اولچولری «مداین اثیوانیندان» داها بویوک اولان بۇ اؤچموش عظمتلی اثیوان حجم، فضا، قۇرولوش، هۆندورلوک و عظمت باخیمیندان ایسلام دۇنیاسی نین معمارلیق و «تبریز معمارلیق مکتبی نین» شاه اثرلریندن سایلیردی و اۇندان قالان اثرلر و ایزلر ائلخانیلر دۇنمینده آذربایجان معمارلیق صنعتی نین یۆکسلیشی نین باریز گۆستر بچیسیدیر.

بۇنونلا بئله، بیزیم بۇ معمارلیق آییده‌سی ایله بۇگۆنکو علمی تانیشلیغیمیز اۇ قدر آز و گۆزه گلمز سوپه‌ده‌دیر کی، اۇنون دۆزگون و اساس فۇنکسیونو^۱ بۇ گۆنه قدر آکادمیک آراشدیرما یؤلۆ ایله تانیلما میشدیر. آرکئولوقلار و معمارلیق صنعت تاریخچیلری نین بۇ معمارلیق آییده‌سی حاقیندا اساس سۇرغولاری اۇندان عیبارتدیر کی، بۇ بینا بیر مسجددیرسه، نەدن اۇتون فۇرم و پلانی مسجدلره هئچ ده بنزه‌میر؟ دئمەلی بیک کی، کتچمیش تدقیقاتچیلار، تاریخی فاکتورلار و تاریخچیلر و سیاحلارین ریوایتلرینه دایاناراق بۇ اۇجا اثیوانی تاج الدین علیشاهین عظمتلی جامع مسجدی نین تۆکونتوسو و خرابه‌لری سانمیشلار، حال بوکی ارکین بۇگۆنکو دۇروشو، ائشیک گۆروتوسو و فورمو اۇ تاریخچیلر و سیاحلارین گۆردوگو و تۇوصیف و تعریف ائتدیگیندن باشقادیر! بۇ تاریخچی و سیاحلاردان، میصیرلی جاوان (ه.ق. ۷۲۲)، ابن بطوطه (ه.ق. ۷۲۷) و ونیزلی تاجیردن (ه.ق. ۹۲۰) آد چکمک اولار.

بۇ پروژهنین آرکئولوژی و معمارلیق تدقیقات متؤدلاری ایلک دفعه اولاراق مۇقاییسه‌لی اؤسلوبدا و الده اولان فاکتورلارین تحلیلی اساسیندا بۇ هۆندور آییده‌نین یارانیشی و معمارلیغی نین شکله دۆشمگی و قۇرولوشو حاقیندا اطرافلی معلوماتین تۇپلانماغینا یؤل آچمیشدیر، بئله کی آراشدیرمانین اساس نتیجه‌لری بۇ حقیقتی ایثبات ائدیر کی، تبریزین علیشاه ارکی ذاتاً بیر «مزار» اولاراق تیکلمیشدیر.

۱۹۹۷- جی ایله قدر، تبریزین علیشاه ارکی نین ماهیت، قیدمت، فۇنکسیون و ایشلمی حاقیندا تکجه ۴ هدفلی و ثوری اساسلی آراشدیرما پروژه‌سی آپارلمیشدیر. بیرینجیسی آرتۇر

ایهام بۇیون A Survey of Persian Art... آدلی کیتابی نین اۆچونجو جیلدینده اولان مقاله سیدیر کی، اۇندا پوپ تاریخی فاکتورلار اساسلارنا تبریزار کینی همان علیشاه مسجدی اولاراق قئید اتمیشدیر (Pope ۱۹۶۷).

ایکینجی آراشدیرما، دۇنالد نیوتون ویلبرین (D.N.Wilber) فارسجا «معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان» آدلی کیتابینداکی مقاله سیدیر کی، بۇ یازیدا دا ویلبر پۇیدان تأثیر اولاراق تبریزار کینی همان «علیشاه مسجدی» اولاراق قئید اتمیشدیر (ویلبر ۱۳۴۶).

۱۹۹۷- جی ایله آذربایجان علملر آکادمیاسیندان آکادمیک پروفیسور دۆکتور جعفر علی اۇغلو غیائی اۇز دۆکتور ریساله سینی آذربایجانین ائلخانیلر دؤنمینده عایید معمارلیغی هابتله تبریزار کی حاقیندا یازمیشدیر. بۇ ریساله ده علیشاه ارکی «علیشاه مسجدی» کیمی گتمیشدیر (Qiyasi ۱۹۹۷).

بیر آرکتولوژیک قازینتی اولان دوردونجو آراشدیرمانین بۇ اۆچ آراشدیرما ایله هئچ بنزریلگی یوخدور. عملی و سندلی فاکتورلار و آرکتولوژیک اینجه له مه له دایانیدیغینا گؤره بۇ آراشدیرمانین یوکسک سوئه ده اولدوغونا و داها چؤخ علمی اعتبارا مالیک اولدوغونا اینانمالی ییق.

۱۹۷۱ - ده دۆکتور علی اکبر سرفراز تبریزار کی نین ساحه سینده آرکتولوژیک قازینتیلار آپاردی و معمارلیق تاپینتیلارینا اساسلارنا رسماً اعلان ائتدی کی، تبریزار کی همان علیشاه مسجدی نین خرابه لری اولایلمز و بۇ معمارلیق آیینده سی نین مسجد اولماق نظریه سینی عئینی و سندلی آرکتولوژیک فاکتورلار اساسیندا ردّ ائتدی (سرفراز ۱۳۶۱، ۱۳۷۸؛ آچرلو ۱۳۷۶، ۱۳۸۰).

پروفیسور وولفرام کلایس (W. Kleiss) بۇ حاقدا یازدیغی مقاله ده دۆکتور سرفرازلا فیکیر داشلیغینی گؤستریمیشدیر (کلایس ۱۳۸۰). بۇرادا قئید اتمه لی ییک کی، مۆهندیس علیرضا صرافی جنابلاری یازدیغی «معمای ارک تبریزار» آدلی مقاله سینده، معمارلیق و کونستروکسیون فاکتورلارینا اساسلارنا بۇ معمارلیق آیینده سی نین ایشلمی ایله باغلی ایلیک دفعه اولاراق تۆربه فرضیه سینی تکلیف اتمیشدیر (صرافی ۱۳۸۰) کی، تهران اونیورسیتیه سی

بۇ فرضیه‌نی مۆکمل آراشدیرمالاردان سوئرا ثبوت ائتدی.
 بۇ ساحه‌ده سۆنونجو و داها مۆکمل آراشدیرما تهران اونیورسیتیه‌سی‌نین اینجه‌صنعت
 فاکولته‌سی‌نین «بازشناسی ارک علیشاه تبریز و کاربرد اصلی آن» آدلی آراشدیرما
 پروژه‌سیدیر کی، اؤنون اساس نتیجه‌لری بۇ مقاله‌ده خۇلاصه‌شکیلده شرح ائدیلمیر.

(ب) آراشدیرما پروژه‌سی:

بۇ پروژه اؤیغونلاشما نظریه‌سی^۱ اساسیندا و اؤچ علمی متؤد چرچیوه‌سینده تطبیق
 ائدیلمیشدیر: آرکتولوژی، معمارلیق، صنعت تاریخی. بۇ پروژه‌ده تاریخی فاکتورلارین تحلیلی ده
 نظره آلینمیشدیر. اؤیغونلاشما نظریه‌سی‌نین طلبینه گؤره بۇ پروژه‌ده ۴ اؤزمن^۲ ایشتیراک
 ائتمیشلر:

۱- دؤکتور جوادى، صنعت تاریخچىسى

۲- دؤکتور منصورى، معمار

۳- دؤکتور سرفراز، آرکتولوق

۴- بهرام آجثرلو؛ آرکتولوق

پروژه باشدان سۇنا قدر آشاغیدا قئید ائدیلم تدیقات پروسه‌سینی کئچیرمیشدیر:

۱ - تاریخی فاکتورلارین تحلیل و تفسیری

۲ - ایسلام دۇنیاسی‌نین مسجیدلری و تۆربه آیدهلری‌نین معمارلیق و صنعت تاریخی

باخیمیندان آراشدیریلماسی

۳ - تبریز ارکی‌نین پلانی‌نین مۆکمل چکیلمه‌سی، اؤلچولری‌نین تثبیتی، اینشآت

ملزمه‌لری‌نین ایزلنیلمه‌سی و اؤنون دۇرومو، قۇرولوشو و ایسکیلتی‌نین دیقتله آراشدیریلماسی

۴ - آرکتولوژی تاپینتیلاری‌نین تحلیلی و اؤنلارین بیر- بیرى ایله ایلگیسی‌نین تاریخ و

معمارلیق تدیقاتلار یؤلؤ ایله مۆعین ائدیلمه‌سی

۵ - آيیده نین اصلی فۆرمو و دۆرومونون معمارلیق فاكتلارا اساسلانا راق بیلگی سايار پروقراملاری ایله بریاسی و خریطه سی نین چکیلمه سی و اؤنون اساس فونکسیون و ایشلمی نین موعین ائدیلمه سی

ج) پروژه نین اساس نتیجه لری:

مؤغول حؤکمداری سلطان ابوسعید بهادورخان باش وزیر تاج الدین علیشاهین امری و سرمایه سیله تبریزین جنوبی حؤومه سینده بیر هؤندور و عظمتلی «معمارلیق کومپلکسی» تیکیلیر کی، بیر عظمتلی جامع مسجد، ائیوان و طاقبند شکلینده بیر هؤندور مزارلیق، بیر مکتب و بیر خانقاه بۇ معمارلیق کومپلکسینی تشکیل ائتمیشدی. بۇگۆنکو «ارک» آدلانان آيیده، اصلینده همان تۆربه آيیده سیدیر کی، حمدالله مستوفی اؤندان «صفه» سؤزو ایله آد چکمیشدیر و صفه سؤزو «ائیوان» و «شاه نشین» معناسینی داشی بیر.

آرکئولوژی قازینتیلاریندان تاپیلان معمارلیق پلانا و ایزلره اساسلانا راق، بۇ اساس نتیجه آلینیر کی، تبریز ارکی نین معمارلاری اؤز ایلکین هدف و مقصدلرینه اؤیغون اولاراق کرپیجدن اؤجالیقی ۳۶ متر و گئیشیلیگی ۵۱/۲ × ۴۴/۵ متر اولان یۆکسک و هؤندور بیر آيیده تیکیرلر. بۇ معمارلیق آيیده سی همان تۆربه ایمیش کی، اؤنون باش طاقی و گیریش آستاناسی گؤنئی طرفه (قیبله سمتینه) آچیلیرمیش، بۇ باش طاقین آستاناسی نین قاباغیندا بۇیوک پیلله کان وارمیش و کرپیجدن تیکیلیمیش، اؤجالیقی ۳۶ متردن داها یۆکسک اولان ایکی اؤجا میناره بۇ باش طاقین ایکی طرفینده یئر آلمیشدی..

دئمک لازیمدیر کی، بۇ معمارلیق تاپینتیلاری نین رسیملری و خریطه لری چکیلمیشدیر. سؤنکو مرحله ده معمارلار اؤز طرحرلرینی دَییشیرلر و بۇگۆنکو ارکی بیر اؤجا ائیوان و طاقبند شکلینده، ترانسورس^۱ بیر طاق آرتیراراق تیکیب و اؤنو گؤنئی طرفیندن بۇ آيیده نین باش طاقینا ایلحاق ائدیرلر. بۇ طرحین نتیجه سینده اولچولوری ۵۱/۲ × ۶۵/۶ متر و طاقی نین اؤجالیقی ۶۰ متردن هؤندور اولان بیر معمارلیق آيیده سی اؤرتایا چیخیر. قئید ائتمک لازیمدیر

كى، دۇنيا معمارلىق تارىخىنىدە ايندىيەدەك بىلە بىر ھۇندور طاق ھىچ زامان تىكىلمەيىب و بۇ شاھ اثر ائىلخانيلر دۆتمىنىدە آذربايجان معمارلىق صنعتى نىن يۇكسك گۆجونو گۆسترمكده دىر. آنجاق تأسوفلر اۆلسون كى، سۇنرالار چىشىدلى حادىئەلر نىجەسىندە بۇ طاق اۆچور، و اۆتون قالىنتى و اۆچونتولارى ايندىكى عصرده دۆكتور سرفرازىن آركتولوژىك قازىنتىلارىندا گۆنش ايشىغىنا چىخىشىدیر.

وزىر تاج الدىن علىشاھ و سلطان ابوسعید بەھادور خانىن اولوموندىن سۇنرا، ائىلخانيلر ايمپىراسىندا عۆصيانلار و داخىلى مۆھارىبەلر باش وئىر كى، نىجەدە بۇ ايرى معمارلىق پروژەسى يارىمچىق بۇراخىلير و سۇنراكى عصرلردە بۇ آيىدەدن شەرىن ارک و قالاسى كىمى اىستىفادە ائدىلير و اۇ زاماندىن برى علىشاھ اركى آدلانىر.

آركتولوژى فاكىتلارىنا داياناراق، واخى ايله اىسلام دۆنىاسى نىن ان عظمتلى و جلالىلى مسجىدى اولان، علىشاھ جامع مسجىدى و اۆنون يانىنداكى مکتب و خانقاه بۇ تۆرىه آيىدەسى نىن (تبرىز اركى نىن) شرق طرفىندە يئرلشمىشىدى كى، اۆنون قالىنتىلارى مىللى آيىدەلرى قۇروما تشكىلاتى^۱ طرفىندىن آيىدەنىن شرقى حرىمى (قۇروما بۆلگەسى) اولاراق تانىماقدادىر. ۱۳۷۶ - جى ايلده دۆكتور سرفراز بۇ شرقى حرىمدە آركتولوژىك قازىنتى ايشلرى نىن آپارىلماغىنا قىرار وئرمىشىدیر، آنجاق تأسوفلر اۆلسون كى، بۆتون علمى قازىنتى ايشلرىنە انگل تۇردىب، بۇ ساحەنى بۆلدوزر و لۆدرلە قازدىلار و اۆنون نىجەسىندە بۇ شانلى و جلالىلى مسجىدىن و اۆنونلا برابر باشقا معمارلىق آيىدەلرى نىن يئر آلتى قالىنتىلارى بىردفعەلىك اولاراق آرادان گىتمىشىدیر!

علىشاھ جامع مسجىدى نىن قۇرۇم و اۆنون پلانى نىن يىتىدىن قۇرۇماسى بۇ آراشدىرما قۇرۇپونون باشقا پروژەسىدىر كى، صنعت، معمارلىق و شەرسالما انستىتوتوسوندا دوام ائتمكده دىر.

تدقیقات سایقه‌سی نین قایناق‌لاری:

- ۱- آجترلو، بهرام، «نگرشی باستان شناختی به یک اثر تاریخی: ارک تبریز»، عصر آزادی، ش ۸، ۱۳۷۶.
- ۲- آجترلو، بهرام، معماری ایلیخانی آذربایجان: پژوهشی در ارک تبریز، رساله کارشناسی ارشد باستان شناسی دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۰.
- ۳- سرفراز، علی اکبر؛ گزارش کاوش در محوطه مسجد جامع علیشاه در تبریز؛ سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۶۱.
- ۴- سرفراز، علی اکبر؛ «تحلیل روایات تاریخی جامع علیشاه»، پیوست باستان پژوهی، ش ۵ و ۶، ۱۳۷۸.
- ۵- کلایس، وولفرام، «یادداشت درباره مسجد علیشاه (ارک) در تبریز»، ترجمه بهرام آجترلو، باستان پژوهی؛ ش ۸، ۱۳۸۰.
- ۶- ویلبر، دونالد نیوتن؛ معماری اسلامی ایران در دوره ایلیخانان؛ ترجمه عبدالله فریار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۶.
- 7 - Pope, A. U., A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to The Present, Third Ed. A. U. Pope, London & New York, Oxford University Press 1967.
- 8 - Qiyasi, C. Ə. ; Mə'mar Xacə Əlişah Təbrizi, Dövrü & Yaradıcılığı ; Bakı, 1997.

داها اطرافلی معلومات اوچون باخین: آجترلو، بهرام؛ ایوان تبریز؛ www.ocaq.net

بۇ مقاله نین تۆرکجه ترجمه‌سینی سهمانلایان عزیز دوستلاریم حسن امید اوغلو و محمد قضایی جناب‌لارینا هابله وارلیق درگی‌سی نین حؤرمتملی رداکتور و مؤهندیس ابراهیم رفرف جناب‌لارینا اؤز صمیمی تشکؤرلریمی بیلدیریرم.

- بهرام آجترلو

پیرامون هفته شعر و ادب

به نظر من که از کودکی با شعر و ادب فارسی پرورش یافته و شیفته شعر لیریک تغزلی و عرفانی فارسی هستم و به شعر و ادبیات ترکی که زبان مادری من است، آشنایی و علاقه دیرینه دارم، در این انتخاب نکات زیر در نظر گرفته شده است:

۱- معاصر بودن. شاعر هزار سال پیش هر قدر هم با عظمت باشد، نمی‌تواند نماینده شعر، ادب و روحیه امروزی ملت و آشنا با روح ادبی جهان معاصر باشد. در طول هزار سال گذشته شعرای بزرگی مانند فردوسی، نظامی گنجه‌ای، سعدی، مولوی، حافظ را داشته‌ایم که هر کدام بهترین نمایندگان عصر خود بودند و شهریار آخرین حلقه از این سلسله ادبی ماست.

در این مدت نه تنها در محتوای شعر و ادبیات، بلکه در شکل آن‌ها نیز تغییراتی به وجود آمده است، مثلاً شعر نو ظهور و پیشرفت نموده است. به علاوه در طول هزار سال ترکیب قومی و بسیاری از ویژگی‌های مردم عوض شده و افکار، خواسته‌ها، نیازها،

شهریار و یا فردوسی، روز ملی شعر

و ادب و شعر نماد ملی

دکتر جواد هیئت

در این روزها انتخاب سالروز وفات استاد شهریار به عنوان روز و یا هفته شعر و ادب از طرف مجلس و دولت و شورای انقلاب فرهنگی سبب مباحثات قلمی و حتی اعتراض بعضی از شعرا و نویسندگان گردیده است و در روزنامه‌ها حتی از طرف اشخاص عادی نیز در این زمینه اظهار نظرهای متفاوت به چشم می‌خورد. عده‌ای شعرای دیگر مانند فردوسی، حافظ، مولوی، نظامی را سزاوارتر از استاد شهریار برای انتخاب به عنوان شاعر ملی می‌دانند ولی بیشتر اظهار نظر کننده‌ها روی فردوسی تکیه می‌کنند و او را بزرگترین شاعر ملی ایران می‌شمارند.

نگارش آن اقدام و هزار بیت از آن را سروده است. بعد از کشته شدن دقیقی به دست غلام خود سرودن شاهنامه به فردوسی واگذار شد. از طرف دیگر سفارش و وعده‌های سلطان محمود غزنوی (پادشاه ترک) او را به این کار بزرگ وا داشته است و اینها همه در ادبیات شاهنامه منعکس است. فردوسی دشمنی با اسلام را به شکل ضدیت با عرب، ترک و روحانیون اسلام بیان نموده است. همچنین دربارهٔ زنان که نصف جمعیت ایران را تشکیل می‌دهند، بی انصافی کرده و شدیداً بدگوئی نموده است.

در گذشته زن‌ها مظلوم‌تر از امروز بودند و تنها شانسشان این بود که به علت بی‌سوادی و بی‌خبری خاموش بودند و صدای اعتراضشان به گوش ما نمی‌رسید. اما حالا وضع عوض شده است. خانم‌ها ادعای برابری و بعضاً هم احساس برتری نسبت به مردان دارند و هرگز این بدگوئی‌ها و توهین‌ها را قبول نمی‌کنند و گویندگان آن‌را نمی‌بخشند. من از ابیات شاهنامه شواهدی در این زمینه نمی‌آورم، چون نمی‌خواهم با تجدید خاطره تکدر خاطری فراهم شود، ولی اکثر این ابیات مشهور خاص و عام است و نیازی به تکرار ندارد.

در دوران معاصر نصف جمعیت ایران را

مسائل و مشکلات آن‌ها نیز تغییر یافته است. ۲- تناسب با روح شعر و ادب ایران. روح حاکم بر شعر فارسی عشق، محبت و عرفان است نه حماسه و ملی‌گرایی بر پایه قوم‌گرایی. ما ملتی جنگجو و ستیزه‌خو نیستیم، فرهنگ ایرانی فرهنگ مهر و محبت است که دست رد به سینهٔ خودی و بیگانه نمی‌زند و با همین خصیصه همه را در خود هضم و جذب می‌کند. فردوسی حماسه سرای بی‌مانندی است که در آن برهه از تاریخ ما که هویت ایرانی در برابر حاکمیت عرب به خطر افتاده بود، ظهور کرد و وظیفه ملی خود را با سرودن داستان‌های قدیم ملی و زنده کردن زبان فارسی به نحو شایسته‌ای انجام داد و نام خود را در تاریخ شعر و ادب ایران جاودانی ساخت. ولی دنیای امروز شعر حماسی را کمتر می‌پذیرد، زیرا به محبت و دوستی بین مردم و ملت‌ها بیشتر نیاز دارد.

به علاوه در ایران امروز حاکمیت عرب مطرح نیست، بلکه اعراب ایران بخشی از هموطنان ما هستند و دشنام و تحقیر عرب پسندیده و مصلحت نیست.

این واقعیت را نباید فراموش کرد که شاهنامه فردوسی ادامهٔ شاهنامه دقیقی است و دقیقی شاعر زردشتی و ضد اسلام است که با کمک و تشویق و سفارش شعوبیون به

(مرد و زن) ترک‌ها و اعراب تشکیل می‌دهند. فحاشی و ناسزاگوئی به ترک و عرب با هیچ بهانه و دستاویزی نمی‌تواند مانع ناراحتی آنها شود، زیرا امروزه همه می‌دانند که ترک زبان و عرب زبان با ترک و عرب فرقی ندارد و مفاهیم ترک و عرب، ترکی و عربی مفاهیم فرهنگی هستند، مانند فارس و فارسی و هیچ ارتباطی با نژادهای اختراعی ملّی‌گرایان افراطی ندارند. بعضی از ملی‌گرایان و یا به زبان درست‌تر قوم‌گرایان ترک‌ستیز و عرب‌ستیز که از ترک بودن شهریار ناراحت‌اند و حتّی چند نفری از آنها که از شعر و افکار این شاعر نابغه ایرانی بی‌خبرند، انتخاب او را به پان‌ترکیزم نسبت داده‌اند!

شهریار و دوستان او و دکتر شعردوست که سالروز مرگ او را به عنوان روز و هفته شعر و ادب پیشنهاد نموده است. پان‌ترکیست نیستند. شهریار علوی‌ترین تجلی روح ایرانی است که باز از خطه نابغه‌خیز و قهرمان‌پرور آذربایجان برخاسته و در اشعارش شأن ایران و ایرانی را به عرش اعلا رسانیده است. شهریار شاعر مسلمان ایرانی ترک زبان آذربایجانی است و با آنکه زبان مادری‌اش ترکی است، در شعر فارسی تا قلّه امکان بالا رفته و همتای حافظ شیراز شده است. آیا شاعری همتای او را می‌شناسید

که در زبان غیر مادری اشعاری هم‌تراز شعر شهریار سروده باشد؟ به علاوه شهریار در زبان مادری هم شاهکارها آفریده، یعنی به زبان سی میلیون ایرانی ترک زبان هم بهترین و زیباترین منظومه‌ها را سروده است. تنها حیدر بابای شهریار او را جهانی و جاودانی کرده است.

منظومه حیدر بابای شهریار در مدت کمتر از پنجاه سال به بیش از سی و سه زبان خارجی زنده دنیا ترجمه شده است و چنین توفیقی نصیب هیچ یک از شعرای دیگر ایران و جهان نشده است.

من با شهریار در حدود پنجاه سال سابقه دوستی داشتم و پنج ماه میزبان او و خانواده‌اش در منزل بودم. در این مدت او را بهتر شناختم. شهریار یک نابغه به تمام معنی بود. عشق الهی و محبت مردم اساس زندگی او را تشکیل می‌داد.

شهریار در برابر قدرتمندان بی‌نیاز و حتی بی‌اعتنا بود. به خاطر دارم، روزی رئیس دفتر شهبانو فرح برای دیدن مرحوم شهریار به منزل ما آمد و از طرف شهبانو پیغامی داد و گفت، شهبانو از این که شما با خانواده‌تان در منزل دکتر هتیت مانده‌اید، نگران و ناراحت است، که مبدا در اینجا راحت نباشید و استراحت لازم را نداشته باشید. از این جهت

هفته شعر و ادب،

گذری و نظری بر

ابراهیم رفر

اخیراً به پیشنهاد علی اصغر شعر دوست نماینده مردم تبریز در مجلس شورای اسلامی و تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی هفته آخر شهریور ماه که مصادف با سالروز در گذشت شهریار، شاعر پر آوازه فارسی سرا و خالق اثر جاودانی حیدر بابا است، به عنوان هفته شعر و ادب ایران نام گذاری شده است. متعاقب این تصمیم واکنش‌های گوناگونی از سوی محافل مختلف ادبی، و اکثراً از موضع مخالفت با این تصمیم شورای انقلاب فرهنگی ابراز شده است که جای تأمل بسیار دارد.

اکثریت قریب به اتفاق شاعران و ادبای فارسی زبان که عموماً با چهره‌های اندیشناک در مطبوعات ظاهر شده و در این خصوص ابراز عقیده نموده‌اند، بر این باور بوده‌اند که علی‌رغم مقام والای شهریار در صحنه شعر و ادب ایران، شعرای دیگری نظیر فردوسی، سعدی یا حافظ شایستگی بیشتری برای تمثیل سمبولیک شعر و ادب ایران داشته‌اند.

پیشنهاد نمودند که اجازه دهید برای شما منزلی تهیه و خریداری کنیم، تا شما به منزل خودتان منتقل شوید. مرحوم استاد در جواب ایشان چنین گفت: به شهبانو سلام برسانید و بگوئید من و خانواده‌ام در اینجا از هر حیث راحت هستیم. اگر ایشان می‌خواهند محبتی در حق من بفرمایند، دستور بدهند اشعار ترکی من هم جزء دیوان اشعار فارسی‌ام چاپ بشود. آن وقت من از ایشان ممنون خواهم شد و شاید بتوانم از فروش کتاب‌هایم منزلی هم در جوار منزل دکتر تهیه کنم.

به این ترتیب به نظر من انتخاب سالروز مرگ شهریار به عنوان روز و هفته شعر و ادب ایران انتخاب شایسته‌ای بوده که در آن معاصر بودن، همخوانی با روح شعر و ادب ایران و اسلامی بودن و مقام رفیع شعر شهریار و شخصیت والای او در نظر گرفته شده است. در خاتمه عرایضم را با این سؤال خاتمه می‌دهم: آیا اگر امام خمینی زنده بود، ممکن بود به جای شهریار، فردوسی و یا شاعر دیگری را انتخاب نماید؟

- دکتر جواد هیئت

کشورمان برگزار کنیم، کدام الفت و انسیت و وفاق را می‌توانیم امید داشته باشیم.

در این میان با شگفتی بسیار درمی‌یابیم که شورای انقلاب فرهنگی با عنایت به ترکیب قومی ایران و شخصیت شهریار که هم به زبان فارسی و هم به زبان ترکی خالق آثاری جاودانه‌است، دست به انتخابی بسیار عاقلانه زده است که متأسفانه با تنگ‌نظری‌های قومی مواجه می‌شود. این شگفتی از آن روست که شورای انقلاب فرهنگی تا کنون در سیاست‌ها و تصمیم‌گیری‌های خود مسائل قومی را به ندرت مورد عنایت قرار می‌داد و ما که همیشه در قبال سیاست بی‌اعتنائی نسبت به زبان‌های قومی در حال انتقاد بوده‌ایم و هستیم، اینک دور از انصاف خواهد بود که در قبال یک چنین تدبیر عاقلانه سکوت کنیم.

کاملاً واضح است که انگیزه شورای انقلاب فرهنگی و انگیزه محافل ادبی یاد شده که فعالانه به مخالفت با تصمیم آن شورا برخاسته‌اند، از دو سرچشمه متفاوت آب می‌خورد. دغدغه شورای انقلاب فرهنگی آن بوده است که از مقوله ادبیات دست‌مایه ای برای وحدت و یکدلی بیافریند، و از این رو نام شاعر توانائی را با هفته شعر و ادب پیوند داده است که هم برای فارسی‌زبانان و هم برای

در این میان حتاً بعضی‌ها هفته شعر و ادب را با انتخاب شاعر ملی ایران اشتباه گرفته و زبان به اعتراض گشوده‌اند. بعضی‌ها نیز این تصمیم را عجولانه دانسته و بعضی دیگر آن‌را تصمیمی سیاسی ارزیابی کرده اند که گویا برای امتیاز دادن به بعضی از کشورهای ترک زبان اتخاذ شده است. بعضی نیز پارا از این هم فراتر گذاشته و چنین تصمیمی را یکسره تصمیمی «پان‌ترکیستی» ارزیابی نموده‌اند، اما همین محافل انتخاب فردوسی را انتخابی درست شناخته و علی‌رغم آثار فردوسی، شاعر نامی حماسه‌سرای ایران، سرشار از ناسزا گوئی به برادران دینی ما در کشورهای عربی و حتا علیه هموطنان ترک و عرب ایرانی ما است، و همچنین با آنکه مضمون اصلی شاهنامه را جنگ‌های بیحاصل و برادرکشی بی‌وقفه بین ملت‌های همسایه تشکیل می‌دهد، انتخاب وی بعنوان شاعر ملی ایران را مطلقاً بی‌عیب و نقص دانسته و آن را دست‌مایه‌ای برای ایجاد وفاق بین ایرانیان به حساب آورده‌اند که خود از همین اقوام در حال ستیز شاهنامه تشکیل می‌شود! معلوم نیست که اگر روزی مهمانانی از کشورهای همسایه را برای شرکت در مراسم هفته شعر و ادب ایران دعوت کنیم، یا همین مراسم را در بخش‌های ترک‌زبان یا عرب زبان

شناسائی ترکیب ملت خود و اندیشه‌ها و عواطف اقوام مختلف ساکن این کشور پهناور ناتوانید. به نظر شما همین که نصف این ملت نصف دیگر را وحشی و مهاجم و شیر شتر خوار و امثال آن بشناسد، وفاق لازم به وجود آمده است و نیازی به توسعه آن نیست. به نظر شما همین که شخصیت‌های فرهنگی اقوام ایرانی را دو دستی به کشورهای بیگانه ببخشیم، و جوانان این مرز و بوم را وادار کنیم که در اثر محرومیت از فرهنگ طبیعی و بومی خود هوادار کشورهای خارجی بشوند و از رادیوها و تلویزیون‌های آن‌ها تغذیه فرهنگی نمایند، و سپس آن‌ها را با لفظ جلیله پان ترکیست مورد خطاب و عتاب قرار دهیم، وحدت و وفاق لازم تشکیل شده است و اینک می‌توانیم آسوده بخوابیم، شاد و سرفراز از این که از کیان این مرز و بوم دفاع کرده‌ایم. این چه قرائتی از وفاق است که مردم آذربایجان را که شعر حیدر بابا ورد زبان تک تک آن‌هاست، وادار کنیم تا از شاعر خود و فضاهای مأنوس و عطر آگین حیدر بابا دل بکنند و این سخن وی را فراموش کنند که گفته است: *گوز یاشینا باخان اولسا، قان آخماز، اینسان اولان قیلیج بثلینه تاخماز،* و آنگاه که به طور کامل از شاعر خود و از دنیای عطر آگین شعرهای او بریدند، «یکی

ترکی‌زبانان ایران شخصیتی شناخته شده و مورد احترام است و ملت‌های متعددی در آسیا وی را ترنم‌کننده احساسات و عواطف خود می‌شناسند. اما انگیزه محافل ادبی یاد شده صرفاً از احساسات قومی تنگ‌نظرانه خودشان نشأت می‌گیرد و کم‌ترین تحمل حضور اقوام دیگر در عرصه زندگی اجتماعی ایران را ندارند. در نظر آن‌ها تنها سیاست‌مدبیرانه در خصوص اقوام غیر فارس همانا نادیده گرفتن آن‌ها و انکار زبان و ادبیات آن‌هاست و گویا انسیت و الفتی که از آن سخن می‌رود، پیشاپیش در شخصیت فردوسی و اثر حماسی او یعنی شاهنامه متبلور شده است. و اما مناسبات ملت‌ها در شاهنامه و بدآموزی‌های فرهنگی که ممکن است از طریق شاهنامه در روابط بین اقوام ایرانی بروز نماید، کوچکترین دغدغه‌ای را موجب نمی‌شود.

اینکه ما فردوسی را رمز وحدت ملت ایران نمی‌شناسیم، موجب تعجب شماست، اما همین تعجب شما موجب تعجب ماست، زیرا ما وجوه اشتراک را عامل وفاق می‌شناسیم، اما شما همواره وجوه افتراق را بعنوان عوامل وحدت بخش و شناسنامه این ملت توصیه می‌کنید. شما معمار کدام وحدت و منادی کدام وفاق می‌توانید باشید، در حالی که از

نامور نامه باستان» را آویزه گوش کنند که هیچ سنخیتی با حیات و گذران آن‌ها و عواطف و احساساتشان ندارد.

ما ضمن احترام فراوانی که به شخصیت فردوسی به عنوان زنده‌کننده زبان فارسی قائلیم، فلسفه شاهنامه را با حیات اجتماعی کنونی ایران که از اقوام مختلف تشکیل می‌شود، مغایر دانسته و انتخاب نام فردوسی به عنوان سمبل هفته شعر و ادب ایران را تصمیمی بی‌حاصل می‌دانیم. زیرا شاهنامه نمی‌تواند معنویت مورد نیاز جامعه ایرانی و وحدت آن‌را در زمانه کنونی تأمین نماید.

گاهی به ذهن انسان خطور می‌کند که شاید سبب مخالفت شما با شهریار بیشتر از آن جهت باشد که نمی‌توانید قبول کنید که یک شاعر آذربایجانی سمبل شعر و ادب ایران باشد و ترجیح می‌دهید که یک شاعر فارس تبار چنین سمبلی را تحقق ببخشد، به عبارت دیگر شما آذربایجان را شایسته آن نمی‌دانید که فرهنگ و ادب ایران را نمایندگی کند. در آن صورت، شاید شما خدای نکرده، زبانم لال، تجزیه طلب هستید و خود خبر ندارید.

به هر حال چنانکه محافل ادبی فارسی زبان یا اکثریت آن‌ها با انتخاب کنونی شورای انقلاب فرهنگی نیز سر آشتی نداشته باشد،

باز هم چنین تصمیمی جنبه وحدت بخش نخواهد داشت، زیرا وحدت را نه با زور و اجبار، بلکه تنها با همدلی می‌توان ایجاد کرد. در آن صورت تنها راهی که باقی می‌ماند، این است که هر قومی به شخصیت‌های قومی مورد علاقه خود دل ببندد. در چنین حالتی آذربایجانی‌ها بازهم به شهریار دل خواهند بست یا حتا به محمد فضولی شاعر سه زبانه آذربایجانی روی خواهند آورد و در شخصیت این شاعر توانا و فراخ اندیش، انسیت ملت‌های مسلمان فارس و ترک و عرب را به نمایش خواهند گذاشت و هم آذربایجانی بودن و هم ایرانی بودن خودشان را مورد تأکید قرار خواهند داد. محافل دیگر نیز به فردوسی دل خواهند بست و اقوام ترک، فارس و عرب را در تعصباتی بی‌پایان و پیکارهایی به جاودانگی تاریخ رها خواهند کرد تا به زعم خود از کیان ایران دفاع کرده باشند. اما یک سوال باقی است: هفته شعر و ادب آزمونی برای وحدت بین اقوام مختلف ایرانی بود. چه کسی از این آزمون سربلند بیرون خواهد آمد؟

- ابراهیم رفر

تۆرك دىللىرى (۱) طلعت تكىن، محمد اولمز

دۆكتور جواد ھىيت

بۇ كىتاب بۇندىن اۈچ ايل اۈتجە (۱۹۹۹) طلعت تكىن و محمد اولمز طرفىندىن «تۆرك دىللىرى» عۆنۈانيلە اىستانبۇلدا سيمۇرغ نىرياتى طرفىندىن يايىنلانمىشىدىر. پروفىسور دۆكتور طلعت تكىن اۈزون ايللر آنكارا اۈنيورسىتەسىندە تۆركولوۈى اۈستادى اولوب و بىر چۇخ اثرلرىن مۆلىفى اولموشدور. دۆكتور محمد اولمز پروفىسور تكىن - ين طلبەسى و سۇنرا مۇعاوینى اولموش و اۈزون ايللر آلمانىادا تۆركولوۈى اىختىصاصى گۇرموش و آراشدىرمالارىنا دوام ائتمىش و اۈزادا دۇچنت اولموشدور.

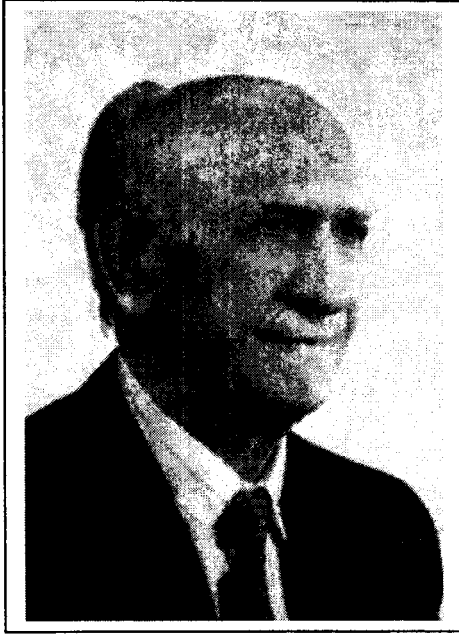
بۇ كىتاب ۱۹۹۵ - دە ايكى ديلدە تۆركجە و فرانسىزجا نىشر ائدىلمىش و ىنى چاپىندا مۆختلىف دىيشىكلىكلر آپارىلمىشىدىر.

كئچن ايل بهمن آيىندا آلمانىانين ماينتس (Mainz) اۈنيورسىتەسىندە كئچىرىلن ميئتلىر آراسى تۆركولوۈى سمينارىندا اىشتىراك ائتدىگىم سىرادا دۆكتور اولمزله تانىش اولدوم. دۆكتور اولمز بۇ كىتابى منە ھىدە ائتتى، من پروفىسور طلعتله اۈزون ايللردن بىرى دۇستام و اۈنون اثرلرىنى اۈخوموشام، ھم دە اۈنون فىكىرلرىنە واقىفم. طلعت بىگىن تۆرك دىللىرى و يا تۆرك دىل و لهجەلرى بارەدە فىكىرلرى تۆركىيەنن دىگر تۆركولوۈىلارنىدان فرقلیدىر، اۈرنك اولاراق اۈ تۆرك لهجەلرىنن ھر بىرىنى بىر دىل حساب ائدىر.....

من بۇ كىتابى دىقتلە اۈخودوم و گۆزلەدىگىم كىمى اۈندا بعضى ىنى مطلبلر گۆردوم اۈنا گۆرە بۇ كىتابىن خۇلاصەسىنى بىر نئچە مقاله ايله اۈخوجولارىمىزا چاتدىرماغى فايدالى گۆردوم. ھم دە بعضى ىشردە بعضى اىضاحلارى و متنلرى دە آرتىردىم. اۈمىد ائدىرم، تۆركولوۈىلە ماراقلانان اۈخوجولارىمىزا فايدالى اولسون.

داھا اۈتجەدن تۆرك دىللىرىنن ىنى تصنىفى عۆنۈانيلە وارلىق درگىسىنن ۱۳۷۸ (۱۹۹۹)

قىش ساىى سىندا طلعت تكىن - ين تصنىفىندىن بحث ائتمىشىدىك.

تۆرك دىللىرىنه يىئنى بىر باخيش

دۆكتور جواد هىيت

تۆرك دىللىرى نىن يازىلى اۇلاراق هۇنلارن

دىلىندن بۇ گۆنه قدر آشاغى- يۇخارى ايكى مین ایللىك بىر تارىخى واردیر.

ایلك تۆركجه و یا پرۇتو تۆرك دىلى باشلانغىچدان ايكى آیرى ایستىقامتده اینكىشاف

گۆستر میشدیر.

۱ - آنا بۇلغارجا و یا آنا چۇواشجا

۲ - آنا تۆركجه

ایلك تۆركجه (Pre- Turkic) بىر (R) و (L) دىلى اۇلدوغو حالدا بىر سۆره سؤنرا ايكى

لهجه يه آیرىلمیش: آنا بۇلغارجا و آنا تۆركجه.

آنا بۇلغارجا و یا آنا چۇواشجا بىر (R) و (L) دىلى اۇلاراق قالدىغى حالدا آنا تۆركجهده (R ← Z) و

(L ← S) اولموشدور!

ھۇن دىلى: چىن قايناقلىرىدا تۆركلەر ھۇنلارنىڭ^۱ نۆھلىرى كىمى قىتىد اولونموشدور. چىن قايناقلىرىدا ھۇن دىلىنە (آنا تۆركچە و يا ايلک تۆركچە) عاييد ماتريال ميلاددان اۈنجە ۳- جۆ عصيردن ميلاددان سۇنرا ۴- جۆ عصرە قدر اولان ايللردە مۇوجوددور. بۇنلار بعضى ھۇنجا كلمەلر و دۇردونجو عصرە عاييد بىر بىتىدن و بىر دە ۶- ۴- جى عصيرلر آراسيندا شۇمالى چيندە جۇگومت قۇران تۇيا و يا تابقاچ تۆركلرى نىن عۇنوانلاريندان عىبارتدير.

چىن قايناقلىرىدا چىن يازىسىلا قىتىدە آلىنمىش ان قديم كلمەلر آراسيندا كىنگ- لو- king-lo (قديم تلفۇظو king-lāk) ھۇنلارن تۇرن قىلىنجى دىقتى چىمكەدەدير. بۇ كلمە نىن اۇرتا تۆركچە قايناقلىرىدان قاشغارلى محمودون دىوان- لغات التىرك كىتابىندا يازىلان قىنقراق (Kīngrak) «قصاب بىنچاغى، ساتۇر» سۆزو ايله بىر و عىنى اۆلدوغو قىبۇل ائدىلمكەدەدير.

بۇ كلمە بۇگۈنكۈ تۆرك دىل و لهجەلرىندە داھى ياشاماقدادير. يىنى اۋيغورجادا قىنگراق (بۇيوك بىچاق، ساتۇر) آلتايجادا ايكى طرفلى بۇيوك بىچاق دىمكەدير.

ھىرت^۲ بۇ كلمە نىن ميلاددان اۈنجە ۱۰۲۲- جى ايلدە باش وئرن بىر حادىشەدن سۇنرا قىتىدە آلىندىغىنى و بۇ كلمە نىن يازىيا كىچن ان قديم تۆرك سۆزو اۆلدوغونو قىتىد ائدىر.

۴- جۆ عصرىن باشلارىندان قالان و چىن قايناقلىرىدا معناسىلە بىرلىكدە وئرىلن ھۇنجا بىتىت بىلەدەر:

Siu- keh thei- lei- kang || bok- kuk giou- thuk- tang.

Süke telekang Bukuk- gu utang. تۆركچە اولاراق بىلە قۇرولا بىلر:

يىنى دۆشمەن اۋردوسونا قارشى چىخىن، بۇكوكو (لىدرى) دۇستاق ائدىن.

بىتىتدە كى ايلک كلمە قديم تۆركچە «اۋردو» و «ساواش» معناسىندا كى، «سۆو» يا «سۆ» (Süü) كلمەسى نىن «كە» (ke) اكلى dativ حالىدەر. ايكىنجى كلمە قديم تۆركچە تاشىق Taşık «چىخماق» فعلى نىن ايلک ھىجا سىلىسى دارالىب «اى» (İ) سىنىنە چئورلىمىش، ل (L) تۆركچەسى شىكلى اولان تىلىك (Talış = Tılık) فعلىدەر. يىنى بۇ فعلىن امر صىغەسىدەر و قديم تۆركچە «تاشىقنىگ» يا دا «تاشىقانگ» (چىخىن) كلمەلرى نىن قارشىلىغىدەر.

اۋچونجو كلمە ھۇن رھبرى نىن پايتختىنى مۇحاصره ائدن دۆشمەن اۋردوسونون رھبرى لىيۇياۋ

(Liu- yao) - نۇن عۆنۈنى - لقبىدىر و قىدىم تۆر كجە متنلردە «بۇقۇق» و يا «بۇكوك» اۇلاراق قىتىدە آلىنمىشىدىر. دۇردونجو سۆزجوك «گو» (gu) تائىرلىك (akusativ) شكىلچىسىدىر (قىدىم تۆر كجە دە g دىر). ۵- جى كلمە دە يىكى هيجادان اۇلوشان tuk- tang يعنى «تۇتانگ» (تۇتون) كلمەسىدىر (قىدىم تۆر كجە دە «تۇتانگ» و يا «تۇتونگ»). رامشتد (Ramsted) بۇ بئىتىدە كئچن و قىدىم تۆر كجە دە «تاشىقىنگ» و يا «تاشىقان» كلمەلىرىنە مۇعادىل اۇلان «تىلىت قانگ» و يا «تىلى قانگ» (Tılıqan) كلمەسىنى نظردە تۇتاراق هۇن تۆر كجەسى نىن بىر ل (L) دىلى اۇلدوغونو قبۇل اتمىشىدىر. مىلادى ۶-۴- جى عصىرلردە شىمالى چىندە تۇبا (تابقاچ) دوولتىنى قۇران و هۇن سۇيوندان گلن تۆر كلردن قالان بعضى عۆنونلار و كلمەلىرىن دە آنا تۆر كجە و يا اۇنا چۇخ ياخىن اۇلدوغو تئبىت ائدىلمىشىدىر. مىلادى: «پىتچن» (pi- te- çen) (قىدىم تىلفۇظو (pyi- tik- çin): كاتىب و بىتىكى (قىدىم تۆر كجە), «كۇبۇچن» (قىدىم تىلفۇظو (kapakçin): قاپپىچى, «هۇلۇچن» (hu- lo- çen) (قىدىم تىلفۇظو (guo- lak-çin): پادشاھى قۇشاندىران (گئىيندىرن) دربار مامورو.

تۆر ك دىلى نىن تارىخى دۇورلىرى:

تۆر ك دىلى نىن تارىخى دۇورلىرى بئله سىرالانا بىلر: ۱- اىلك تۆر كجە دۇورو (تقريباً چاغىمىزىن, مىلادىن باشلارينا قدر داوام ائدر). ۲- آنا بۇلغار جا و آنا تۆر كجە دۇورو (۱-۶- جى عصىرلر). ۳- قىدىم و يا اسكى تۆر كجە و اسكى بۇلغار جا دۇورو (۶- ۱۱ - جى عصىرلر). ۴- اۇرتا تۆر كجە و اۇرتا بۇلغار جا دۇورو (۱۱-۱۶ - جى عصىر). ۵- يئنى تۆر كجە و چۇواشجا دۇورو (۱۶- جى عصىردن بۇگۆنە قدر).

۱- اىلك تۆر كجە:

هامى تۆر ك دىللىرى (چۇواش دىلى دە داخىل اۇلماقلا) - نىن آتاسىدىر. اىلك تۆر كجە نىن ان اۇنملى خۇصۇصىتلىرى ر (R) و ل (L) فونملىرى نىن قۇرونماسىدىر. بۇ دۇرومو مىلاد سىرالارىندا آنا سامۇيدجە يە گىرمىش ان اسكى تۆر كجە كلمەلردن اۇيرنىرىك. بۇ كلمەلردە ز (Z) يىرىنە ر (R) و ش (Ş) يىرىنە ل (L) واردىر. آنا سامۇيدجە: «يۆز» (يۆز), آنا سامۇيدجە: «كىل» (قىش), اىلك تۆر كجە: «كىل» و قىدىم تۆر كجە «كىش» و چۇواشجا «هئىل» و سايىرە.

آنا بۇلغارجا:

(۱-۶- جى عصير). آنا بۇلغارجا ۵ و ۶- جى عصيرلردە قۇزنى قاقازدا و قارا دىزىن شىمالىندا ياشايان بۇلغار تۆركلىرى نىن دىلى ايدى. ماجارلار ايتالارى اۇ عصيرلردە عىنى يئرلردە ساكىن اولان بۇلغارلار ايتالارى قۇنشولارى اولموشلار و بۇلغار تۆركلىرى ايله اولان علاقەلرى نتيجه سىندە بىر چۇخ تۆرك سۆزلىرى قىدىم ماجارجايا كىچىمىشىدىر. بۇ سۆزلردن آنا بۇلغار تۆركچەسى نىن بىر ر (R)، ل (L) دىلى اولدوغو معلوم اولور. مثلاً: ماجارجا: «اوكور» (اوكوز)، آنا بۇلغارجا: «اوكور» و چۇواشجا «ويغىر» اولور. ماجارجا: «بوريو» (بوزوو)، آنا بۇلغارجا: «بوراقو» (چۇواشجا «پيرۇ») اولور. ماجارجا: «نيار» (نار) (ياز)، آنا بۇلغارجا: نار (چۇواشجا: سوز). ماجارجا «كوليوك» (حىوان بالاسى)، آنا بۇلغارجا: «كولك» (تۆركچە: «كوشك»: دوه بالاسى)، ماجارجا: «دتل» (گون اورتا= ايله)، آنا بۇلغارجا: «دول» (اورتا تۆركچە: «توش»).

آنا بۇلغارجانين اساس خۇصۇصيتلرىندىن بىرى ده، لچ= Iç (جوت سس سىز) فونمى نىن اولماغىدىر. بۇ فونم (لچ) سونرادان چۇواشجادا س (S) فونمىنە و آنا تۆركچەدە ش (Ş) فونمىنە چئوريلمىشىدىر. مثلاً چۇواشجا: «بوس» (باش)، وولقا بۇلغارجادا «باچ»، آنا بۇلغارجادا «بالچ» و آنا تۆركچەدە «باش» اولموشدور. ماجارجا «بولجسوويا» (bölcö) (بشيك) آنا بۇلغارجادا «بتلچىگ» اولموشدور.

آنا تۆركچە:

آنا تۆركچە ۱-۶- جى عصيرلر آراسىندا ايشلنمىشىدىر و چۇواش دىلى خارىج هامى تۆرك دىللىرى نىن آتاسى سايلىير و اساس اۆزلىكلىرى بۇنلاردىر:

- كلمە ايجى و كلمە سونو ر (R) سسى ز (Z) سسىنە دىيشمىشىدىر. مثلاً ايلك تۆركچە «توقۇر» (دوققوز)، آنا تۆركچە «توقوز»؛ ايلك تۆركچە «كىر» (قىز)، آنا تۆركچەدە «قىز» و يا «كىز» اولموشدور.
- كلمە ايجى و كلمە سونو ل (L) ش (Ş) سسىنە دىيشمىشىدىر. مثلاً ايلك تۆركچە «قىل» (قىش) آنا تۆركچەدە «قىش»؛ ايلك تۆركچە «بتل» آنا تۆركچەدە «بش» اولموشدور.
- كلمە ايجى و كلمە سونو لچ (Iç) ش (Ş) فونمىنە چئوريلمىشىدىر. مثلاً ايلك تۆركچە «آلچۇق» (آشيق) آنا تۆركچەدە «آشۇق» (آشيق سۆمگو)؛ ايلك تۆركچە «بالچ» (باش، باشلانغىچ) آنا تۆركچەدە

«باش» اولموشدور.

- كلمه باشى ج، د، ن، فونملرى ي (y) فونمىنە دېيىشمىشدير. مثلاً «جۆرۈك» (يۆزۈك = اۆزۈك) آنا تۆركجەدە «يۆزۈك» اولموشدور. ايلك تۆركجە «نۆدۈرۈك» (يۇموروق) آنا تۆركجەدە «يۆدۈرۈك» و يا «يۆدۈرۈك» اولموشدور؛ ايلك تۆركجەدە «نار» (ياز) آنا تۆركجەدە «ياز» اولموشدور.

- كلمه سۆنونداكى قىسا سىسلىلر دۆشمەسى. ايلك تۆركجەدە «قۇنا» (قۇنماق، بىر يىرە يىرلىشمك) آنا تۆركجەدە «قۇن» اولموش، ايلك تۆركجەدە «بۆتە» (يارانين بيتىشمەسى، تۇختاماسى) آنا تۆركجەدە «بۆت» اولموش و ايلك تۆركجەدە «آلى» آنا تۆركجەدە «آل» اولموش و ايلك تۆركجەدە «كلى» (كلمك) آنا تۆركجەدە «كل» اولموشدور.

۳- قديم تۆركجە (اسكى تۆركجە) دۇرۇ:

اسكى تۆركجە ۶- جى عصرين اورتالاريندا غربى مۇغولىستانداكى آلتاي داغلارى بولگەسىندە ياشايان و عىنى تارىخدە چىنين قۇزئىيندە، بۇگۈنكى مۇغولىستاندا بۇيوك بىر كۆچرى دۆولتى قۇران (م. ۵۵۰- ۶۳۰ و ۶۸۰- ۷۴۵) قديم تۆركلرين (گۆك تۆركلرين) دىلى ايدى. اسكى تۆركجە عىنى زاماندا ۸- جى عصرين اورتالاريندا گۆك تۆرك دۆولتىنى بىخىب، اۋتون يىرىنە كىچن اۋىغورلارين (م. ۷۴۵- ۸۴۰) و سۇنرا شرقى تۆركىستاندا، تارىم حۇوزەسىندە كۆچۈ- اۋىغور دۆولتىنى (م. ۸۵۰- ۱۲۵۰) قۇران يىرلىشيك (تختە قاپى اولموش) مانىچى و بودىست اۋىغورلارين دا دىلى ايدى. اسكى تۆركجەنىن ايكى لهجەسى واردى:

۱- اۋرخون تۆركجەسى.

۲- اۋىغور تۆركجەسى.

اۋىغور تۆركجەسىنىن دە ان آزى اۋچ شيوه و يا دىالكىتى واردى.

۱- اۋرخون تۆركجەسى (۷-۹ - جۇ عصرلر)

مۇغولىستاندا گۆك تۆرك دۆولتىنىن بىرىنچى دۇورونە عاييد (م. ۵۵۰- ۶۳۰) اليمىزدە تۆركجە يازىلى بىر آبيدە يۇخدور. بۇ دۇوردن قالما و مىلادى ۵۸۱- دە تىكىلن تك آبيدە بۇگوت يازىتى تۆركجە دئىيل، يازىتىن اۋچ طرفى سۇغد و بىر طرفى سانسكربت دىلىندەدىر. اۋرخون يازىتلارى ايكىنچى گۆك تۆرك دۆولتى دۇوروندىن قالمادير. بۇ يازىتلار رۇنىك و يا گۆك تۆرك اليفباسيله

يازىلمىش و باشلىجىلارى بۇنلاردىر: چۆيرىن (Çoyren) يازىتى (۶۸۸-۶۹۲ ايللر آراسى)، اۈنگىن يازىتى (م ۷۲۰)، كۆلى چۆر يازىتى (م ۷۲۰-۷۲۵)، ايھە آشتتە (İheşete) يازىتى (م ۷۲۴)، تۇنيوقوق يازىتى (م ۷۲۰-۷۲۵)، كۆل تيگىن يازىتى (م ۷۳۲) و بيلگە كاغان يازىتى (م ۷۳۵)، بۇ سۇن اۋچ يازىتلار ان مۆھوم آبيدەلردىر. مۇغولىستانداكى اۋيغور دۋولتى (۷۴۵-۸۴۰) دۋوروندىن قالان و رۇنيك حرفلىرىلە يازىلان يازىتلار بۇنلاردىر.

تس (Tes) يازىتى (م ۷۵۰)، تاريات (ترحين) يازىتى (م ۷۵۳)، شينە- اۋسو (بايان چۆر) يازىتى (۷۵۹-۷۶۰)، سۇغداجا- تۆر كچه سۆرى (Səvrəy) يازىتى (۷۶۲-۷۶۳)، سۇغداجا- چينجە- تۆر كچه قارا بالغاسۇن يازىتى (م ۸۲۵)، سۇجى يازىتى (م ۸۴۰) و يئنى سى يازىتلارى.

اۋرخون تۆر كچه سى نىن باشلىجا اۋزلىكلىرى بۇنلاردىر:

- كلمە ايچى و كلمە سۆنو د (d) فونمى نىن قۇرونماسى: آداق (آياق).

- كلمە ايچى و كلمە سۆنو ب (b) فونمى نىن قۇرونماسى: سئبين (سئوينمك) ساب (ساو، سۆز)...

- نى (ny) فونمى نىن قۇرونماسى: آنيغ anyiğ (بيس)، چيغاني çığany (يۇخسول)، قۇنى

kony (قۇيون)...

- غۇننە ن (ŋ) فۇنمى نىن قۇرونماسى.

- بىيەلىك حال (genitiv) شكىلچىسى نىن سس سىزلردن سۇنرا اينگ ing و ing و

سسلىلردن سۇنرا نينگ ning و nung اۋلماسى: قاغانينگ (خاقانين)، بگينگ.

- آبرى بىر چىخىشلىق (ablativ) شكىلچىسى نىن اۋلماماسى و بۇ حالين يثريك (locative)

شكىلچىسى اۋلان دا، ده (da, dā) ايلە قۇرولماسى.

- ايندىكى زامان فعلى صيفتين غما- گمه (ğma-gme) شكىلچىلرلە ايفاده اديلمەسى: بارىغما

(گئدن)، بيتيگمه (يازان)، كليگمه (گلن)...

- گلەجك زامان فعلى صيفتين تاچى- تچى ايلە قۇرولماسى: اۋلتچى (اۋلەجك)، كلتچى (گلەجك)،

يانگىلتاچىسىز (يانىلا جاقسىنىز).

- لازيم (گر-كليك) فۇرمدا اۋلان گلەجك زامان فعلى صيفتين سىك، سىق ايلە قۇرولماسى: كۆن

تۇغسىق (گۆن دۇغاسى = گۆن دۇغان طرف)، كۆن باتسىق (گۆن باتاسى، گۆن باتان طرف).

تۇنيوقوق يازىتىندان:

۱) تىلىغ كۆرتى، سابى آنتاغ: يارىش يازىدا اۋن تۆمن سۆ تىرلىتى تىر. اۋل سابىغ ائشىدىپ بگلر قوبىمن. ۲) يانالم، آرىغ اۋبۇتى يىنگ! تىدى. بن آنچا تئرمىن، بن بىلگە تۇنيوقوق = آلتۇن يىشىغ آشا كلتىغىز، ارتىش اۋگۈزۈگ كچە كلتىمىز. كلىمىشى (آلب) تىدى، تۇيمادى.

بۇگۈنكو تۆركچەمىزدە:

خبرچى گتىردىلر: سۆزلىرى بئله: يارىش اۋواسىندا اۋن تۆمن (يۈز مىن) عسگر تۇپلاندى، دئىير، بۇ خبرى ائشىدىندە بىگلر ھامىسى بىرلىكدە «دۈنك، تمىزىن اۋتانماغى ياخشىدىر»- دئدىلر، (يعنى مغلۇب اولمادان دۈنمك داھا ياخشىدىر). من دە ائله دئدىم. من بىلگە (حكىم) تۇنيوقوق: آلتى داغلارنى آشاراق گلدىك. ايرتىش چايىنى آشاراق گلدىك، گلمك چتىندى دئدىلر، آمما چۇخ دا چتىنلىك دۇيمادىلار.

۲ - اۋىغورجا (م ۸-۱۱ عصىرلر)

اۋىغور تۆركلىرى مىلادى ۷۴۵- جى ايلدە گۆك تۆركلر يىرىنە كئچدىكدن سۇنرا يۈز ايلە قدر (۸۴۰ م) مۇغولىستاندا حۆكومت ائتدىلر. سۇنرا قىرقىز تۆركلىرى طرفىندىن اينقىراضا اۋغرادىلار و اۋنلار بىر بۇيوك بىر حىصەسى تارىم حۆوزەسىنە (شرقى تۆركوستانا) كۇچدولر و اۋرادا حۆكومت قۇردولار. كىچىك بىر حىصە دە چىنن قانسۇ اياتىنە يئرلىشىدىلر و داھا قىسا عۇمورلو بىر حۆكومت قۇردولار.

تارىم حۆوزەسىنە يئرلىش اۋىغورلار كۇچۇنو مركز سئجىدىلر و ۴۰۰ ايلە قدر حۆكومتلىرى داوام ائتتى، اۋىغورلار، مانى، بۇدا و مىسىحى دىنلرىنى قېۋل ائتدىلر و بۇ سببىدىن دىنى كىتابلارنى اۋىغورجايا ترجۆمە ائتمگە باشلادىلار. مانى و بودىزم كىتابلارنى سۇغد، چىن، تۇغار، سانسكرىت و تبت دىللىرىندىن اۋىغورجايا ترجۆمە ائدىلدى و بۇ ائنادا بىر چۇخ ياد سۆزلر تۆركچە يە گىرمىش اولدو.

اۋىغورجايا ترجۆمە اولان متنلرىن آز بىر حىصەسى سۇغد اليقباسىلە، بۇيوك بىر حىصەسى سۇغد يازىسى نىن ايشلك شكلىندىن گلىشمىش اولان اۋىغور اليقباسىلە، كىچىك بىر حىصەسى دە مانى اليقباسىلە يازىلمىشىدىر، زامانلا دىن آيرىلغى دىلدە لهجە و شيوه آيرىلغىنا سبب اولوب، ۲-۳ چئشىد اۋىغور شيوهسى اۋرتايا چىخدى.

اۋىغورجانى نى (ny) فۇنمى نىن دۇرومونا گۆره اۋچ لهجە يە آيىرلار:

۱- ny لەجەسى ۲- ن (n) لەجەسى ۳- ى (y) لەجەسى. اۇيغورجا متنلرین چۇخو ى (y) لەجەسىلە يازىلمىشىدیر.

اۇيغورجانین اساس فۇنملرى و مۇرفولوژىك اۆزلىكلرى (شكىلچىلرى) بۇنلاردیر:

۱- كلمە ایچی و كلمە سۇنو نى (ny) فۇنمى نین قۇرونماسى (ny لەجەسى) و یا ن (n) فۇنمینه دېیشمەسى (n لەجەسى) و یا ى (y) فۇنمینه دېیشمەسى (y دىالكتى). مىللاً: آنىیغ (anyiğ) (پیس)، آنیغ (anığ)، آییغ (ayığ). چىغانى (çıgany) (یۇخسول)، چىغای. قانیۇ (qanyu)، قانیۇ (كىم، هانكى).

۲- كلمە ایچی و كلمە سۇنو ب (b) فۇنمى نین و (v) فۇنمینه دېیشمەسى:

یاییز = یاییز (پیس)، ائب = ائو، سۇب = سۇ.

۳- چىخیشلىق (ablativ) حالى نین دین، دین (din, din) شكىلچىسى ایله قۇرولماسى: بالىق،

بالىقدین (شهردن)، ائودین (ائودن)....

۴- بییهلىك حالى نین نینگ، نئق، نۇنق و نۇنگ شكىلچىسى ایله و ن (n) لەجەسىندە ناگ، ننگ

شكىلچىسى ایله قۇرولماسى: تئگرى نین (تانرى نین)، ایلیگ نین (حاکیمین، امیرین)، بگ ننگ (بیگین)...

۵- ایندیكى زامان فعلی صیفتین غلی، گلی ایله قۇرولماسى:

كۆرۈگلى (گۆرن)، اونتگلى (üntegli) (چاغیران).

۶- مۇطلق ماضى (كىن كئچمىش زامان و یا گۆرۈلن كئچمىش زامان) اۈچون یۇق، یۆك

شكىلچىسى نین ایشلنمەسى: تۆشە یۆك من (یۇخو گۆردوم)، ساكىن یۇق سن (دۆشوندون، فیکر

ائله دین)، قارى یۇق بیز (ياشلاندىق).

اۇيغورجا متندن بىر اۈرنك: رۈنېك حرفلى اۇيغورجا فال كىتابى «اۈرك بیتىگ» (Irk Bitig)-

ین ایلك ایكى سطرى (مانى متنى):

(۱) تنسى من، یارین كىچە آلتۇن اۈرگین اۈزه اۈلوروپان منگیله یۆر من،

آنچا بیلىنگلر: ادگو اۈل.

(۲) آلا آتلیغ یول تئگرى من، یارین كىچە اشۆر من، اۈتراكى یالیغ كىشى اۈغلىن سۆكوشمىش.

كىشى كۆر كىمىش «كۆر كمال» تىمىش، «كۆت بىرگى من» تىمىش. آنچا بیلىنگ: ادگو اۈل.

بۇگۆنكو تۆر كچه مىزلە: (۱) من تنسى یم (گۆیون اۈغلوپام)، سحر - آخشام قىزىل تختین اۈزرىندە

اۈتوروب خۇشبخت اۈلورام. ائله ایسه بیلىن: بۇ فال یاخشیدیر. (۲) آلا آتلى یول تانرىسى یم. سحر -

بیرینجی بئین‌الخالق آذربایجان علمی - بدیعی موسیقی سمیناری

ابراهیم رفر

آبان آیینین ۲ و ۳- جۆ گۆنلرینده بهمن مدنیت اؤجاغیندا موسیقی درنکلی نین و اولکه میزین رسمی داییره‌لری نین تشبؤنو و آذربایجان جۆمهوریتی نین و اولکه میزین گۆرکملی موسیقی صنعتچیلری نین ایشتیراکی ایله بیرینجی بئین‌الخالق آذربایجان علمی - بدیعی موسیقی سمیناری کتچیریلدی. بؤیوک بیر علمی - مدنی حادیثه ساییلان بؤ سمینار پنجشنبه گۆنو ساعات ۱۰- دا قرآن- کریمین اؤخونماسی و ایران ایسلام جۆمهوریتی نین رسمی سرودو ایله ایشه باشلادی.

سمینارین آپاریجیسی خسرو سرتیپی سمینارین برنامہ سینی بیلدیریرکن بؤ دؤشونجه‌نی وؤرغولادی کی: «تانی گۆزلدیر و گۆزلیگی سئور، بۆتون اینجه صنعت تانری نین گۆزلیگی ایله باغلیدیر، موسیقی ایسه تانری نین بیزه باغیشلادیغی ان بؤیوک گۆزلیکدیر. بؤ گۆن ایکی اولکه نین موسیقی خادیم‌لری و هوسکارلاری بۇرایا تۇپلاشمیشلار. مۇسیقی آدی گلنده حؤدودلار آرادان قالخیر، چۆنکی مۇسیقی سرحد تانیماز.»

تاماشاجیلارین ایچیندن حرکت گن سلطانعلی مصطفی‌زاده (زۆرنا) و کامران حاتم (دؤهول) سمینارین ایلك مۇسیقی سسلنیشى ایدی و بؤ گۆزلیلمز مۇسیقی سسلنیشى جۇشقون حیس‌لرین جانلناماسینا سبب اولدو. داها سؤنرا فرهاد فخرالدینی نین باشچیلیق ائتدیگی ایران میللی اؤرکستری کؤرؤغلؤ اؤپراسیندان «قیزلار رقصی» - نی ایفا ائتدیکن سؤنرا مسعود فصیحی و رشید و طندوستون ایفاسیندا «سنسیز» (عؤزئیر حاجی بیگوف)، «باهار سئوینجی» (جهانگیر جهانگیروف)، «قارانفیل» (واصیف آدی گۆزلوف) و «ساوالان» (فرهاد فخرالدینی) موسیقی پارچالاری سسلندی. موسیقی ایفاچیلیغی تحسینه لاییق ایدی، هر حالدا میللی اؤرکستری نین آلتلی آذربایجان کؤکلریندن بیر قدر اۇزاق اولدوغو و آذربایجان تارینی ایشه آلینمادیغی سببندن آذربایجان مۇسیقی چالارلاری گۆجلو شکیلده دؤیولموردو.

«مۇسقىي تارىخىمىز خالقيمىز تارىخى قدر اسكيدير» دىيىن قۇجامان مۇعلیم دۆكتور جواد ھىت تريون آرخاسىندا آذربايجان موسيقيسى نىن تمللرینی بۇ شكىلدە تقدیم ائتدی: خالق فۇلكلورو، خالقین دیلی و ادبیاتی، دۇیغو- دۆشونجه لری، میلى قهرمانلىق داستانلاری و بئین الخالق موسيقي صنعتی نىن آخینلاری. صفی الدین اۆرموی و عبدالقادر مراغیدن بحث ائدن دۆكتور جواد ھىت آذربايجان موسيقيسى نىن فارس موسيقيسى ایله قارداش اولدوغونو وۇرغولادی. اۇ ھابئله قئید ائتدی کی، آذربايجانین داھی مۇسقى شۇناسی عۆزئیر حاجی بیگلی «لیلی و مجنون» اۇپراسینی یاراتماقلا ایسلام و شرق دۇنیاسی نىن ایلك اۇپرا اثرینی یاراتماق شرفینی قازانمیشدیر. سۆزلری سؤنا چاتاندا، اساس قانونوموزون ۱۵- جی مادهسینه بیر ایشارت اولاراق گنجلر طرفیندن ۱۵ چیچک چلنگی دۆكتور جواد ھىته تقدیم و بۇ ماده نین تئزلیكله حیاتا کئچیریله جگینه اؤمید و اینام ایفاده ائدیلدی. دۆكتور ھىت نین اۆز یئرینه قایتماغی، بۇیوک عالیمه حوزمت علامتی اولاراق تۆم ایشتیراکچیلارین آیاغا قالخماسی و آلفیشلاماسی ایله مۇشاییعت ائدیلدی.

«تانری اۆز مۇعجوزهسینی هر پئیغمبره بیر شکیلده وئرمیشدیر. مۇسى پئیغمبر عصاصی ایله، عیسی پئیغمبر نفسی ایله. حضرت- محمد (ص) ایسه سۆز مۇعجوزهسى ایله تانری نین قۇدرتینی اینسانلارا گۆسترمگه چالیشمیشدیر. بۆتون بۇنلار بیر یانا، داوود پئیغمبر موسيقي مۇعجوزهسى ایله اینسانلارین قارشیسیندا چیخیش ائتمیشدیر». بۇ سۆزلری خسرو سرتیبی دیله گئیردی و بۇرادا چنگیز مهدی پور دالغا قروپونون ترکیبینده یوکسک مهارتله عاشیق موسيقي سینی ایفا ائتدیلر. قروپدا عاشیق محبوب، جلیل حمیدی (بالابان)، و ناصر تبریزی (ریتم) ایشتیراک ائدیردیلر. ایفا اولونان گۆزل اثرلرین هر بیرى بیر یانا، «ایروان چولو» چۇخ بۇیوک معنوی ھاوا یاراتمیشدی.

آذربايجان جۆمهوریتیندن بۇ سمینارا قاتیلان گۆرکملی مۇسقى تدیقاتچیسى پروفیسور رافیق عیمرانى قئید ائتدی کی، بۇ کیمی چالیشمالار ایکی دؤولت آراسینداکی سۇن آنلاشمالار چرچیوهسینده حیاتا کئچیر. مۇسقى حاقیندا چۇخ سالیلی کیتابلارین مۆلفی و مۇغام صنعتی نین کۆکلرینی دریندن آراشدریمیش اولان پروفیسور رافیق عیمرانى بئله اینانیر کی: «مۇغام اینجه دئییل، مۇغام اینسانی دۆشوندورن واسیطه دیر، مۇغام حیاتدیر، مۇغام حیاتا مۇناسیبئدیر، مۇغام اینسانی اۆزونه تانیتدیران واسیطه دیر. فلسفی باخیمدان مۇغام دۆشونجه طریزیدیر، کمالا گئدن یولون باشلانقیجیدیر، کماللی اینسان یئتیشدیرمک واسیطه سیدیر، مۇغام اینسانلار اۆچون اۆزونو درک ائتمک واسیطه سیدیر». قالدی کی، «مۇغام» سۆزونون کۆکو، پروفیسورون فیکرینجه بۇ کلمه «مۇغ»- لار، یعنی اۆز آدینی

آذربایجان اراضیسینده یئرلشن گئنیش ساحه لره وئرمیش اولان طایفالارین آدی ایله باغلیدیر. شرقی آذربایجانین اسلامی ایرشاد ایداره سی نین مؤعاوینی آقای- معین پور تریبون آرخاسیندا مدنیّت ساحه سینده قلوبالاشما حادیه سی حاقیندا دانیشارکن اؤز دؤشونجه لرینی بؤ شکیلده ایفاده ائتدی: «قلوبال مدنیّت واز کئچیلمز بیر حادیه دیر و میّلی مدنیتلر اؤنون قارشیسیندا تکجه اؤز داخلی گؤجو حسابینا دایانا بیلرلر. قلوبال مدنیتدن هم تأثیر گؤتورمک، هم ده اؤنا تأثیر قۇیماق مۆمکوندور، بؤنون تک شرطی ایسه اؤز میّلی مدنیتیمیزی قۇرۇماق و اؤنون اؤغروندا چالیشماقدان عیبارتدیر.» معین پور جنابلاری داها سؤنرا بؤ نظریه نی بر کیتمک اؤچون چؤخ دا یئرلی اولمایان بیر میثال اؤز رینده دایاندی. اؤنون فیکرینجه مۇغوللارین هؤجومو نه قدر سارسیدجی ایدیسه ده، یئرلی مدنیتیمیز و معاریفیمیزین قارشیسیندا دایانا بیلمه دی و حتا اؤنون ایچینده اریدی. یاخشی اولاردی کی، معین پور جنابلاری مۇغول میثالیندان واز کئچه دیدیلر، چؤنکی مۇغوللارین هؤجومونو بیر قلوبال مدنیّتین هؤجومو کیمی باشا دؤشمک اولماز. هر حالدا معین پور جنابلاری نین تحلیلی تاممیله دؤغرودور و بؤیوک آددیملارین آتیلماغینا بیر چاغیریش کیمی دّیرلندیریلمه لیدیر.

بؤ مقامدا سمنارین ایجرائی کاتیبی مسعود فیوضات ایشلرین گئدیشى حاقیندا معلومات وئردی. بیرداهاکی معروضه تحقیقاتچی میرعلی سید سلامت جنابلاری نین طرفیندن اؤخوندو. بیر چؤخ سمبوللاری گئنیش بیر میتؤلوزی آنلایشی ایچریسینده تحلیل ائدن تحقیقاتچی مۇسیقی بحثیندن دئمک اولار کی، چؤخ اؤزاق ساحه لره چیخدی و فارس و تۆرک میتؤلوزیک سمبوللاریندان اینانیلماز بیر سنتز یاراتماغا چالیشدی.

«آذربایجان بیلیمسل مۇسیقی سی نین گلیشمه تاریخی» چالیشقان مۇسیقی خادیمی فریده خانیم اصغر نیا طرفیندن سمنارا سؤنولموش اولان مقاله نین باشلیغی ایدی. مقاله آذربایجانین علمی مۇسیقیسی نین اینکیشاف یولو حاقیندا دّیرلی معلومات احتیوا ائدیردی.

بؤیوک بسته کار توفیق باکی خانوفون دا معروضه سی ۲۰- جی عصر آذربایجان مۇسیقیسی نین اینکیشاف یولو حاقیندا ایدی. ایران مۇسیقیسی ایله علاقه دار چالیشمالاریندان بحث ائدرکن گؤرکملی بسته کار ایران مدنی داییره لریندن فارس مضمونلاری ایله باغلی بئش سمفونیک اثرین یاراتماغینا سیفاریش آلدیغینی و همین اثرلری حاضرلادیغینی قئید ائتدی.

آذربایجان جۆمهوریتیندن سمنارا قاتیلان پروفسور قدرت اسماعیل زاده نین معروضه سی آرکئؤلوزیک فایزیتیلاردا تاپیلان سندلرین اساسیندا مۇسیقی نین تاریخی گلیشمه یولونو آراشدیرماغا

حصر اۆلموشدو. آزیق ماغاراسی، قۇبوستان آیدهلری و باشقا آرکئولوژیك ساحهلرده قارشیلاشدیغیمیز تصویرلره ایشاره ائدن پروفیسور قدرت اسماعیل زاده اسکی دؤنیانین بعضی موسیقی آلتلرینی بۇ شکیلده تقدیم ائتدی: قاول، سینج، تۆتك، بالابان، هابئله قۇبوستان ساحه سینده ایندی نین اؤزوندە دە یثرلی اهالی طرفیندن ایستیفاده اؤلونان قاول داش (موسیقی دیپازونلارینا مالیک اؤلان سال قایا پارچالاری) و داها بۆیوک مارق دؤغوران مینگه چئویر تاپینتیلاریندان اله گلن مارال بۆینوزوندان دۆزلدیلیمیش نفس آلتلری، تۆنج دؤورونه عایید سیملی آلتلر و بردع شهرینه عایید اؤلان عود و ...

برنامه نین بۇ حیصّه سینده گۆزکملی تحقیقاتچی حسن ایرانی عبدالقادر مراغی نین حیات و یارادیجیلیغی حاقیندا معلومات وئردی و داها سؤنرا خسرو امیری گؤزل نثر اؤسلوبو ایله حاضیرلانمیش معروضه سینى اؤخودو کی، رۇنسانس دؤورونده آذربایجان موسیقىسى نین اینکیشاف یولونا حصر اۆلموشدو. بۇزادا رۇس بستمه کارى قلینکادان باشلانان رۇمانتیک رۇس موسیقى مکتبى و اؤتون آذربایجان پروفیسونال موسیقىسىنه گؤستردیگی تأثیردن بحث گئیدردی. سؤزلرینه سعید نفیسی نین «آذربایجان: شرقین ایتالیاسی» قئیدی ایله باشلایان، تهران سمفونیک اؤرکستری نین امکداشی بهمن مهابادی ایسه اؤز معروضه سینى رحمتلیک اؤستاد علی سلیمی نین حیات و یارادیجیلیغینا حصر ائتمیشدی. مهابادی اؤز معروضه سینى بۇ سؤزلرله بیتیردی: سلیمی موسیقىنى عیبادت حساب ائدیر، بۆتون کایینات اؤز حرکتینده بیر موسیقی سسلندیریر، دینله یین، بۇ کاییناتین موسیقیسیدیر.

هابئله تبریز شهریندن هارای رقص قروپونون چیخیشی و اکبر بزرگ امین (عاشیق جنون) و امکداشلاری نین چیخیشی نین باغیشلادیغی بۆیوک ایموسیونال تأثیرلرین حاقیندا سؤسماق مۆمکون دئییلدیر.

سیمیناردا فرهاد فخرالدینی نین باشچیلیق ائتدیگی ایران میلى اؤرکستری نین علاوه بیر چؤخ موسیقی ایفاجیلاری، اؤ جۆمله دن وحید اسداللهی (ناغارا)، حبیب قاسمی (مؤغنی)، امیر راستبد (کمانچا)، ابراهیم قره خانلو (مؤغنی)، مجید خلیلی (تار)، اکبر حمیدی (کمانچا)، خسرو امیری (مؤغنی)، سؤنا مارال باش (پیانو)، آیدین شاطریان (تار)، هابئله اکبر بزرگ امین جنابلاری نین باشچیلیق ائتدیگی صفی الدین اؤرموی قروبو و آدینی چکه بیلمه دیگیمیز باشقا صنعتچیلر چیخیش ائتدیلر. یوللاری ایشیق اؤلسون. سمینار بیر قطعنامه اؤخوماقلا اؤز دئیرلی چالیشمالارینا سؤن قۇیدو.

قره‌باغ در سالهای ۲۰-۱۹۱۸ و نسل‌کشی در باکو و دیگر شهرها

صمد سرداری‌نیا

در سال ۱۹۱۷ میلادی بر اثر انقلاب‌هائی که در ماه‌های فوریه و اکتبر در سرزمین روسیه به وقوع پیوست و منجر به فروپاشی تزاریسیم در این کشور گردید، یک فرصت تاریخی بی‌نظیر برای ملت‌های تحت ستم این رژیم خودکامه، از جمله آذربایجانی‌های آن سوی ارس به وجود آمد که خود را از اسارت حقارت‌بار صد سالهٔ روسیه تزاری که زندان ملل نام گرفته بود، رهائی بخشند. رخدادهای بعدی نیز نشان داد که این ملت‌ها از نظر انقلابیون روس نیز یکسان نیستند. همانگونه که مسلمانان آذری برای سردمداران تزاریسیم غیرقابل اعتماد بودند و ارمنیان متحد سنتی آنان محسوب می‌شدند، در دوران‌های بعدی نیز این روال ادامه پیدا کرد. مورّخ ارمنی «هراند پاسدرماجیان» این واقعیت تلخ را این چنین بیان می‌کند:

«انقلابی که در ماه فوریه ۱۹۱۷ روی داد و موجب سقوط حکومت تزاری گردید، دلایل متعددی داشت، لیکن یکی از دلایل مهمش این واقعیت بود که روسیه نتوانسته بود از مجموعه‌ای از ملت‌های مختلف یک واحد زنده بسازد و دلیل این که به این کار توفیق نیافته بود، این بود که بر خلاف امپراطوری بریتانیا نتوانسته بود به اخلاق و روحیه خاصّ ملت‌هائی که تشکیل امپراطوری از ترکیب آنان بود، پی ببرد و خود را با آنان سازگار کند.

این انقلاب روسی ماه فوریه، عوامل لیبرال و سوسیالیست را بر سر کار آورد و یک دولت موقت در سن‌پترزبورگ، به رهبری مردانی همچون لووف و میلیوکف و سپس کرنسکی که هیچگاه علاقهٔ خود را به مسئلهٔ ارمنستان پنهان نکرده بودند، زمام امور را به دست گرفت.

آنان تلاش کردند که روسیه را در جنگ و در کنار متفقین نگاه دارند و یک نظام دموکراسی در روسیه مستقر سازند. آنان در قبال ملت‌های غیر روس سیاست آزادخواهانه‌ای در پیش گرفتند و به ایشان وعدهٔ خودمختاری دادند، ولی فقط برای سه ملت حق استقلال کامل و تشکیل یک دولت جداگانه قایل شدند و آن سه ملت عبارت بودند از فنلاندی‌ها، لهستانی‌ها و ارمنه.

این انقلاب فوریه دورانی از آزادی در سرتاسر امپراطوری آورد و اداره ارمنستان ترکیه (!) را که آزاد شده بود، به دست خود ارامنه عثمانی وا گذاشت.^۱

آذربایجانی‌های آن سوی ارس که یک قرن تحت رژیم خودکامه رومانوف‌ها به سر برده و انواع بی‌عدالتی‌ها و تبعیض‌ها را تجربه کرده بودند، برای استقلال سرزمینشان دست به تلاش و مجاهدت زدند و بالاخره در سال ۱۹۱۸ استقلال ملی خود را به دست آوردند. در ۲۸ مه همان سال جمهوری آذربایجان رسماً اعلام موجودیت کرد که به «جمهوری اول» موسوم گردیده است. جیحون حاجی بیگ‌اوف برادر اوزئیر حاجی بیگ‌اوف در این زمینه می‌نویسد:

«اعلان استقلال آذربایجان، نتیجه منطقی وقایعی بود که قبلاً مورد بحث قرار گرفت. هم حکم زمینه تاریخی بود و هم ناشی از وضعیتی که دامنگیر آذربایجانی‌ها شد. امپراطوری روسیه که در محدوده آن آذربایجانی‌ها از حقوق برابر برخوردار نبودند ولی به هر حال ایمان، سنن و زبان خود را حفظ کرده بودند، درهم ریخت.»^۲

همزمان با آذربایجان، در تفلیس، جمهوری گرجستان و در ایروان جمهوری ارمنستان ایجاد شد. گفتنی است که قلمرو جمهوری ارمنستان، همان ولایت چخورسعد، یکی از ولایات چهارگانه ایالت آذربایجان بود که قبل از انعقاد قراردادهای ننگین گلستان (۱۸۱۳) و ترکمنچای (۱۸۲۸) بخشی از قلمرو ایران محسوب می‌شد و قرن‌های متمادی مسکن آذربایجانی‌های مسلمان بود. ولی در سال ۱۹۱۸ پس از تخلیه شدن قفقاز از سپاه روس، داشناک‌ها به ایروان و ۲۱۱ روستای پیرامونش یورش برده و با قتل‌عام سیصد هزار نفر از ساکنان مسلمان این خطه بر روی اجساد آنان جمهوری ارمنستان را تأسیس کردند.^۳

داشناک‌ها به این دستاورد خونین و جنایتکارانه اکتفا نکرده، با استفاده از اوضاع بی‌ثبات و نسبتاً بحرانی جمهوری آذربایجان که در نتیجه انقلاب روسیه و جنگ داخلی حاصل از آن به وجود آمده بود، به برپا کردن فتنه و ایجاد ناآرامی پرداختند و بالاخره در سقوط جمهوری اول آذربایجان در سال ۱۹۲۰ نقش مهمی ایفاء کردند.

هنگامی که مردم آذربایجان برای به دست آوردن استقلال مجاهدت می‌کردند، ارامنه از زدن

۱- تاریخ ارمنستان - ترجمه محمدقاضی - ص ۴۸۹

۲- قفقاز در تاریخ معاصر (۲) - تهران - ۱۳۷۷ - به کوشش کاوه بیات - ص ۱۳۰ و ۱۳۶

۳- برای اطلاع بیشتر در این زمینه مراجعه کنید به کتاب ایروان یک ولایت مسلمان‌نشین بود به همین قلم

هیچ ضربه‌ای به آنان دریغ نمی‌کردند، به طوری که در ۳۱ مارس ۱۹۱۸ (۱۱ فروردین ۱۲۹۷ هجری شمسی)، تقریباً دو ماه قبل از اعلام استقلال آذربایجان در اغلب مناطق با یورش به مردم بی‌سلاح این دیار به قتل عام آنان دست زدند و جنایات هولناکی آفریدند.

قبل از آن که نوشته محمدعلی منشور گرگانی را در این زمینه مرور کنیم، لازم است یادآور شویم که ارامنه مهاجم به مردم آذربایجان یک لشکر ارمنی مرکب از افسران و سربازان ارتش روس بود که از جبهه اتریش و آلمان برگشته بودند و طبق نوشته «هراند پاسدرماجیان» فرماندهشان هم رستم (استیان) زوریان [یکی از بنیانگذاران حزب داشناکسیتیون م.] بود.^۱

این لشکر مسلح به مردم بی‌سلاح حمله برده و عده کثیری از آنان را به خاک و خون کشیدند. چرا که بنا به نوشته جیحون حاجی‌بیگ‌اوف: «آذربایجان در ایام تزاری، از خدمت نظام معاف بود و هیچ نیروی مسلحی نداشت.»^۲

منشور گرگانی می‌نویسد: «۱۰ فروردین ۱۲۹۷ ارامنه و بلشویک‌ها برای جلوگیری از حرکت یک فوج مسلمانان به لنکران زد و خورد کردند، به طوری که مناره‌های مسجد تازه‌پیر و قسمتی از قلعه شهر خراب شد و زد و خورد ۵۲ ساعت طول کشید و بالاخره بلشویک‌ها شهر را گرفتند. ارامنه وحشیگری بسیار زیاد و عجیبی کرده و عده زیادی از مسلمانان را به قتل رسانیدند. ۵۰۰ نفر از ایرانیان در این جنگ کشته شدند که یکی از آنها برادر ژنرال قنسول ایران بود. عاقبت به این شرط صلح شد که حکومت افراطیون بلشویک به رسمیت شناخته شود و مسلمانان خلع سلاح شوند. پس از آن بین مسلمانان داغستان و بلشویک‌ها در «بالاجاری» زد و خورد شد. عاقبت یک حکومت بلشویکی به ریاست شائومیان در باکو تشکیل شد.»^۳

محمدساعد مراغه‌ای که در آن روزها سرکنسول ایران در باکو بود، از آن روزها با وحشت یاد کرده و تعداد کشته‌شدگان مسلمان را در باکو بیش از پنج هزار نفر یاد می‌کند. وی می‌نویسد: «این کشتار به حدی بود که در خیابان‌های باکو، عده کثیری از مسلمانان و ارمنی‌ها به خاک افتاده و در خون خود غلطیدند و یک هفته تمام زد و خورد و کشتار ادامه داشت تا بالاخره با

۱- هراند پاسدرماجیان- تاریخ ارمنستان- ص ۴۹۳

۲- قفقاز در تاریخ معاصر (۲)- تهران- ۱۳۷۷- به کوشش کاوه بیات- ص ۱۳۰ و ۱۳۶

۳- رقابت روسیه و انگلیس در ایران- به اهتمام محمد رفیعی مهرآبادی- ص ۷۸

مشورت سران هر دو قوم، اینجانب واسطه شدم و به این کشتار هولناک خاتمه دادم»^۱.

محمد امین رسولزاده در باره چگونگی اتحاد نیروهای شائومیان و دانشناک‌ها می‌نویسد:

«شگفت این که شائومیان نماینده حکومت بلشویک که واکنشی تهدیدآمیز به ایده حزب مساوات مبنی بر خودمختاری آذربایجان نشان می‌داد، حاصل فرمانی به امضای لنین بود که خودمختاری ارارمنه را در اراضی تخلیه شده ترکیه از نیروهای اشغالگر روس اعلان می‌نمود. طبق این فرمان شائومیان موظف بود نهادها و سازمان‌های ارمنی را در جهت «عملی ساختن آرمان‌های ملی چند صد ساله ملت مظلوم ارمنی» مساعدت نماید. احتمالاً تحت تأثیر این سند بود که حزب دانشناکسیتیون که یک ماه پیش از این بلشویک‌ها را - که مجلس مؤسسان روسیه را تعطیل کرده بودند - آماج بمب‌ها و آتش میترالیوزهای خویش قرار می‌داد، با سوویت باکو رابطه‌ای صمیمانه و اتحاد نظامی برقرار نمود»^۲.

این نسل‌کشی ارارمنه در باکو و دیگر نقاط آذربایجان چنان فاجعه‌بار است که در جمهوری آذربایجان همه ساله روز ۳۱ مارس (۱۱ فروردین) را به عنوان (سوی قیریم = نسل‌کشی) یاد کرده و خاطره قربانیان آن روزهای سیاه را طی مراسمی زنده نگه می‌دارند.

در ۳۱ مارس ۲۰۰۱ نیز این مراسم در مزار شهیدان باکو با حضور حیدرعلی‌یف و دیگر سران جمهوری آذربایجان برپا شد. گزارش این مراسم در تاریخ اول آوریل همان سال در روزنامه «رئسپوبلیکا» چاپ باکو همراه با تصاویری از این مراسم چاپ گردید. در این گزارش آمده است:

«پس از استقلال جمهوری آذربایجان [در سال ۱۹۹۱ میلادی] مردم این دیار توانسته است پیشینه تاریخی خود را آن گونه که بود بررسی و تحقیق کند و حقایق پنهان نگه‌داشته شده را که سال‌های متمادی بازگوئی آنها ممنوع بود، آشکار ساخته و حوادث تحریف شده را آن گونه که رخ داده‌اند، بیان نماید. تندروهای ارمنی و هواداران آنها با سیاست‌های مکارانه در سده‌های ۲۰ و ۱۹ بارها نسل‌کشی و سیاست نفی بلد را وحشیانه و غدارانه بر علیه خلق آذربایجان به مرحله اجرا درآورده‌اند. از جمله خونبارترین این رخدادها کشتارهای جمعی ماه مارس ۱۹۱۸ می‌باشد که از فاجعه‌بارترین صفحات ناگشوده تاریخ ماست... در سال ۱۹۱۸ در باکو، شاماخی، قوبا، قره‌باغ، زنگه‌زور، نخجوان، لنکران و دیگر مناطق میهنمان با بی‌رحمی خاصی به اهالی غیرنظامی و بی‌سلاح

۱- خاطرات سیاسی محمد ساعد مراغه‌ای - به کوشش دکتر باقر عاقلی - ص ۴۹

۲- محمد امین رسولزاده - جمهوری آذربایجان - ترجمه تقی سلام‌زاده - ص ۴۱

یورش برده و در نتیجه صدها هزار نفر از آنان به قتل رسیده، روستاها سوخته و آثار تاریخیمان نابود گردیدند.

«بلشویک‌های باکو که اعلام استقلال ماورای قفقاز از ناحیهٔ سئیم را خیانت به روسیه شوروی تلقی می‌کردند، در ۲۵ آوریل (با کمک سوسیالیست‌های انقلابی چپگرا) حکومتی تحت عنوان «سوونارکم» (شورای کمیسرهاي خلق) تشکیل داده بودند. ریاست شورا با شائومیان بود و جاپاریدزه مسئولیت وزارت کشور، کورگانوف (دفاع)، نریمانوف (دادگستری)، کارینیان (آموزش و پرورش)، و سوخارتسف، سوسیالیست چپگرا (پست و تلگراف) را به عهده داشتند. سوویت باکو در اعلامیه مورخ یکم مه ۱۹۱۸ خود تأکید کرده بود که با حکومت مرکزی روسیه همبستگی نزدیک داشته و تا آخرین نفس در راه استقرار قدرت شوروی در سراسر قفقاز و داغستان خواهد جنگید».^۱

بنا به نوشتهٔ محمدامین رسولزاده: «بلشویک‌های یاغی باکو که اوایل امر از ترس انتقام مسلمانان و حمایت تقلیس حالت دفاعی گرفته بودند، این بار جسارت یافته، دست به تجاوز زدند. در میان نفرات این نیروی متجاوز فدائیان ارمنی همچون آمازاسپ و آوتیسوف و توپچی‌های روس همچون پتروف به چشم می‌خوردند. از حملهٔ این نیروهای متجاوز که رهسپار گنجه بود، در بادی امر شماخی متضرر شد. متجاوزان، پایتخت باستانی شروانشاهان را در یک حمله به آتش کشیده تا محل مسجد جامع تاریخی شهر هر چه توانستند سوزاندند. تنها محلهٔ آرامنه را دست نخورده باقی گذاشتند. سرانجام در نتیجهٔ ورود و خروج قوای دفاعی گنجه که دست به ضد حمله زده بودند، این محله نیز به آتش کشیده شد. تنها دو کلیسا از آتش جان سالم به در بردند. شهرها و قصبه‌هایی همچون لنکران، سالیان، قوبا و گوردمیر نیز همانند شماخی مورد تجاوز واقع گشتند. سرگذشت هر کدام از خانمان‌های ویران شده، نوامیس هتک شده، زنان و مردان مقتول و اموال و احشام غارت شده در اثنای این تجاوز فاجعه غیرقابل تصویری است.

«دیگر خطر به گنجه رسیده بود. از طرفی گنجه در معرض خطر بود و از طرف دیگر، آرامنه قره‌باغ در حال طرح نقشه‌ای برای همدستی با بلشویک‌های باکو بودند. گذراندن آذربایجان از دم تیغ و آتش جای هیچ شکی نبود. روزنامهٔ شائومیان اظهار داشته بود: «به جای خودمختاری به خرابه‌زار دست خواهید یافت».^۲

۱- حبیب‌الله کمالی - استعمار انگلیس در ماورای قفقاز (۲۱-۱۹۱۸) - ص ۱۴

۲- جمهوری آذربایجان - پیشین - ص ۴۸ و ۵۱ و ۷۸

در حالی که گرجی‌ها، آذری‌ها و ارمنیان قفقاز نخست فدراسیون ماورای قفقاز را تشکیل داده بودند، در ۲۶ مه ۱۹۱۸ گرجستان اعلان نمود جمهوری مستقلی جدا از روسیه تأسیس کرده است. «با خروج گرجی‌ها از فدراسیون ماورای قفقاز، حکومت فدراتیو عملاً فرو پاشید. پس از وقوع این امر اعضای مسلمان ستیم نیز خود را همچون گرجی‌ها نمایندگان شورای ملی آذربایجان خواندند. دو روز بعد در ۲۸ مه، شورای ملی آذربایجان، استقلال آذربایجان را اعلان نموده، این امر را طی متحدالمال مورخ ۳۰ مه به اطلاع تمامی دولت‌ها رسانید.

«شورای ملی ضمن اعلان استقلال، دولت آذربایجان را نیز تشکیل داد. اولین کابینه به ریاست مرحوم فتحعلی‌خان خوئیسکی تشکیل شد. وی بعدها توسط دشمنان حرکت ملی آذربایجان در تفلیس به قتل رسید.

«..... در میان جمهوری‌هایی که بر روی خرابه‌های امپراطوری روسیه به وجود آمدند، آذربایجان تنها حکومت مسلمان بود که توسط اروپائیان به رسمیت شناخته شد. این حکومت نوپای ترک در عین حال، اولین جمهوری تشکیل شده در تمامی عالم اسلام بود.»^۱

طبق نوشته مورخ ارمنی ریچارد جی. هوانسیان: «در خلال ماه‌های نوامبر و دسامبر ۱۹۱۸ خان خوئیسکی..... یک مجلس ملی تشکیل داد که تمام گروه‌های قومی آذربایجان را در برمی‌گرفت و علاوه بر آن، دولت جدیدی تشکیل داد که از لحاظ قومی و سیاسی پایگاه گسترده‌تری داشت.»^۲

«به علت وضعیت فوق‌العاده حاکم، برگزاری انتخابات جدید برای مجلس مؤسسان چنانچه قبلاً وعده داده شده بود، میسر نشد.

«به جای انتخابات، علاوه بر ۴۴ نماینده «دی‌یت ماوراء قفقاز» ۴۰ نماینده دیگر نیز از سوی احزاب معین و بر تعداد فوق‌الذکر افزوده شدند. این احزاب عبارت بودند از مساوات (ناسیونال-دموکرات)، اتحاد (محافظه کار ملی)، احرار (نماینده منافع روستائی)، سوسیال دموکرات، سوسیال انقلابی، و گروه‌های غیر حزبی. ۱۰ ارمنی، ۵ روس، یک گرجی، یک لهستانی، یک یهودی و یک آلمانی نیز نمایندگی اقلیت‌ها را برعهده داشتند. در هیئت دولت نیز که از ۱۴ وزیر تشکیل شده بود ۳ ارمنی و ۳ روس عضویت داشتند.»^۳

۱- جمهوری آذربایجان - پیشین - ص ۷۸ و ۵۱ و ۴۸

۲- قفقاز در تاریخ معاصر (۱) - تهران ۱۳۷۱ - ترجمه کاوه بیات و بهنام جعفری - ص ۵۹

۳- قفقاز در تاریخ معاصر (۲) - تهران ۱۳۷۷ - به کوشش کاوه بیات - ص ۱۴۰

نخست شهر گنجه به پایتختی این جمهوری برگزیده شد، چرا که باکو در دست حکومت استپان شائومیان بود. در تأسیس جمهوری دموکراتیک آذربایجان، حزب مساوات و شخص محمد امین رسولزاده نقش مهمی داشتند. دکتر فریدون آدمیت در این باره می‌نویسد:

«گروهی از روشنفکران از جمله رسولزاده قبلاً «حزب دموکرات مسلمان» را تأسیس کرده بودند. حالا آن را حزب مساوات خواندند و گسترش یافت. مؤسسان این فرقه در مکتب سوسیال دموکراسی قفقاز بار آمده بودند. گرایش مشخصی هم به ناسیونالیسم داشتند. کنگره حزب مساوات در ۱۹۱۷ مقام ریاست حزبی را به رسولزاده سپرد. به عقیده صاحب‌نظران «حزب مساوات چه از حیث شمار اعضای آن که مرکب از طبقات شهرنشین، خاصه بادکوبه‌تیان بود و چه از لحاظ نفوذ سیاسی‌اش بر افکار عمومی [مسلمانان قفقاز] مهمترین احزاب بود. دانستنی است که حزب مساوات در ترقی و اشاعه فکر فدرالیسم سهم بسزائی داشت. رسولزاده بود که قبلاً نظریه «فدرالیسم» را در نخستین کنگره مسلمانان روسیه (که در مسکو در اوّل مه ۱۹۱۷ تشکیل شد) به کرسی نشاند، این کار را از او می‌دانند. و این خود پیروزی سیاسی مهمی برای مساواتیان و رئیس حزب مساوات بود.»

دکتر آدمیت دربارهٔ ایجاد جمهوری‌های ملل قفقاز از جمله آذربایجان می‌نویسد:

«جنبش خودمختاری و استقلال‌طلبی ملل قفقاز اصالت تاریخی داشت. ساختهٔ پیکار ممتد ملل سرزمینی بود که رهائی خویش را از حکمرانی روسیه همیشه آرزو داشتند. این جنبش عمومی قبل از مداخلات عثمانی و پیش از آن که امپریالیسم آلمان و انگلیس در آن دیار ظاهر گردد، در تأسیس جمهوری فدرال قفقاز تجسم یافته بود و پس از بیرون شدن سپاه بیگانه از قفقاز نیز آن سه جمهوری برای استقلال خویش در تلاش بودند. امیدشان به کنفرانس صلح بود. اما تدبیرگران صلح چه می‌اندیشیدند:

شورای عالی متفقین که در پاریس تشکیل شد، سه جمهوری قفقاز را به صورت حکومت «بالفعل» به رسمیت شناختند. انگلیس از استقلال گرجستان (که لنین هم در پیمان برست‌لیتوسک آن را وعده داده بود) پشتیبانی جدی می‌نمود و استقلال گرجستان مورد شناسائی رسمی و قانونی واقع شد. جمهوری ارمنستان نیز از حمایت کامل فرانسه برخوردار بود. محافل صاحب نفوذ ارمنی در مغرب برای استقلال ارمنستان سخت می‌کوشیدند. آن که بی‌یار و یاور ماند، دولت مسلمان قفقاز بود. حتی فرانسویان از دادن ویزای مسافرت به نمایندگان حکومت مساوات برای حضور در کنفرانس صلح خودداری کردند. سرانجام فقط به چند نفری اجازهٔ ورود دادند. رئیس نمایندگی دولت مسلمان قفقاز،

علی‌مردان توپچی‌باشی لایحه مفصل خود را به کنفرانس صلح عرضه داشت (مارس ۱۹۱۹) و از حق ملت مسلمان قفقاز در تعیین سرنوشت خود عالمانه دفاع کرد. مورخ ارمنی هوانسیان که تحقیقات وسیعی دارد، می‌نویسد: «لایحه توپچی‌باشی نه تنها جامع‌تر از گزارشی بود که نمایندگان ارمنستان و گرجستان به کنفرانس صلح تسلیم نمودند، بلکه اطلاعاتی تفصیلی در تاریخ، فرهنگ، جغرافی، اقتصاد و نفوس قفقاز در بر داشت. اما سکوت ممتدی که سیاستمداران صلح را فراگرفت، پاداش زحمتی بود که در تهیه این سند بسیط کشیده شده بود.»^۱

«دوم مرداد ۱۲۹۷ [۲۴ ژوئیه ۱۹۱۸] به تحریک انگلیس‌ها یک کودتا بر علیه حکومت بلشویکی واقع شده، شاتومیان و بطروف رؤسای بلشویک‌ها به طرف هشتراخان فرار کردند و یک حکومت به نام هیئت مدیره بحر خزر تشکیل شد.

این حکومت از انگلیس‌ها کمک خواست، لذا در ۲۱ مرداد ۱۲۹۷ یک دسته کوچک از قشون انگلیسی به فرماندهی ژنرال دنسترویل وازد باکو شد. این قشون ظاهراً بنا به تقاضای ارامنه و به کمک آن‌ها دعوت شده بودند، ولی در باطن مقصود انگلیسی‌ها تحت‌الحمایه نمودن آذربایجان و سایر جماهیر قفقاز و استفاده از منابع نفت و راه‌های تجارتي قفقاز بود.

«عثمانی‌ها از طرف دیگر بر علیه ارامنه و به کمک مسلمانان و در باطن برای بیرون کردن انگلیس‌ها از راه ایران، قفقاز را اشغال و به طرف بادکوبه حرکت کردند. در ۲۱ شهریور ۱۲۹۷ ژنرال انگلیسی که مدتی حکومت دست‌نشانده آذربایجان را به عنوان این که کمک خواهد رسید، سرگرم داشته بود، در اثر حمله سخت قوای ترک‌های عثمانی بدون پایداری به وضع غریبی از دست ملّیون آذربایجانی فرار کردند (شرح این واقعه را ژنرال مزبور در کتاب «پادداشت‌های ژنرال دنسترویل-۱۹۱۷» اقرار می‌کند) حکومت هیئت مدیره سقوط کرد.»^۲

«پس از این حادثه، جمهوری تازه تأسیس آذربایجان مقرر خود را از گنجه به باکو انتقال می‌دهد و در ۲۲ آذر ۱۲۹۷ پارلمان خود را افتتاح می‌کند که از ۱۲۰ وکیل تشکیل می‌شد. در ۱۱ فروردین ۱۲۹۸ اسماعیل‌خان زیادخان‌اوف به نمایندگی وارد تهران شده و سفارتخانه تأسیس می‌کند.»^۳

با فروپاشی امپراطوری رومانوف‌ها در روسیه و ظهور دولت‌های مستقل در قفقاز در سال ۱۹۱۸

۱- فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران - ص ۱۵۶ و ۱۶۳

۲- منشور گرگانی - پیشین - ص ۸۰ و ۷۹

۳- از همان کتاب

میلادی که جنگ جهانی اول رو به پایان بود، مسئله قره‌باغ کوهستانی به اختلاف مرزی شدید میان آذربایجان و جمهوری ارمنستان تبدیل می‌شود. دانشناک‌ها که با کشتار سیصد هزار نفر مسلمان ترک در ایروان و ۲۱۱ روستای پیرامون آن جمهوری ارمنستان را بر روی پیکرهای به خون خفته مسلمانان برپا کرده بودند، خواستار الحاق قره‌باغ کوهستانی به جمهوری ارمنستان بودند. بنابه نوشته ریچارد. جی. هوانسیان: «قره‌باغ به همان اندازه که از نقطه نظر منافع استراتژیک برای ارمنی‌ها مهم بود، برای آذربایجانی‌ها نیز اهمیت داشت. قره‌باغ مرز طبیعی مسلطی بود که اگر در اختیار قدرت دیگری قرار می‌گرفت، آذربایجان را در موقعیتی آسیب پذیر قرار می‌داد. یکی از دلایلی که در پیوند ایالت گنجه با آذربایجان عنوان می‌شد، آن بود که اکثر راه‌های اساسی آن خطه به سوی شرق، یعنی به باکو متصل می‌شد و نه به سوی غرب و ایروان.

«ارمنی‌های قره‌باغ برای تأمین مایحتاج خود تا حدود زیادی به باکو متکی بودند و هزاران نفر از آنها به صورت فصلی یا دائم در حوزه نفتی و تشکیلات تجاری باکو که سریعاً روبه گسترش بود، اشتغال داشتند.»^۱

ارامنه قره‌باغ با استفاده از بی‌ثباتی اوضاع که در نتیجه انقلاب روسیه و جنگ داخلی متعاقب آن به وجود آمده بود، شروع به تحریکاتی نموده و با پشتیبانی انگلستان یک حکومت ارمنی در این منطقه تأسیس کردند.

دانشناک‌ها با همکاری نیروهای ژنرال «درو» و پالکونیک نزدین در ۲۳-۲۲ مارس ۱۹۱۸ کشتار فجیعی در خان‌کندی به راه انداختند و نظیر آن در دیگر نقاط قره‌باغ نیز رخ داد. در جریان اقدامات تهاجمی دانشناک‌ها نیمی از شهر شوشا در آتش سوخت.

ریچارد. جی. هوانسیان می‌نویسد: «مساواتی‌های آذربایجان، گنجه را به عنوان پایتخت موقت خود برگزیدند و برای رهائی قره‌باغ و به ویژه باکو که در آن زمان تحت کنترل یک حکومت ائتلافی بلشویک و ناسیونالیست‌های ارمنی قرار داشت، از نیروهای نظامی عثمانی تقاضای کمک کردند. نوری پاشا عموی انور پاشا که وزارت جنگ عثمانی را برعهده داشت، دعوت مساواتی‌ها را پذیرفت و با استقرار نیروهایش در گنجه، قوای را به سوی باکو روانه داشت (ارتش اسلام). تا زمانی که نیروهای عثمانی در قفقاز مستقر بودند، جمهوری ارمنستان که در موقعیت دشواری قرار داشت، امکان پیگیری

جدی و طرح ادعایش را در مورد قره‌باغ نداشت. ولی ارمنی‌های قره‌باغ، خواسته‌های نوری‌پاشا را مبنی بر شناسائی رسمی حاکمیت آذربایجان بر قره‌باغ و صدور اجازه ورود نیروهای عثمانی را به خوشی نپذیرفتند. «حکومت قره‌باغ» که در اوایل اوت ۱۹۱۸ از سوی نخستین مجمع ارمنی‌های قره‌باغ انتخاب شده بود، فرستادگان نوری پاشا را دست خالی روانه ساخت.

«در پی سقوط باکو به دست نیروهای مشترک مساواتی- عثمانی در اواسط سپتامبر ۱۹۱۸، نوری‌پاشا بار دیگر از ارمنی‌ها تقاضا کرد که خواسته‌های وی را بپذیرند. ولی دومین مجمع ارمنی‌های قره‌باغ که در ۲۰ تا ۲۴ سپتامبر ۱۹۱۸ تشکیل شده بود، در پاسخ او، خواستار حفظ وضعیت موجود و ابقای خودمختاری قره‌باغ گشت. با سقوط باکو، بخشی از نیروهای عثمانی برای اعزام به قره‌باغ فراغت یافتند، لهذا نوری پاشا به جمال جوادیگ فرمانده هنگ یازدهم قفقاز دستور داد که به سوی شوشا پیشروی کند. اندکی پیش از آن که قوای مزبور وارد کار شود، بخشی از نیروهای نظامی مساواتی‌ها همراه با تعدادی از واحدهای چریکی توانستند پس از دو هفته جنگ و جدل بر مقاومت اهالی روستای ارمنی‌نشین قره‌قشلاق فائق شده و بدین ترتیب ارتباط قره‌باغ را با منطقه زنگه‌زور قطع کردند. با خاتمه یافتن مقاومت قره‌قشلاق نوری پاشا از نو به ارمنی‌های قره‌باغ اتمام حجت کرد.»^۱

سرانجام کنگره سوم تسلیم شد. در روز هفتم اکتبر جمال جوادیگ و اسماعیل‌خان زیادخانوف نماینده دولت آذربایجان در رأس نیروهای عثمانی وارد شوشا شدند. هنوز یک هفته نگذشته بود که شصت نفر از رهبران و روشنفکران ارمنی بازداشت شدند و خلع سلاح ارمنی‌ها آغاز گردید. اگرچه شوشا تسلیم شده بود، ولی در مناطق دیگر قره‌باغ، هنوز نیروهای چریکی در برابر عثمانی‌ها مقاومت می‌کردند.

«در پی عهدنامه ترک مخاصمه مودروس، نیروهای عثمانی آذربایجان را تخلیه کرده و در ۱۷ نوامبر ۱۹۱۸/۲۶-آبان ۱۲۹۷ نیروهای متفقین به فرماندهی ژنرال تامسون، افسر انگلیسی وارد کشور شدند. ژنرال تامسون پس از ارتباط با دولت حاکم اظهار داشت:

«ما به هیچ‌وجه قصد نداریم که چه حالا و چه در آینده در امور داخلی شما مداخله کنیم.»^۲

بلافاصله پس از پایان جنگ جهانی اول، در اواخر اکتبر ۱۹۱۸ فرماندهان نظامی ارمنیان قره‌باغ از

۱- از همان کتاب

۲- جیحون حاجی بی‌اوف - ص ۱۴۰

ژنرال آندرانیک^۱ (اوزانیان) تقاضا کردند که جهت اعاده اقتدار ارمنی‌ها بر منطقه به سوی شوشا پیشروی کند. در آن هنگام نیروهای ژنرال آندرانیک در کوریندزور، دق و خندزورسک یعنی روستاهای حاشیه زنگه‌زور مستقر بود. ژنرال آندرانیک در آغاز درخواست کرد تا رهبران لشکری و کشوری زنگه‌زور و قره‌باغ ضمانت‌نامه‌ای کتبی مبنی بر حمایت و پشتیبانی آن‌ها از عملیات وی ارائه کنند. ضمانت‌نامه‌ها در اواسط نوامبر به او داده شد و او در ۱۸ نوامبر آماده حرکت شد [۲۷ آبان ۱۲۹۷].

در این زمان گراسیم ملک شاه‌نظریان شهردار شوشا و سوکرات بیگ ملک شاه‌نظریان یکی از فرماندهان چریک ارمنی به وی پیغام دادند که عملیاتش را ده روز به تعویق اندازد، تا آن‌ها بتوانند رؤسای جوامع مسلمان منطقه را متقاعد سازند که در برابر پیشروی قوای آندرانیک مقاومت نکنند. مهلت ده روزه تمام شد و ژنرال آندرانیک در ۲۹ نوامبر [هشتم آذر ۱۲۹۷] از زنگه‌زور حرکت کرد. جاده زنگه‌زور به شوشا از طریق دره رودهای زابوخ و هاکارو و ارتفاعات مارکیز و حاج شاملو از میان حدود بیست روستای مسلمان‌نشین عبور می‌کرد که تحت رهبری سلطان‌بیگ سلطانوف (یکی از مالکان منطقه) آماده مقاومت بودند. پس از سه روز درگیری شدید، سرانجام نیروهای ارمنی بر بلندی‌های پیرامون راه مسلط شدند و به روستای آودالار نزدیک شدند. افراد ژنرال آندرانیک هنوز وارد آودالار نشده بود که اتومبیلی با یک پرچم سفید از شوشا رسید. آن اتومبیل حامل دو افسر انگلیسی و فرانسوی به نام‌های سروان جی. اف. اسکاتلر از گردان هفتم، هنگ گلاسترشایر، تیپ سی و نهم و سروان نیکلاس گسفیلد از هنگ ششم هوسار بود.

آن دو، پیام ژنرال تامسون فرمانده نیروهای متفقین در شرق قفقاز را به ژنرال آندرانیک تسلیم کردند. در این پیام آمده بود که چون جنگ پایان یافته است، از این‌رو هر گونه اقدام نظامی دیگر تنها باعث پیچیده‌تر شدن مسئله ارمنستان است و مسائل منطقه همچون مسئله قره‌باغ در کنفرانس

۱- آندرانیک سرکرده دانشناک‌های تندرو بود که در جنگ جهانی اول با روس‌ها بر علیه عثمانی‌ها همکاری نموده بود. او در ضمن همان ژنرالی بود که به همراه ۵۰۰۰ دانشناک هم‌مسلكش، در تیر ماه ۱۲۹۷/ ژوئن ۱۹۱۸ از رود ارس گذشته تا شهر خوی پیش رفت. آندرانیک قصد قتل عام مردم خوی را داشت، لکن خوبی‌های غیور با دفاع قهرمانانه‌شان و با کمک سپاه عثمانی به آندرانیک فرصت اجرای نیت پلیدش را ندادند. آندرانیک با برجای گذاردن شماری کشته و زخمی به سوی مرز جلقا فرار کرد و بدین ترتیب شهر خوی از چنگ دانشناک‌های بی‌رحم نجات یافت. برای اطلاع بیشتر در این زمینه مراجعه کنید: ۱- تاریخ هیجده ساله آذربایجان، تألیف احمد کسروی- ص ۶-۷۵۳ ۲- تاریخ خوی، تألیف دکتر محمدامین ریاحی- ص ۵۰۷ ۳- رضائیه سرزمین زردشت، تألیف علی دهقان- ص ۵۳۰

صلح پاریس مورد بررسی قرار خواهد گرفت. آنها ژنرال ارمنی را متقاعد ساختند که دست از پیشروی برداشته و به گوریس در زنگه‌زور بازگردد. ژنرال می‌بایست تا فرا رسیدن دستورالعمل دیگر از ژنرال تامسون انتظام گوریس را برعهده داشته باشد. آندرانیک این خواسته را پذیرفت و نیروهای ارمنی در ۴ دسامبر به سوی گوریس بازگشتند.^۱

نیروهای ژنرال آندرانیک در بازگشت به غارت و چپاول مسلمانان پرداختند.

در اوایل ژانویه ۱۹۱۹ دولت آذربایجان، دکتر خسروبیگ سلطانوف برادر سلطان‌بیگ سلطانوف را به فرمانروائی قره‌باغ و زنگه‌زور منصوب کرد. چندی نگذشت که نیروهای منظم و غیرمنظم جمهوری دموکراتیک آذربایجان در امتداد مرزهای قره‌باغ در عسکران، خان‌کندی و کاریاگین مستقر شدند. دکتر سلطانوف پس از ورود به شوشا برای تحکیم حاکمیت آذربایجان بر این منطقه تلاش‌های خود را آغاز کرد. وی اقداماتی را در این راستا شروع نمود و مذاکرات متعددی را با نمایندگان ارامنه انجام داد که این رویدادها شرح مبسوطی را می‌طلبد. تا این که بنابه نوشته سرژ آفاناسیان:

«هنگامی که آندرانیک، زنگه‌زور را در مارس ۱۹۱۹ ترک کرد، اختلاف بین ارمنستان و آذربایجان بر سر تصاحب ناحیه قره‌باغ که از سال ۱۹۱۸ پنهانی بود، علنی شد. کوه‌نشینان ارمنی به‌رغم مقاومت سرسختانه، وقتی انگلیسی‌ها از حمایتشان دست کشیدند، مجبور شدند در اوت آن سال موقتاً تابعیت آذربایجان را بپذیرند.»^۲

بنابه نوشته دیگر مورخ ارمنی ریچارد. جی. هوانسیان: «در ۲۲ اوت ۱۹۱۹ بالاخره پس از یک هفته مذاکرات نهائی در شوشا، هیئت انتخابیه مجمع هفتم ارمنی‌های قره‌باغ طی مراسم در شوشا که دکتر سلطانوف و اسقف واهان و دیگر چهره‌های سرشناس مسلمان و ارمنی در آن، پیرامون برادری اقوام و ضرورت خاتمه دادن به وضعیت ناهنجار موجود سخنرانی‌هایی ایراد کردند. سند تنفیذ حاکمیت موقت آذربایجان را بر قره‌باغ امضاء کردند....»

دکتر سلطانوف در بیانیه‌ای که پیرامون این توافقنامه منتشر نمود، اعلام داشت که عصر جدیدی در زندگانی اهالی قره‌باغ آغاز شده است. گپگا کلاتریان به عنوان مقام معاونت امور مدنی و سه ارمنی دیگر نیز به عنوان اعضای شورای مورد نظر توافقنامه انتخاب شدند. چنین به نظر می‌آید که بحران برطرف شده است. جاذبه‌ها گشوده شد و تحریم اقتصادی پایان پذیرفت...»^۳

۱- علی‌رضا راهور لیقوان- پرویز زارع شاه‌مرین- تاریخ قره‌باغ- ص ۱۴۵

۲- ارمنستان، آذربایجان، گرجستان، از استقلال تا استقرار رژیم شوروی- ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی- ص ۱۱۲

۳- هوانسیان- پیشین- ص ۹۱- برای اطلاع بیشتر درباره این قرارداد مهم به این منبع مراجعه شود.

همزمان با امضای این قرارداد، در اوت ۱۹۱۹ نیروهای انگلیسی مستقر در قفقاز، به موجب متارکه‌نامه مودروس خاک آذربایجان را تخلیه نمودند. رئیس حکومت «نصیب‌بیگ یوسف‌بیگلی» به مناسبت این واقعه خطاب به نمایندگان مجلس نمایندگان گفت:

«آقایان محترم! به شما تبریک می‌گویم. از امروز کاملاً مستقل شدیم.»^۱

پس از این رخدادهای تاریخی، دولت نوپای شوروی که پس از غلبه بر مخالفان داخلش جای پای خود را محکم کرده بود، به فکر اشغال قفقاز و از جمله آذربایجان افتاد. ارمنه قره‌باغ که طبق معاهده ۲۲ اوت ۱۹۱۹ حاکمیت جمهوری آذربایجان را پذیرفته بودند، با استفاده از این وضعیت به فکر شورش افتادند و خواهیم دید که خیانت آنان در تضعیف و سقوط جمهوری دموکراتیک آذربایجان چه نقش مهمی ایفاء کرد.

«در سحرگاه روز ۲۳ مارس ۱۹۲۰ شورش قره‌باغ با عملیات واحدهای ارمنی در خان‌کندی، عسکران، دیزاق و سایر نقاط آغاز شد. ولی این شورش به علت قطع ارتباط میان واحدهای مختلف و تأخیر حاصله در اعزام قوای کمکی از زنگه‌زور به شکست انجامید و نیروهای سلطنتوف بر اوضاع مسلط شدند. در این میان کل بخش ارمنی‌نشین شوشا نابود شد. اگر نیروهای درو در ۱۳ آوریل وارد قره‌باغ نشده و در نواحی وارندا و دیزاق اعلام بسیج عمومی نکرده بودند، وضع از این بدتر بود.

«در روز ۲۳ آوریل کنگره نهم ارمنیان قره‌باغ در روستای تقارود تشکیل شد و قره‌باغ را جزء لاینفک جمهوری ارمنستان اعلام کرد. طولی نکشید که بلشویک‌ها به مرزهای آذربایجان رسیدند.»^۲

محمدامین رسولزاده می‌نویسد: «در حالی که اوضاع حکومت بحرانی و متزلزل بود، حادثه قره‌باغ ظهور نمود. شب عید نوروز، قصبه نظامی خان‌کندی در نزدیکی شوشا در حال جشن و سرور عید بود. افسران در محفل نظامی در حال شب‌نشینی بودند. سربازان از آنجائی که تمام شب را به جشن عید گذرانده بودند، در حال خواب و استراحت به سر می‌بردند.

«در این اثناء یاغیان ارمنی که در روستاهای اطراف سکونت داشتند، در حالی که مجهز به سلاح‌هایی بودند که جهت این شب تدارک دیده بودند، دست به یک حمله شبانه زدند. این شبیخون ناگهانی بر اساس نقشه دهشتناکی ترتیب داده شده بود، جای بسی خوشوقتی بود که سربازان هشیار بودند و از بستر برخاسته با دشمن گلاویز شدند و هیئت فرماندهی فوراً از حادثه خبردار شده، حمله دفع گردید.

۱- محمدامین رسولزاده- پیشین- ص ۷۸

۲- تاریخ قره‌باغ- پیشین- ص ۱۶۴

«همزمان یا حمله به خان‌کندی، گذرگاه مشهور عسکران نیز توسط یاغیان ارمنی اشغال شد. اشغال عسکران موجب قطع ارتباط قره‌باغ و باکو می‌گردید. والی کل قره‌باغ، حادثه را به اطلاع باکو رسانیده، تقاضای کمک نمود. وی با لحنی جدی اعلام نمود، پادگان توسط ارامنه به محاصره درآمده و در صورتی که نیروهای کمکی اعزام نشوند، قطعاً سقوط خواهد نمود. در صورت سقوط پادگان، قطعاً تمامی قره‌باغ به چنگ ارمنی‌ها می‌افتاد.

«ابتدا بخش مهمی از نیروهای موجود نظامی فوراً به عسکران اعزام شدند. پس از یک مقاومت شدید، در حمله دوم گذرگاه عسکران از نیروهای دشمن پاک شده، خان‌کندی آزاد گردید. یاغیان عقب‌نشینی نموده و در کوه‌های مرتفعتر پناه گرفتند و بر مقاومت پافشاری نمودند. یاغیان تحت تعقیب قرار گرفتند و ارامنه که در کشتی‌کندی تحصن نموده بودند، توسط نظامیان آذربایجانی به محاصره درآمدند.

«در حالی که حوادث در جبهه قره‌باغ این چنین در حال پیشرفت بود، در مرز ارمنستان تحرکات نظامی در منطقه قازاخ گشوده شد. در اینجا نیز نیروهای آذربایجان و ارمنستان شروع به زد و خورد نمودند.

«چنین حمله ناگهانی و جنایتکارانه‌ای موجب خشم بی‌حد و حصر اهالی مسلمان شده، زمینه را برای بروز سلسله حوادثی در گوشه و کنار کشور فراهم آورد و درگیری‌های خونین ارمنی-مسلمان در مناطق شماخی، شکی و گنجه فزونی گرفت.»^۱

شورش ارمنیان قره‌باغ سبب گردید که اغلب نیروهای مسلح آذربایجان به این منطقه گسیل گردد و در نتیجه کشور در برابر سپاهیان مسکو بی‌دفاع گردد. سرژ آفاناسیان می‌نویسد:

«مساواتی‌ها به جای این که ارتش ۳۰ هزار نفری خود را در شمال در برابر ارتش سرخ قرار دهند، سه چهارم آن را در مرزهای قره‌باغ قرار می‌دهند که ارامنه مقیم آن در ماه مارس شورش کرده‌اند، تا این منطقه را به هر قیمتی حفظ نمایند. در منطقه باکو جز ۲۰۰۰ سرباز باقی نمانده است.»^۲

بی‌دفاع ماندن کشور آذربایجان بر اثر اعزام نیرو به قره‌باغ و استفاده کردن از این فرصت توسط فرمانده ارتش سرخ، در فرمانی که توسط آن ارتش برای حمله به آذربایجان صادر کرده، به وضوح به چشم می‌خورد. این فرمان بدین شرح در ۲۳ آوریل ۱۹۲۰ صادر شده است:

۱- محمدامین رسولزاده- پیشین- ص ۸۷

۲- آفاناسیان- پیشین- ص ۱۲۲

«بخش عمده نیروهای آذربایجان در مرزهای غربی کشور درگیر می‌باشند. بنا بر گزارش‌های اطلاعاتی واصله در منطقه یالاما- باکو فقط تعداد کمی از نیروهای آذربایجانی مستقر هستند. «با توجه به مدارک واصله، فرمان می‌دهم:

«الف- فرمانده سپاه یازدهم: در ۲۷ آوریل [۷ اردیبهشت] همین سال از مرز آذربایجان عبور کرده و با یک پیشروی سریع قلمرو ناحیه باکو را اشغال نماید. عملیات یالاما- باکو باید در عرض پنج روز کامل شود. واحدهای جناحی سوار نیز باید برای تصرف خط آهن ماورای قفقاز در ناحیه گورد میر اعزام شوند.

«ب- فرمانده ناوگان، راسکولنیکوف: هنگامی که سپاه یازدهم به شبه جزیره آبشوران رسید، بنا به حکم فرمانده سپاه یازدهم ستون کوچکی در ناحیه ایستگاه آیلات پیاده گردد. باکو طی یک عملیات سریع توسط ناوهای موجود تصرف شده و از خرابکاری در صنعت نفت جلوگیری شود.»^۱
 بالاخره در همین روز سرگئی کیروف با ۷۵ هزار سپاهی از لشکر یازدهم ارتش سرخ وارد باکو شد و جمهوری دموکراتیک آذربایجان سقوط کرد.

پس از سقوط باکو، قیام‌های مردمی در اغلب نقاط آذربایجان بر علیه استیلاگران آغاز می‌شود. این خیزش‌ها نیز که هر یک صفحات زرینی از تاریخ جمهوری آذربایجان را تشکیل می‌دهد، بیشتر بر اثر خیانت ارامنه سرکوب می‌شوند. محمدمین رسولزاده می‌نویسد:

«خطری که یک ماه پیش مساواتیان و دیگر ملی‌گرایان پیش‌بینی کرده بودند، آشکارا در حال ظهور بود. بلشویک‌های روس در حال پیشروی به سوی مرزهای سابق روسیه بودند.

«یک ماه پس از انقلاب، دیگر تمامی آذربایجانی‌ها به این واقعیت تلخ پی‌برده بودند که کشور دچار استیلای مدهشی شده است. مردم، ارتش روسیه را به خاطر عزیمت آن به ترکیه، تحمل می‌نمودند، اما شاهد ایجاد فتنه این ارتش در کشور بودند. ارتش محبوب و سربازان جوان که بنا هر یورشی یک دنیا روح و عزت نفس در مردم می‌دمیدند، به صورت سازمان یافته‌ای نابود می‌شدند، روشنفکران از ارتباط با مردم منع می‌شدند، ثروت و دارائی مردم به تاراج می‌رفت. آداب و رسوم و فرهنگ ملی شدیداً در معرض تحقیر بود. بالطبع وقتی مردم این‌ها را احساس کردند، قادر به تحمل نبودند و به پا خاستند.

«این قیام ابتدا از گنجه آغاز شد. جوادخان قهرمان گنجه تا سرحد تکه تکه شدن در برابر سیسیانوف، ژنرال غذاار حکومت تزاری مقاومت کرده بود. گنجه، شهر جوادخان این بار نیز خود را

نشان داد. روح عصیانگر گنجه در برابر تجاوزاتی که برای مردم غیرقابل تحمل بود به خروش آمد. هسته قیام را در گنجه، سربازان آذربایجانی که هنوز سلاح‌های خود را تحویل نداده بودند، تشکیل دادند. قیام حدود یک هفته ادامه یافت. روس‌ها در گنجه چندین تیپ را از دست دادند. از باکو نیروهای کمکی اعزام شدند. از طرف دیگر زمانی که آرامنه گنجه نیز آغاز به خیانت به قیام‌کنندگان نمودند، شهر در معرض سقوط قرار گرفت. اهالی که مسیر برگشتشان با رودهای خروشان بسته شده بود، در معرض قتل‌عام مدهشی قرار گرفتند، شهر را آتش زدند. بازار غارت شد. عرض و ناموسی باقی نماند که مورد هتک قرار نگرفته باشد.

«همزمان با قیام گنجه، واحدهای نظامی آذربایجان در شهرها و قصبه‌های ترتر، آغدام و شوشا نیز هسته و مبداء قیام اهالی را تشکیل می‌دادند. یک هنگ ارتش سرخ در ترتر نابود شد. ارتش سرخ در آغدام نیز تلفات زیادی داد. مردم قره‌باغ، شکی، زاقاتال، لنکران، قوبا و سایر مناطق نیز چندین بار به پا خاستند. قیام‌های شهرستان لنکران ماه‌ها ادامه یافت. قیام‌های زاقاتال و شکی به صورت خونباری سرکوب گردید. ما در اینجا قیام‌هایی را ذکر کردیم که کمابیش بزرگ بودند، والا جایی نبود که قیامی در آن صورت نگرفته باشد. بعضی از این حوادث که در نتیجه ضربات آبی و خائنه‌ها وارد، از قوای متشکل محروم بوده و به شکل غیرمنتظمی ظهور نمودند، حقیقتاً یک داستان حماسی است.»^۱

درباره قیام مردم گنجه و شکست این خیزش بر اثر خیانت آرامنه، در کتاب «استعمار انگلیس در ماوراء قفقاز» که بر پایه اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا تألیف گردیده، آمده است:

«شورش گنجه که در نیمه دوم مه ۱۹۲۰ آغاز شد، مهم‌ترین شورشی است که بعد از شوروی شدن آذربایجان، در این کشور روی داد. اهالی گنجه غیورانه در برابر ارتش سرخ به مقاومت پرداختند و تلفاتی سنگین به نیروهای بلشویک وارد ساختند. اما این شهر در نتیجه شلیک ۸۰۰۰ گلوله توپ از سوی بلشویک‌ها به تلی از خاک مبدل شد و سرانجام شورشیان آن مجبور به تسلیم شدند.»

جانشین کمیسر عالی بریتانیا در تفلیس (لوک) در تلگرافی که در نهم ژوئن به لرد کرزن مخابره کرد، در این باره نوشت:

«قیام تاتارها [آذریها] در گنجه و سایر نقاط آذربایجان توسط بلشویک‌ها بی‌رحمانه سرکوب شد. طبق برآورد معتبری که به عمل آمده، تعداد تاتارهایی [آذری‌هایی] که به وسیله بلشویک‌ها قتل عام شده‌اند (به انضمام زنان و کودکان)، ۱۵ هزار نفر تخمین زده می‌شود... با نهایت تأسف به عرضتان

می‌رسانم که قیام موفقیت‌آمیز تاتارها [آذری‌ها] بیشتر به واسطه آرامنه بلشویک آذربایجان عقیم ماند. این افراد با حزب حاکم داشناک در ارمنستان نیز (که ناسیونالیزم و ضدیت آن با مسلک بلشویزم غیرقابل تردید است) در تضاد می‌باشند...»^۱

«افسران ارتش [آذربایجان] به اتفاق سران واحدهای چریک سابق که به‌ویژه از سهولت چیرگی نیروهای شوروی بر کشور خشمگین و ناراحت بودند، تصمیم گرفتند نیروهای مهاجم را به ضرب اسلحه اخراج کنند. اهالی گنجه و محال اطرافش برای بیرون راندن مهاجمین حتی از نظامی‌ها نیز شور و شوق بیشتری داشتند.

«در شب ۲۲م/اول خرداد [۱۲۹۹] کنل جهانگیری کاظم‌بیگ، فرمانده شورشی‌ها به اتفاق ژنرال میرزا محمد قاجار و جواد بیگ شیخ‌لینسکی و همچنین قاچاق قنبر، ساری علی‌اکبر و تنی چند از دیگر رؤسای چریک برای برنامه‌ریزی عملیات و اتخاذ تدابیر لازم ملاقات کردند.

«این نکته را نیز می‌توان خاطر نشان ساخت که اگرچه باکو به عنوان مرکز معنوی و مادی آذربایجان تلقی می‌شد، ولی گنجه از دیر باز در مقام مرکز تاریخی و سنتی کشور که غالباً در برابر مهاجمین بیگانه مقاومت کرده یا به پا می‌خاست، اهمیت فراوانی داشت. کما این که هنگامی که در ۱۹۱۸ کمونیست‌ها در باکو قدرت را در دست داشته و سعی کردند به سوی گنجه پیشروی کنند، مردم گنجه علیرغم کمبود اسلحه و مهمات آن‌ها را به آسانی دفع کردند.

«در ۲۴م/۳ خرداد نیروهای شورشی پس از خلع سلاح واحدهای ارتش سرخ، کل شهر را در دست گرفتند. در پی این واقعه، کمونیست‌ها نیروی چشمگیری را از مرزهای گرجستان و باکو فراخوانده و گنجه را تحت آتش توپخانه قرار دادند. علیرغم این حملات نیروهای شورشی توانستند به مدت دوازده روز مقاومت نمایند و بعد نیز باقی ماندگان هر یک به سوی گریخته و در مناطقی چون لنکران و قره‌باغ به شورشیان محلی پیوسته و به مبارزات خویش ادامه دادند. شورش گنجه حدود ۱۵ هزار نفر تلفات برجای گذاشت که اکثر آنها را زنان و کودکان و سالخوردگان تشکیل می‌داد. نیروهای شوروی نیز در سرکوب شورش ۸ هزار نفر تلفات دادند.»^۲

۱- حبیب الله کمالی - پیشین - ص ۱۴۹

۲- جیحون حاجی بی‌اوف - پیشین - ص ۱۵۰

30 Ağustos 2002

Eziz Emekdaşım Bay Mehmed Rıza Heyet:

Şu anda yüksek tahsilinize devam etmek üzere kardeş ve dost Türkiyeye gitmekte olduğunuzda Varlık dergisinde yaptığınız hizmet ve samimi emekdaşlık için size teşekkür ve şükran duygularımı bildirir ve sizi Türkiyede Varlık dergisinin temsilcisi seçerek oradaki Türkoloji çalışmalarınızdan faydalanarak Varlığa göndereceğiniz kıymetli makalelerinizle daha büyük katkıda bulunacağınızı umarım.

Prof. Dr. Cavad Heyet

Varlık Dergisi Sahibi Ve baş Redaktoru

به نام خدا

۱۳۸۱/۶/۸

همکار عزیز آقای محمدرضا هیئت

اکنون که برای تحصیلات عالی در رشته تورکولوژی عازم کشور دوست و برادر ما ترکیه می‌باشید، ضمن تشکر و قدردانی از همکاری‌ها و زحمات هشت ساله شما در مجله وارلیق شما را به سمت نماینده رسمی مجله در ترکیه انتخاب و امیدوارم با بررسی‌های علمی- ادبی و زبانشناسی و تهیه مقالات سودمند به خدمات فرهنگی خود در مجله وارلیق ادامه دهید.

پروفسور دکتر جواد هیئت

صاحب امتیاز و مدیر مسئول مجله وارلیق

يارادان تانرى نين آدى ايله

وارلىق

۲۴- جو ايل، ياي ۱۳۸۱، سايى ۲-۱۲۵

بۇ سايىمىزدا

- ۱۲..... مۇللا نصرالدين، عنعنە سىنى ياشادان درگى، پروفىسور تىمور احمدوف
- ۷..... ظهيرالدين محمد بابىر شاھىنىڭ نامەلىرى، محمد حليم يارقىن
- ۱۴..... خط سىياق، اورىن مقدم
- ۱۷..... آذربايجان تۈركچە سىندە مۇئەتتلىك و غنىر - مۇئەتتلىك آنلايىشى، ابراهيم رفر
- ۲۵..... حاج اكبر خان رزاقى نين ادبى ايرتى، ح.م. گۈنئىلى
- ۳۲..... اورتوقرافى حاقىندا مۇلاھىظەلەر، احمد شايان
- ۳۸..... كىتاب تانئىتىمى، عزيز محسنى
- ۴۴..... موضوع آن است كه، اسماعيل هادى
- ۴۷..... محمود كاشغارلىنن دىوانى حاقىندا دۆشۈنجهلەر، نىظامى خۇدىيىف
- ۶۴..... قۇربان سعيد كىمدير، دۆكتور مناف سبى
- ۷۰..... تۈرك دىللىرى (۲)، دۆكتور جواد هىت

وارلىق درگىسى اورتوقرافى قۇراللارى اساسىندا يايىنلانير.

تدقیقاتچی پروانه خانیم محمدووانین «وارلىق» ژۇرنالىندا ادبیات مسأله لىرى (باكى، علم، ۲۰۰۰) مۇنوقرافىاسى چاپدان چىخمىشىدیر. اۇ اۆز اثرىنىدە «وارلىق» درگىسى نىن ياراندىغى ايجتىماعى - سىياسى شىرايىتى، ادبى - مدنى مۇحیطى، كلاسىك و مۇعاصىر ادبى پىرۇسسى اطرافلى شىرح ائتمىشىدیر.

«مۇللا نصرالدىن، عنعنەسىنى ياشادان درگى

ھامىيا معلۇمدور كى، ۱۹۷۹ - جۇ ایل ایران ایسلام اىنقىلابى شاه اۆصول ایدارهسى نىن اۆز باشىنالىغىنا سۇن قۇیدو. اۆلكە دە دمۇكراتىك مئىللر گۆجلندى. بئله بىر تارىخى شىرايىطدە ایراندا قاداغان اۆلۈنموش آذربایجان دىللى مطبوعات ياراندى: «وارلىق»، «دده قۇرقود»، «چنلى بئل»، «كۇزاوغلو»، «چىچك»، «دان اۆلدوزو»، «خالق سۆزو»، «سحر»، «يئنى يۇل» و باشقا آدلاردا ژۇرناللار و قزتلر ایشىق اۆزو گۆردو.

دۇكتور جواد ھىئت تھراندا اۆز ھمفیکىرلىرى نىن كۇمگى ایلە «وارلىق» ژۇرنالىنى تأسىس ائتىدى. اۆچ ایلدن سۇنرا ھاكىم دایىرەلر دمۇكراتىك مطبوعاتىن وۆسعتىنە اىمكان وئرمەدى، يئنىجە ایشىق

پىرۇفسور تىمور احمىدوف
كۇچورن: ح.م. ساوالان

مۆحیطینی شیمشک تک داغیدان ایسلام اینقیلابیندان در حال سوئرا یارانان دمؤکراتیک مثیللرین بهره سی کیمی میدانا چیخدی.

«وارلیق» ژورنالی ایلك نؤمره سیندن بۇ گۆنه دک مووقعینی دیشمه دن بوئوک تاریخی وظیفه نی یثرینه یثتیرمکله عطالت و دؤرغونلوغا موئبتلا اولان میلی- ایجتیماعی فیکره نؤر چیلهدی، اوتون حرکت وثریجی قوؤویه چئوریلمه سینه گؤجلو تکان وئردی. جنوبی آذربایجاندا، ائله جه ده ایرانین آیری- آیری ایالتلرینده یاشایان آذربایجانلیلارین میلی- معنوی اؤزونو درک و میلی اؤیانیشینا جیدی تأثیر گؤسترن، سؤزون حقیقی معناسیندا بوئوک ایجتیماعی- سیاسی و ادبی مضمون کسب ائندن «وارلیق» ژورنالی نین بۇ گۆن تدقیقاتا جلب اولونماسی تقدیره لاییق حادیثه دیر.

سوئن ایللر جنوبی آذربایجان ادیباتینی آراشدیران، دؤوری مطبوعاتدا بیر سیرا دیرلی مقاله لر چاپ ائتدیرن پروانه خانیم محمدووانین «وارلیق» ژورنالینی تدقیق اؤبیثکتی^۱ سجه سی تصادؤفی دئییلدیر.

اؤزو گوئن ژورناللار بیر- بیرینین آرخاسینجا قاپاندى. لاکین «وارلیق» ژورنالی موؤکم تمل اؤزینده یاراندىغیندان معروض قالدیغی هوؤجوم و ایتیهاملاری دفع ائدیپ، بۇ گۆنه دک اؤز وارلیغینی قورویوب ساخلاپا بیلدی.

آذربایجان ایجتیماعی فیکیر تاریخینده «وارلیق»- ین خوصوصی مووقعی واردیر. عصرین اؤللرینده «موئلا نصرالدین» ژورنالی نین بوئون موئسلمان عالمینده گؤردوگو ایشی و عوموم خالق اهمیتی اولان وظیفه نی، ۲۰- جی عصرین آخیرلاریندا موزکب ایجتیماعی- سیاسی شراییطده موئسلمان شرقده «وارلیق» ژورنالی، مووعین معنادا فرقلی جهتلری اولسادا، اؤزینده دؤشن وظیفه لری شرفله یثرینه یثتیریر.

معلوم اولدوغو کیمی، اینقیلابی دؤنوش مرحله لرینده دمؤکراتیک آب- هاوانین یارانماسی مطبوعات عالمینده همیشه جانلانمایا سبب اولموشدور. «موئلا نصرالدین» بوئروا- دمؤکراتیک اینقیلابدان سوئرا یارانمشدی، «وارلیق» ژورنالی شاه دیکتاتوراسی نین قارانلیق

«وارلیق» ژۇرنالی ۲۰ یلدىن آرتىقىدىكى، آذربايجان شفاھى و يازىلى ادبياتىنى تىدقيق و تىبلىغ ائىدىر. اۇنون باشلىجا آپارىجى آنا خطى، اىستىقامتى شفاھى خالق ادبياتى نىن تۇپلانمىسى، نشرى، تىبلىغى ايله ياناشى، كلاسىك و مۇعاصىر ادبياتىن آىرى- آىرى نۇمونه لرى نىن، ائله جه ده ادبى- تنقىدى مقاله لرىن و ئرىلمه سى اؤلوموشدور. بۇ بىر طرفدن آنا دىلى، مىللى مدنيتى، علمى- اىجتىماعى فىكرى و تارىخى قاداغان اؤلونموش خالق اۆچون سۇن درجه بۇيوك حادىثه ايدىسه، ديگر طرفدن جنوبى آذربايجاندا، ايرانىن آىرى- آىرى ايالتلرى نىن، هم ده شرقده اىجتىماعى- ادبى فىكره تائىرى، اينقىلابى مۇوقعى ايله نئجه بۇيوك عۆموم بشرى وظيفه يئرینه يئتيرمه سىنى، مۇوقعىنى ئوبۇت ائىدىردى. ادبى آبيده نىن ۲۰ يلدىن آرتىق دؤورون آيناسى كىمى اؤزونده عكس ائتىدىرديكى مىللى- معنوى خزىنه نىن عۆمومى منظره سى ايله ياناشى، اۇنون اىجتىماعى فىكره تائىرى و اهمىتى تىدقيقاتدا علمى ايناندىرىجىلىقلا آراشدىرىلمىشىدىر.

گۆركملى تارىخچى عالم صمد سردارى نيا «وارلىق» درگىسى نىن چاپ اولونمىسىنى تارىخى حادىثه، ايران اىسلام اينقىلابى حادىثه لرى شىرايىتىنדה آذربايجان خالقىنا بخش ائدىلمىش آزادلىغىن بهرەسى كىمى قىمتلندىرەرك يازىر: «وارلىق بىر مکتبىدىر. ايندىكى گنجلىك همىن مکتبىن بهرەلىنىب، همىن چشمەدن سۇ اىچىپ، مۇعاصىر گنجلىگىن يولونا ايشىق سالمىشىدىر».

بۇيوك شاعىر محمد حسين شهريار «آزادلىق قۇشۇ، وارلىق» شعرى نىن درگى نىن اىجتىماعى فىكره تائىرىنى يۆكسك قىمتلندىرىر، اۇنو خالقىن وارلىغىندان دۇغولان آزادلىق قۇشۇ آدلاندىرىر، دۇغما شىرىن دىللى درگى نىن چىخماسى ايله عطالت باسمىش جمعىتده «كارلىق، كۆرلوق و لاللىغىن» يۇخ اۇلاجاغىنا، هۇشيارلىغىن و بىرلىگىن ياراناجىنا، بئله لىكله، دؤشمىن مغلوب اۇلاجاغىنا اينانجىنى بىلدىرىر.

«وارلىق» ژۇرنالى شاعىر ساوالانىن دئدىگى كىمى، يالنىز جنوبى آذربايجان اراضى سىنده و ايرانىن باشقا يئرلىرىنده

شۋوینیسسترلرنی قیجیقلاندیران، مۆناسیبتلره سرینلیک گتیرن یازیلار احتیاطلا یاناشماق، عثینی زاماندا اؤخوجولارین زۇرنال اطرافیندا معنوی بیرلیگینی قوزویوب - ساخلاماق ضرۇری ایدی. سیاسی رئاللیغی نظره آلان «وارلیق» اؤز ایدئیا ایستیقامتینه صادیق قالدی.

«وارلیق» - ین رداکتورو تأسیسچیسی، دۇنیا شۆهرتلی جراح عالیم جواد هیئت خالقیمیزین مدنیتینی، تاریخینی بۆتۆلۆکده آراشديران، تبلیغ ائدن گۆرکملی ایجتیماعی خادم، دیلچی و ادبیات شۆناس عالیمدیر. «آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش»، «آذربایجان شفاهی خالق ادبیاتی»، «تۆرکلرین تاریخ و مدنیتینه بیر باخیش»، «ایکی دیلین موقاییسهسی» و.س. علمی - مۆنوقرافیک اثرلری جواد هیئتی وطنداش تدقیقاتچی، زحمتکش عالیم کیمی سجهلندیریر.

تۆرکولوق، شاعیر حمید نطقی، فولکلور شۆناس عالیم فرزانه، شاعیر حسن مجیدزاده (ساوالان)، شاعیر کریم مشرۇطهچی (سۆنمز)، عبدالکریم منظوری خامنه‌ای، پرۇفسور غلام حسین بیگدیلی، پرۇفسور حمید محمدزاده، تدقیقاتچی علی کمالی، شاعیر عزیز محسنی، اسماعیل هادی و بیر چۆخ ایستعدادلی ضیالیلار اؤن ایللره سیخینتی ایچریسینده، حقی - حوقوقو تاپدالانمیش، دیلی،

باشایان ۲۵ میلیون آذربایجانلی نین «ادبی اؤمید چیراغی» دئییل، هم ده بۆتون دۇنیا آذربایجانلیلاری نین معنوی کۆرپوسو، اؤرکدن اؤرگه یۆل سالان، نۇر چیله‌ین مشعلی اۆلموشدور.

«وارلیق» زۇرنالی نین ایران ایسلام جۆمهوریتینده آذربایجان تۆرکجه سینده نشر اولونان اؤ ییری زۇرنالارا گۆره اۆزون عۆمورلولوگو، تأثیر داییره‌سی نین گئنیشلیگی، هر شئیدن اۆل، اۆنون اطرافیندا سیخ بیرلشن کۆلکتیوین یارادیجی امگی ایله باغلیدیر.

ایسوچده^۱ مۆهاجیرلرین آذربایجان تۆرکجه‌سی و فارس دیلینده نشر ائتدیکلری «تریبۆن» درگی سینده «وارلیق» - ین یانا - یانا ارییب، آما تۆکنمه‌ین بیر قوۆه، موعجوزه آدلاندیریلماسی تصادؤفی دئییلدیر. ایراندا ۱۹۸۲ - جی ایلده، ایران ایسلام اینقیلابیندان اۆچ ایل سۇنرا، دئمک اۆلار کی، آذربایجان تۆرکجه‌سینده چیخان، دمؤکراتیک آب - هاوادان بهره‌لنن قزت و زۇرنالار قاپاندى. ایراندا مۆحافیظه کار و شۆوینیست قوۆه‌لر غثیر - فارس جمعیتلره تضییق گؤسترمگه، ادبی - مدنی حیاتین اینکیشافینا مانع اولماغا باشلادی. بئله بیر شراییطده فارس

ژۇرنالین نثرینی شەرطلندیرن ادبی- تاریخی مۆحیط، اۆنون مۆوقعی، میّلی ادبیاتین اینکیشافیندا رۆلو و اۆزونه مخصوصلۇغو و.س. بارهده کۆنکرت^۱ علمی تصوۆر یاراتماق اۆلموشدور. تدقیقاتچی «وارلیق» ژۇرنالی نین ۲۲ ایل عرضینده چیخان سایلایینی بۆیوک دیقت، قایغی و صبیرله آراشدریمیش، ماراقلی علمی فیکیرلر سۆیله میشدیر. مۆنوقرافیانین آخیریندا ۱۹۷۹-۱۹۷۸- جۇ ایللر ایران اسلام اینقیلابیندان سؤنرا ایراندا و گۆنئی آذربایجاندا نشر اولونان آذربایجان تۆرک دیللی قزت و ژۇرناللارین آدی دۆوریلگی، نشر ائدیلدیگی یئر و. س. بارهده معلۇمات وئرلمیشدیر. بۇ قیمتلی تدقیقات اثری آذربایجان ادبیاتی تاریخی نین یارادیلما سیندا، ائله جه ده عالی مکتبلرده خۆصوصی ایختیصاص کۆرسلا ریندا منبع کیمی ایستیفاده اولونا بیلر.

باکی- رسپوبلیکا قزتی،
۶ آوریل ۲۰۰۱، ص ۶

میّلی مدنیتی قاداغان ائدیلمیش دۇغما خالقین تمثیلچیسى کیمی اۆنون وارلیغینی «وارلیق» ژۇرنالی صحیفه لرینده دۆلغون، یۆکسک لیاقتله تجسسۆم ائدیردیلر. اۆتلار «وارلیق» اطرافیندا تۆپلاشارکن قارشیلاریندا سۆن درجه بۆیوک، مسئولیتلی وظیفه- ادبی دیلده واحید یازی مدنیتی یاراتماق وظیفه سی نین اۆلدوغونو دا بیلیردیلر.

تدقیقاتچی پروانه خانیم محمدؤوانین دئدیگی کیمی: «وارلیق» ژۇرنالی نین یاراندىغی واخت جنوبی آذربایجاندا ادبی دیلین شیمالدا مۆوجود اولان اۆسلوبلاری یۆخ ایدى. ضیالیلارین دانیشیق طرزینده و یازی اۆسلوبلاریندا فارس تفکۆر طرزى حاکیم ایدى. اۆر فوئیا قایدالاری حاقیندا تصوۆر ضعیف ایدى. ان باشلیجاسی ایسه آذربایجان تۆرکجه سینى مۆکمل بیلن یازارلار، ژۇرنالیستلر چاتیشمیردی.

بۇنونلا یاناشی، «وارلیق» ژۇرنالی نین ایران آذربایجانى نین ایجتیماعی- ادبی فیکیر تاریخینده میثیلسیز رۆلو مۆباریزه لر فۆندوندا فۆرمالاشان بدیعی ادبیاتین مۆندریجه سینى، سچیه وی جهتلرینی و اینکیشاف یولونو عکس ائتدیرمه سینده دیر. محض بۇ باخیمدان «وارلیق» ژۇرنالینی تدقیقات اۆیئکتى سئچن پروانه خانیم محمدؤوانین اساس مقصدی

قدىم زماندىن باشلىب، تۈرلى مقصد و ضرورتلارگە كۆرە اينسانلار آرا نامە يا رقە يازىش و نامە آرقەلى نظردە توتىلگن كىشىگە معلوم بىر مقصد و دىل ايستىگىنى بىلدىرىش معمول بولىب كىلگن، بۇ نرسە نە يلفوز اينسانلار، بلکہ دۈولتلەر، مۇسسەسەلەر و تشكىلاتلەر اۈرتەسىدە ھەم بىر ضرورت صىقتىدە قۇللىلگن.

اۈتمىش زمانلردە يازىلىپ قالدىرىلگن تۈرلى نامەلەر و مکتوبلەر، اينىقسە اتاقلى و بۈيۈك سياسى، ايجتىماعى، علمى و ادبى سىمالر نىنگ مکتوبلرى بۈگۈنگى اولادگە جىدا قىزىقرلى^۱ و اۈرگنرلىدەر. بۇنداق نامەلر نىنگ مضمونى، تىلى، اينشاسى، خطى، تذهيبى و حتا كى ايشلىتىلگن كاغاز و بۇياقلرى ھەم، تىدقىقاتچىلەر و عالىملرنى قىزىقتىرىب، اولر نظرىدن چىتدە^۲ قالمەيدى.

چىندىن^۳ ھەم، اۈتمىش اتاقلى شىخىتلردن بىزگە چە يىتىب كىلگن نامە و مکتوبلەر، نە يلفوز نامەلەر مۇلىفى، بلکہ نامە يىبارىلگن^۴ كىشىلر نىنگ شىخى كىرگنر و فعالىتلرى، ايجتىماعى مۇۋوقى، قالمە بىرسە

ظھىرالدىن محمد بابرشاھىنىنگ نامەلرى

محمد حلىم يارقىن

مقالە اۈزىك شىۋەسىندە تىرتىب ائدىلمىشىدەر.

۱ - ماراقلى

۲ - كئاردا

۳ - حىقتا

۴ - گۈندىرلىن

جوختى صيفتيده، بۇ گۆن دۆنيانىنگ تۈرلى مملكتلر يده گى كىتابخانەلر و آرشيفلر ينىنگ مۆھۆم و قيمتلى خزينە سیدن سنەلىب، كتتە علمى و تحقىقى اعتبار گە ايگە دىر.

ظهيرالدين محمد بابر بۇيوك دۆولت اربابى، يىتۆك شاعىر، اديب و مۆورئىخ بوليب، عۆمر بۇيى تۈرلى يقىن-اۋزاق آدملر-عايىلە اعضاسى، بىگلر و منصفدارلرى، عالمىلر، فاضىللر، شاعىرلر، ھۆنرمندلر، پادشاھلر و حاكىملر بىلن^۶ مۆناسىبتدە بولگن. اگرچى، بابر عۆمور بۇيى باشدن كىچىرگن بىرچە^۷ حادىئەلر و لحظەلرنى بە تفصىل «بابرنامە» دىك^۸ عجابىب اثرىدە يازىب قالدىرگن بولسە ھم، بىراق اۋنىنگ تۈرلى مقصدلر، ضرورت و وضعىتلر گە كۆرە اىرىم^۹ كىشىلر گە يازگن نامەلرى، عالمىلر اۋچون قىزىقرلى و دىقتگە سزاوار دىر.

عۆموماً آلگندە، بابر نامەلر ينى ايكىكى تۈر كۆمگە آجرتىش مۆمكۆن: بىرى منظوم نامەلر و ايكىكىنجىسى منثور نامەلر. بابر اىرىم مۆناسىبتلر و مقصدلر گە كۆرە بعضى بىر يقىن دۆستلرى، بىگلرى يا اۋنگە قرشى بولگن حاكىملر ومىرلر گە شعرى

اوشە^۱ زمانىنىنگ اىرىم عۆرف-عادتلرى، اىجتىماعى-اىقتىسادى واقىعەلر و اۋزگرىشلر ينى اۋرگنىشده كتتە^۲ ياردىم بىرەدى. بۇ نرسە^۳ (شى-نسنە)نىنگ قنچەلر مۆھۆم اىكتىلىگىنى اوشە وقت نامەلر ينىنگ بعضى بىر يازۇچىلرى يا ذۇوقمند زمانداشلرى ھم بىلگنلر. تۇغرى انە شۇ اساسدە بعضىلر اۋزلرى يازگن نامەلر يا كى اۋلر گە يازىلگن نامەلرنى تۈپلەگنلر اۋشبو نرسە كۆپىنچە، نامە يازوچىلرى عالمدن اۋتگندن سۈنگ ھم علاقەمند كىشىلر تماندن عملگە آشگن.

بۇ اۋرىندە^۴، مۆولانا جامىنىنگ «مكاتىب»، نوابىنىنگ «منشات»، اۋرنگزىب عالمگىر ينىنگ «رقعات-خاص»، مۆورئىخ ابوالفضل علامىنىنگ «منشات-علامى» و «نامەى-نامى» ناملى خواندمىر تۈپلەگن تىمورىلر دربارىدن صادىر بولگن فرمانلر و بعضى بىر كتتە مقاللر ينىنگ نامەلر و رۆقەلر مجموعەسى فىكرىمىز ينىنگ يققال دىلىدېر.^۵ شۇ اۋچون، نامەلر و مکتوبلر اۋتگن زمانىنىنگ تارىخى، ادبى، سياسى و اىجتىماعى

۱ - اۋ زمانىن

۲ - چۇخلو، بۇيوك مىقياسدا

۳ - شى، نسنە

۴ - بۇ مقامدا، بۇ مۆوقعدە

۵ - ھدى حسين زاده، كتابنامە، عصر تىمورىان، مشهد/

تاشكىنت ۱۳۷۵، ص ۵۵، ۵۶، ۱۰۳، ۱۰۵

۶ - ايله

۷ - بۆتون

۸ - كىمى

۹ - بعضى

اگر به خیر و سلامت گذر ز سند کنم،
سیاه روی شوم گر هوای هند کنم.

بابر دؤستی نینگ افسوردەلیک و
ملالینی کۆریب، هیندوستان نینگ ایسیق و
غزنی نینگ

ساووق هواسی حقیده بۇ رۇباعینی
ایتیپ، خواجه کلانگه بیبارەدی:

یۆز شوکر دی بابر که کریم - غفار،

بیردی سند و مۆلک - بسیار،

ایسیقلیغیغه گر سنگا یۇقتور طاقت،

ساووق یۆزینی کۆرای دیسانگ غزنی بار.

(بابر دیوانی، مۆقدیمه، یتیمیش آلتی و

یتیمیش یتتی بئیتلر)

تیانه شهری نینگ میری بابرگه
قرشلیک قیلماقچی بۆلیپ، اۆنینگ
نصیحتلریگه قۇلاق سالمه گنیده، بابر اۆنگه
اۆشبو تهدید آمیز قطعەنی یازیب بیبارەدی:

با ترک ستیزه مکن ای میر بیانه،

چالاکى و مردانه گى ترک عیان است.

گر زود نیایی و نصیحت نکنى گوش،

«آنجا که عیان است، چه حاجت به بیان است.»

(بابر دیوانی، مۆقدیمه، یتیمیشینچی بئیت)

ژانرلردن فایده آلیپ، منظوم نامه لر بیبارگن.
بۇنداق نامه لردە تاریخی واقعەلر، ادبی، عشقی
و شخصی مۇناسیبتلر عکس ایتتیریلگن.
بابر نینگ بۇ نۇوع نامه لریدن ایریم
نۇمونه لرینی اۆنینگ «بابر نامه» و دیوانیده
اۇچرتیش^۱ مۆمکۆن. بۇ نۇوع نامه لر کۆپینچه^۲
رۇباعی، قطعە و مثنوی سینگری ژانرلردە
ایتیلگن.^۳ قوییده^۴، اۆشبو نۇوع نامه لردن
ایککی نۇمونه نی کیلتیره میز:

بابر نینگ دؤستی خواجه کلان
هیندوستانده ایقامت قیلگینده زیریکیب،
کابولگه قیتیش آرزوسی بار ایدی. شۇنده، بابر
اۆشبو رۇباعینی یازیب بیبارەدی:

ایظهار لطافت و ظرافت قیلاسیز،

هر نۆکتەده یۆز تۆمن کیتابت قیلاسیز،

گر هیند ایشی تیسکاری ایرماس، نی اۆچون؟

ایسیق بیردین ساووق ظرافت قیلاسیز.

لاکین خواجه کلان قانع بۇلمسدن،
هیندنی مذمت قیلیپ، بابرگه اۆشبو بئیتنی
یازیب بیبارەدی:

۱ - تصادوف ائتمک، قارشیلشماق

۲ - چۇخو

۳ - سۇبلەمیش

۴ - آشاغیدا

۵ - گۆرمک ایستەسن

۶ - گنت

افغانىستاندا (شېرغان شھرىدە) چاپ ايتگن.^۴
 اۆچىنچى نامەنى بابىر يىقىن دۇستى و
 امىرلىرىدىن يېرى بولگن خواجه كلانگە يازگن.
 بابىر يازىشىچە، نامەنىنگ مضمونى، مۇھۈملىكى
 باغث اۆنىنگ تولۇق^۵ متنينى «بابىرنامە» - دە
 ھم كىرىتگن (بابىرنامە، مانوايزى نىشى، كىوتو
 (جاپان)، م. ۱۹۹۶، ص ۵۷۳-۵۷۶).

دىمك، بۇ اۆچلە نامەدن تشقىرى^۶
 بابىرنىنگ يەنە اۆچتە نامەسى بارلىكى معلوم. بۇ
 نامەلر حاضىرگى كۈندە، اىستانبول شھرى
 يونيورسىتى سىنىنگ كىتابخانەسىدە ۳۷۴۳
 رقم آستىدە سقلنە ياتگن بابىر ديوانى قۇليازمە
 نۇسخەسى تىركىيىدە مۇوجود.

مشھور تۈرك عالمى فواد كۇپرولو
 بىرىنچى بار «اىسلام دايرة المعارفى» بابىر
 قىسمىدە، اۇ بارەدە سۆز يۈرتىپ، بابىر اثرلىرى
 و قۇليازمەلرى بارەسىدە ھم معلومات بىرەدى
 و جۈملەدن، اىستانبول يونيورسىتىسى
 كىتابخانەسىدە گى مذکور قۇليازمەنى ھم
 تانىتىپ، اۇندە گى شعرلر، مۇعمالر و
 رىسالەلرنى ايسلب، منثور نامەلر بارلىگىنى ھم
 ايتەدى^۷، انا نامەلر متنينى بىرمەيدى.

دىمك، بۇگونگەچە بابىر تماندن
 يازىلگن فقط اۆچتە منثور نامە بارلىكى معلوم
 بولۇپ، اۇلرنىنگ متننى بىزگە يىتىپ كىلگن
 ايدى:

بىرىنچىسى، تۇنغىچ اۇغلى ھمايون
 مىرزاگە يازگن نامەسى. بۇ نامەنىنگ متننى
 «بابىر نامە» دە ھم كىرىتىلگن^۱.

ايككىنچىسى، ايككىنچى اۇغلى كامران
 مىرزا نامىگە يازىلگن نامەدۇر. بۇ نامەنىنگ
 متننى «بابىر نامە» دە يۇق. لاکىن، اۆنىنگ
 كۇچىرىلگن بىر قۇليازمە نۇسخەسى
 «نصیحتنامه بابرشاه به فرزند خود» نامى بىلن
 (ت- ۱۲۷۲) رقمى آستىدە^۲، تاتارىستان
 مركزى «قازان» يونيورسىتىسى
 كىتابخانەسىنىنگ «نادر و قۇليازمە كىتابلر
 بولۇمى» دە سقلنماقده. نامەنىنگ متنينى
 اۆزبېكىستان عالمى دۇكتور بىكەلى
 قاسىموف ۱۹۷۹ م. يىلى «اۆزبېك ادبىياتى
 مسألەلرى» مجلەسىدە نشر قىلگن.^۳

بۇ ايككىلە نامە متنينى كىمىنە «بابىر
 منگولىگى» ناملى رىسالەدە ۱۳۷۲ يىلى

۴ - يارقىن، محمد حلىم، بابىر منگولىگى، شېرغان

۱۳۷۲، ۲۴-۳۰ بېتىلر

۵ - مۆكىل

۶ - باشقا

۷ - سۇيلەمىش

۱ - بابىرنامە، تاشكىنت، يولدوزچە، ۱۹۸۹، ۳۲۰-۳۲۲

بېتىلر.

۲ - آلتىندا

۳ - قاسىموف، بىكەلى، اۆزبېك ادبىياتى مسألەلرى

مجلەسى، ۱۹۷۹، ۶۰۹ سان، ۸۸-۹۰ بېتىلر

ایتماقچیمیز.

بۇ نۆسخهده بابر نینگ اۆچته منشور نامه سی بار. بۇ نامه لر، بابر نینگ همایون میرزا و کامران میرزا و خواجه کلانگه یازگن نامه لرگه نیسبتاً آنچه قیسقه بولیب، نامه لر نینگ ایککیته سی اوزبیکچه و بیرته سی فارسچه دیر.

نامه لرده سجع اوصولی قوللانیلگن بولیب، اوندن بابر نینگ مۆسجع نثر بویچه قنچه لر ایستعدادلی و تلتلی ایکنلیگی بیلینه دی.

بیرینچی نامه لر نینگ متنی عشقی - عاطیفی مضمونگه ایگه بولیب، اؤنینگ مضمونی بیر نیچه مۆناسیب و چیرایلی^۴ میصرعلر بیلن بیزه تیلگن^۵. بۇ نامه قچان و کیمگه یازیلگنلیگی معلوم ایمس.^۶ بیراق، بۇنگه قره مه ی نامه ده قوللانیلگن نثری اؤسلوب، سۆزلر و عیبارهلر، بابر نینگ خۇدی شعرلری کیبی چیرایلی و شیرهلی بولیب، اؤزی سیوگن بیر کیشیسیگه اتب یازگن.

بیرینچی نامه نینگ متنی:

«فراق دشتیده بیتکان غم و تفکر دین،

اسیر - دلشده، یعنی فقیر بابر دین،

دؤعا و قوللوق انکا کیم جناب و قدری انینگ،

کیسین، ۱۳۶۲ (م. ۱۹۸۳) ییلی افغانستان بابر شؤناس عالیمه سی شفیه یارقین بابر دیوانی نینگ اینتیقادی متنی تیاریلب، اثر نینگ مۆقدیمه سیده بابر دیوانی نینگ ایریم مۆعتبر قولیازمه لر و باسمه نۆسخه لرینی هم مۆعریفی قیلیب، جۆمله دن ایستانبول یونیورسیتی نسخه سینی به تفصیل تانییب، قولیازمه لر نینگ آخیردن بیر قنچه^۱ ورقلری توشگنی، اؤنده گی غزللر، فارسچه شعرلر، مثنویلر، مۆعمالر، مصنوع شعرلر هم ده بابر نینگ نیچه منشور نامه سی بارلیگینی هم یازهدی.^۲

اوشه وقتده^۳، ایریم سبیلرگه کؤره بابر دیوانی نینگ «کابؤل نثری» ده مذکور قولیازمه دن فایده آلیش ایمكانی مۆیستر بولمه گن و شۇ بیلن بیرگه نامه لر متنی هم نشر قیلینمىدن قالگن، نهایت، ۱۹۹۵ ییلی تۆرك عالیمی دؤکتور بلال یؤجل مذکور قولیازمه متنی فیکسمیلی شکلده انقره ده نشر قیلگن. بیسز ایستانبول یونیورسیتی نۆسخه سیده گی بابر نینگ نامه لر حقیده سۆز یۆزیتیب، اولر نینگ متنی حورمتلی اؤقووچیلر و علاقه مند کیشیلر مۆطالیعه سیگه تقدیم

۱ - نتجه

۲ - یارقین، شفیه، بابر دیوانی، کابؤل ۱۳۶۲ (م.)

۱۹۸۳)، مۆقدمه، ۱۰۵ - ۱۰۶، بیئیر

۳ - اؤ واختدا

۴ - گۆزل

۵ - بۆزدیلیمیشدیر

۶ - دئییل

بۆلند و عالی ایرور وهم ایله تصوؤر- دین.^۱

قۇللوغ و دۇعادین سۆنگ عرض اول کیم، فراق کۆنلارینی بلا اؤزون بولور ایرمیش و فراق کۆنی نینگ هر ساعتیدا یۆز بلا فۆزون بولور ایرمیش. بۇ نهایتی یوق غم و فیرقتسه و بۇ غایتی یوق بلا شیدتته ویصالینگ خیالی بولماسا، نیتکای ایردیم^۲ و خیالینگ ویصالی بولماسا، باشیمنی آلیب کیتکای ایردیم، اعتیقادیم سنگا اول یؤسونلوق ایدی کیم، عرض قیلدیم و مۇرادیم سیندین بۇ ینگلیغدور کیم شرح ایلارمین:

مۇراد وصلینگ ایرور ایلا یاد بابرنی،
اؤتوماغیل ینه بۇ نامۇراد بابرنی.^۳

ایککینچی نامه هم اؤزیبیک تیلیده مۆسجج اؤسلوبده یازیلگن بولیب، اؤنینگ مضموننی بابر تالیف قیلگن «شعر مصطلحاتی» اثری حقیده دیر. نامه «خراسان و عراق فؤضلاسی بیله فؤصحاسی خیدمتلاریده»

۱ - فراق چولونده غم و قایغی ایچینده ایتمیشکن، عشقه دۆشموش بۇ اسیر یعنی بابر دین، دۇعا و قۇللوغ اؤلسون اؤ کیمسه یه کی، مرتبه سی خیال و تصوؤردن ده اؤچادیر.

۲ - نه اندردیم

۳ - ایستانبول یونیورسیتی سی، بابر دیوانی

قول یازمه سی، نومره ۳۷۴۳، ورق ۹۹- ب و ۱۰۰- آ

یازیلگن، بیراق قیسی^۴ تاریخده و مۆشخص کیمنینگ نامیگه یازیلگنلیگی معلوم ایمس^۵. نامه دن، بابرنینگ شعر مسأله سی «مؤصلحاتی» (اتمه لری) باره سیده بیر اثر مۆلیفی ایکنلیگی و اؤ حقه ده «خراسان و عراق فؤضلاسی و فؤصحاسی» بیلن فیکر آلمشیب، اثر حقیده اولرنینگ نظر و فیکرلرینی بیلماقچی بولگنی معلوم بوله دی. بیز، اینیقسه اؤشبو نامه و بابرنینگ «مؤصلحات» اثری باره سیده علاحیده مقاله ده مۆفصلراق سؤز یؤریتیب، معلومات بیرگنمیز.^۶

ایکینچی نامه نینگ متنی:

«خراسان و عراق فؤضلاسی بیله فؤصحاسی خیدمتلاریده معروض اول کیم، جیلئت ایتقیضاسی بیله شعرغه ماییل و مۆقتضای- وقت بیله بیرار- ایکی رار بثیتقه قاییل بولولور ایدی. خاطرغه بیتار ایردی کیم، مؤصلحاتینی داغی بیر کیشی قاشیدا کؤرولسه، کؤنگولگا کیچگان شۆبهه نی اندین سؤزولسه، تقدیر حسبی بیله انگا توفیق تاپیلما دی، بۇ بی تحقوق قالدی. آخیر اؤز آلمیدین بیر- ایککی ریساله معلوم قیلیب، بیر نیچه کلاغ پا مرقوم بولدی. مۆلتمس اول کیم، هر غلط و سهوی کیم بۆلسه، کؤرگوزگایلار،

۴ - هانسی

۵ - دنییل

۶ - وتره جگیک

اۆچینچی نامه نینگ متنی:

«مکتوب مرغوب که مصحوب یکی از ارباب القلوب بود، در ایمن اوقات و اسعد ساعات رسید. نه چندان بهجت و سرور، و خرمی و حضور برین دل و جان مهجور روی نمود، که در حیز تقریر آید و یا در حیطة تحریر گنجد. فلتَمَسَاتی که بدان اشعار داشت و متمنیاتی که از آن انتظار می برد، از زبان قلم مذکور و بر روی نامه مسطور بود. التماس و تمنی بر حسب دلخواه و مدعا، به حصول انجامیده و به وصول رسیده، قاصدی به سوی مقصود روانه کرده شد. مقدار یک کف اشرفی از حامل رقعہ طلب نمائید. تحریراً فی سنه ۹۳۰»^۱

شوندان قیلیب، بابر نینگ اۆشبو اۆچته نامه سینی حورمتلی عالیملر و اۆقووچیلر موطالیعه و ایستیفاده لر یگه پیشکش قیلدیک. اۆشبو نامه لر متنی و ایریم خوصوصیتلری مۆخصصیب عالیملر تماندن تیکشیریلیب تحقیق بۆلیب، بابر شخصیتی قرره لری و معنوی بایلیگینی^{۱۰} ینه ده چوقور رراق اؤرگنیشده یاردیم بیره دی دیب، اؤیله یمیز.^{۱۱}

- محمد حلیم یارقین

تاشکینت - ۲۰۰۰

ایصلاح قلمی بیله اؤل غلط و سهوین تۆزگایلار^۱ تا بۇ وسیله بیله بۇ تالیف نینگ سوؤقمی صحتقه بدل بولغای و مؤلیف نینگ جهلی علمغه مۆبذل»^۲.

اۆچینچی نامه فارسی تیلده بۆلیب، اؤ هم سجع نثری اؤسلوبده یازیلگن. نامه نینگ اینشاسی و مۆسجعلیگیدن، بابر فارسجه نی هم جیداً یخشی و مۆکمل بیلگنی، هم ده جیداً سیلیق^۳ و چیرایلی^۴ اینشاده ایقتیدارلی ایکنلیگی بیلینه دی.

نامه اؤنگه^۵ یقین بۆلگن بیر دوستینینگ ییبارگن نامه سیگه جواباً یازیلگن بۆلیب، شۇ بیلن بیرگه دوستینینگ ایستک و تمناسینی قبول قیلیب، نامه آرقه لی سۆزلگن مادی یاردیم ایجابیت بۆلگنی ایتیلگن. نامه کیمگه یازیلگنلیگی انیق ایمس^۶، بیراق اؤتینگ سوئگیده^۷ «تحریراً فی سنه ۹۳۰» عیباره بیلن یازیلیش تاریخی هم قئید ایتیلگن. بۇ سنه گه کوؤره، بابر هیندوستانده بۇ نامه نی تحریر قیلگن بۆلسه کیرک^۸.

۱ - دۆزلده لر

۲ - اوشه نۆسخه، ورق ۱۰۰-آ

۳ - تمیز

۴ - شکیلی، گۆزل

۵ - اؤنا

۶ - آیدین دئییلدیر.

۷ - سوئوندا

۸ - گرک

۹ - اوشه نۆسخه، ورق ۱۰۰-ب

۱۰ - زنگینلیگینی

۱۱ - اؤیله یمیز: دۆشوندوک

خط سیاق

اورین مقدم

با استفاده از راهنمایی‌های آقای حاج قربانعلی مقدم

اگر به خانه مشروطیت در تبریز رفته باشید، دفترچه ای را که حساب و کتاب مجاهدان جنگ‌های تبریز در آن با خطی کج و معوج نوشته شده است، شاید دیده باشید. آری این خط به ظاهر کج و معوج که احتمالاً نیز از آن سر در نیاورده‌اید، به «خط سیاق» مشهور است. خطی که آن را از بقایای خط و الفبای قدیم ترکان یعنی اویغوری می‌شمارند و در زمان‌های قدیم وسیله نوشتن قیمت‌ها و ارقام و اعداد در آذربایجان بوده است و امروزه نیز در میان بازاریان قدیمی رواج دارد. کلمه سیاق از فعل سایماق (شمردن) ترکی گرفته شده است و اعداد در آن با دو واحد *قیران* و *تومن* حساب می‌شوند و با آن می‌توان تا رقم ۹۹۹۹۹۹۹ *قیران* را نشان داد. به عبارت دیگر رقم یک میلیون تومان در این خط وجود ندارد و البته با توجه به ارزش پول در گذشته نیازی نیز بدین کار نبوده است (البته می‌توان میلیون را به صورت هزار هزار نشان داد). در این خط برای هر واحدی علامتی وجود دارد که با کنار هم گذاشتن این علامت‌ها البته با شیوه‌ای خاص، رقم مورد نظر نوشته می‌شود.

آموختن خط سیاق شاید در وهله اول سخت به نظر آید ولی به دلیل قانونمند بودن آن (نظیر زبان ترکی) یاد گرفتنش آسان است.

توجه باید داشت که در نوشتن عدد (قیمت) و خواندن آن، اول قسمت تومانی و سپس قسمت *قیرانی* آن خوانده می‌شود. به عنوان مثال ۲۳۵۹۸۷ به صورت «بیست و سه هزار و پانصد و نود و هشت تومان و ۷ *قیران*» [ایگیری می‌اوج مین بئش یوز دؤخسان سککیز تومن، یئددی *قیران*] خوانده می‌شود. ارقام اگر برای نشان دادن *قیران* بکار روند در زیر نوشته می‌شوند. مثال:

۵۴ تومن = اللی دؤرد تومن =

۵۴ تومن، ۴ *قیران* = اللی دؤرد تومن، دؤرد *قیران* =

۵۴ تومن، ۷ *قیران* = اللی دؤرد تومن، ۷ *قیران* =

برای نوشتن رقم بالای هزار تومان نیز از رقمهای جدول ۱ استفاده می‌شود:

۲۰۰۰ تۆمن = ایکی مین تۆمن =

ع ن

(ع نشان دهنده ایکی و ن نشان دهنده مین است).

مثال (۳) رقم ۸۹۵۷۳ قیران

سککیز مین + دوققوز یوز + اللی یئددی تۆمن +
اؤچ قیران =

۸۹۵۷۳

چند مثال دیگر:

مثال (۱) رقم ۱۱۰۰ تۆمن یا ۱۱۰۰۰ قیران

گفتیم عدد را به صورت تومنی می خوانیم و
اگر قسمت قیرانی داشت آن را نیز جداگانه
ذکر می کنیم.

مین یوز تۆمن = مین تۆمن + یوز تۆمن =

۱۱۰۰

مثال (۴) رقم ۱۶۰۰ قیران

یوز + آلتیش تۆمن =

۱۶۰۰

مثال (۵) رقم ۲۴۵۸۹۴۲ قیران

ایکی یوز + قیرخ بشش + مین + سککیز یوز +
دؤخسان دؤرد تومن + ایکی قیران =

۲۴۵۸۹۴۲

توجه داشته باشید که برای اختصار یکی از
قسمتهای تکراری (۰-) حذف می شود.

مثال (۶) رقم ۱۲۲ قیران

اؤن ایکی تۆمن + ایکی قیران =

۱۲۲

مثال (۲) رقم ۲۳۵۴۶ قیران

ایکی مین اؤچ یوز اللی دؤرد تومن، آلتی قیران
= ایکی مین + اؤچ یوز + اللی + دؤرد تومن +
آلتی قیران =

۲۳۵۴۶

۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	قیران
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

جدول ۱، طرز نوشتن ۱ تا ۱۰ قیران

۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	قیران
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

جدول ۲، طرز نوشتن ۱۱ تا ۲۰ قیران

۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	تۆمن
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

جدول ۳، طرز نوشتن ۱ تا ۱۰ تۆمن

۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	تۆمن
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

جدول ۴، طرز نوشتن ۱۱ تا ۲۰ تۆمن

۱۰۰	۹۰	۸۰	۷۰	۶۰	۵۰	۴۰	۳۰	۲۰	۱۰	تۆمن
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

جدول ۵، طرز نوشتن ۱۰ تا ۱۰۰ تۆمن

۱۰۰۰	۹۰۰	۸۰۰	۷۰۰	۶۰۰	۵۰۰	۴۰۰	۳۰۰	۲۰۰	۱۰۰	تۆمن
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

جدول ۶، طرز نوشتن ۱۰۰ تا ۱۰۰۰ تۆمن

آذربایجان تۆرکجه سینده موعینلیک و غیر-

موعینلیک آنلایشی

ابراهیم رفر

بۆتون دیلرده اولدوغو کیمی، آذربایجان

تۆرکجه سینده ده ایسملرین موعینلیک و غیر-

موعینلیک وضعیتینی بیلدیرمک اۆچون لکسیک و

قراماتیک واسیطه لر وار. آذربایجان تۆرکجه سینده

موعینلیک و غیر- موعینلیک آنلایشی، آشاغی پلاندا

یوخاری پلانا کیمی سیرا ایله دنسک، فونتییک، لکسیک، مؤرفولوژیک، سینتاکتیک و سمانتیک پلاندا

شرطلنیر. یوخاری پلاندا شرطلنن موعینلیک / غیر- موعینلیک آنلایشی آشاغی پلانداکی شرطلنمه لرین

تأثیرینی لغو انده بیلیر. **قیزی چاغیر** میثالیندا مؤرفولوژیک علامته گؤره (موعین تأثیرلیک حالین

شکیلچیس) موعینلیک ایفاده سی وار، حال بۇ کی، **قیزی اؤز باشینا بۇراخسان، یا مۆتوروفه گئدر یا**

زیرناچیا میثالیندا همین شکیلچی نین اولدوغونا باخمایاراق، جۆمله سینتاکتیک شرطلنمه نتیجه سی

اولاراق غیر- موعینلیک آنلایشی ایفاده اندیر.

دۆنیانین مؤختلیف دیلرینده ایسمین موعین و غیر- موعین دنیه ایکی دۆرومو قئیده آلینیر. بۇ

ایکی دۆرومو اینگیلیزجه ده

I have read a book.
I have read the book.

کیمی جۆملەلردە گۆرمک اولار. تۆرک دیلینە گلینجە، دۆرۆم بیر آز داها مۆرگبدر، فیکیر وئرک:

من بیر کیتاب اؤخودوم.

من کیتاب اؤخودوم.

من کیتابی اؤخودوم.

آیدیندیر کی، بۇ میثاللارین ایکنجیسینی اینگیلیزجه به هنج وجهله ترجمه اتمک اولماز، چونکی او میثال مۆعینلیک و غیر- مۆعینلیک آراسیندا بیر کئچید مرحله سینی تمثیل اتمکده دیر، یعنی **من بیر کیتاب اؤخودوم** ایفاده سی تامامله غیر- مۆعیندیرسه، **من کیتاب اؤخودوم** میثالیندا بیر قدر مۆعینلیک وار و **من کیتابی اؤخودوم** کیمی میثالدا مۆعینلیک داها آرتیق دیر. گۆره جگیمیز کیمی، آذربایجان تۆرکجه سینده مۆعینلیک و غیر- مۆعینلیک مقوله سی خطی بیر میقیاس اؤز رینده صیفیردان یۆز فاییزه دؤغرو دیشکن بیر پارامتر کیمی تظاهۆر ائدیر.

۱ - فۆنولوژیک شرطلنمه

بعضی میثاللاردا، اؤزللیکله جۆمله نین مۆبتداسیندا، مۆعینلیک آنلایشینی ایفاده اتمک وظیفه سی کلمه نین وۇرغوسو یا جۆمله نین موسیقی سی نین اؤز رینه دۆشور، بئله کی، **چای ایچیلدی** جۆمله سی ایکی شکیلده ایفاده اولاییلر (میثاللاردا وۇرغو فرقینه فیکیر وئرین):

- **چای ایچیلدی** (بیر خئیلک دانیشیلدی و چای ایچیلدی).

- **چای ایچیلدی** (ساماوارى سۆندورون، چونکی چای ایچیلدی).

بیرینجی میثالدا عۆمومی چای ایچمکدن (غیر- مۆعین چایدان) بحث گئدیرسه، ایکنجی میثال کسکینلیکله مۆعین چای آنلایشینی ایفاده اتمکده دیر. باشقا بیر میثالا فیکیر وئرک:

- **قۆیون مله دی** (هاردانسا قۆیون سسی گلدی).

- **قۆیون مله دی** (خیطده باغلادیغیمیز قۆیون مله دی).

گۆردوگوموز میثاللار جۆمله نین مۆبتداسینا عایید ایدی، فعلین تاماملیغیندا دا فوتتیک شرطلنمه

گۆرونور:

- **یاشار سفردن گلیب** (نظرده تۆتولموش سفرینی بیتیریب و گئری دۆنوب).

- **یاشار سفردن گلیب** (بۆگۆنکو ضیافت همین مۆناسیبتله دیر).

۲ - لکسیک شىرطلنمه

بعضى كلمه لر لکسیک معنا اعتیاری ایله و هر هانسی شکیلهچیلرین یا باشقا نطق حیصه لری نین مۆداخیله سی اولمادان موعینلیک یا غیر-موعینلیک خۆصوصیتی داشی بیرلار:

- اۆزل آدلار عۆمومیتله موعینلیک خۆصوصیتی داشی بیرلار: **ياشار، آیدین، حسن.**

- عۆمومی آدلار (ایسمین آدلیق حالیندا اولاندا، هر هانسی جۆمله ده ایشتیراک ائله مه دن، یعنی سۆزلۆکده قئید ائدیلدیگی وضعیتده یا lexeme شکلینده اولان آدلار) غیر-موعینلیک خۆصوصیتینه مالیک اولورلار: **اٹو، یاغیش، چیچک.**

- **یئر، گۆن، آی، دوتیا، باش ناظیر، تانری، طبیعت** و بۆ کیمی کلمه لر واحید بیر نسنه یه دلالت ائله دیگی اۆچون موعینلیک خۆصوصیتی داشی بیرلار. بیلدیگیمیز کیمی، ایسمی بیرلشمه لرده ایسمین موعین و غیر-موعین بییه لیک حاللاری ایشتیراک ائدیر: **آنا دیلی، آنانین دیلی.** بیرینجی میثالدا عۆمومی، غیر-موعین آنادان بحث گئدیر، حال بۆ کی، ایکنجی میثالدا موعین بیر آنانین دیلینه ایشاره اولونور. **آنجاک اولکه باشچیسی، آذربایجان تۆرکجه سی، تانری حکمتی** و بۆ کیمی میثاللاردا ایسمین موعین بییه لیک حالی نین ایشلنمه سینه احتیاج اولمور، یعنی **اولکه نین باشچیسی، آذربایجانین دیلی و تانری نین حکمتی** کیمی ایفاده لر، دۆزگون اولسالار دا، اولنارین ایشلنمگینه ضرورت قالمیر. سبب اولندان عیبارتدیر کی، بۆ کیمی ایسم لر اۆز لکسیک معناسی حسانینا اۆ قدر موعینلیک خۆصوصیتی داشی بیرلار کی، باشقا مۆرفولوژیک علامتلرین ایشلنمه سی هئچ جهتدن یاردیمچی اولما بیلمیر.

- سایلار نۆمیناتیو شکیله ایشلننده موعینلیک بیلدیریرلر: **ياشیم ۲۰- دیر**

- **عۆمور- گۆن، گئجه- گۆندوز، مال- قارا، قۆیون- قۆزو** و بۆ کیمی عئینی سۆزون، بنزر سۆزلرین یاخوؤ دا مۆتضاد سۆزلرین بیرلشمه سیندن عمله گلن ترکیب لر غیر-موعینلیک آنلایشی ایفاده ائدیر.

- شخص عوضلیکلری و ایشاره عوضلیکلری موعینلیک آنلایشی ایفاده ائدیر: **من، سن، اؤ، بؤ.** همین سببندیر کی، **من سن سئویرم، من اؤ گۆردوم، من اؤ سۆزونه اینانیرام** و بۆ کیمی ترکیب لر یانلیش سسلنیر و بۆنلرین دۆزگون قۇرولوشو بئله اولمالیدیر: **من سنی سئویرم، من اؤنو گۆردوم، من اؤنون سۆزونه اینانیرام.** هابئله غیر-موعین عوضلیکلر اؤز-اؤزونه غیر-موعینلیک آنلایشی ایفاده ائدیر: **نئچه، هاراسا، هاردانسا، هر کیم ...**

۳ - مۇرفولوژیک شرطلنمه

آذربایجان تۆرکجه سینده ایسمین مۆعین ییهلیک حالی (گۆتشین ایشیغی، یاشارین کۆینگی) و مۆعین تأثیرلیک حالی (کیتابی اؤخودوم) و اونلارا مخصوص اولان مۇرفولوژیک علامتler ایسمین مۆعینلیگینه دلالت ائندن ان باریز قراماتیک واسیطه لر کیمی تاینیمیشدیر. آنجاق نظرده تۆتولمالیدیر کی، باشقا شرطلنمه لر نتیجه سینده مۆعین تأثیرلیک حال (کیمسه نی گۆرمه دیم) و مۆعین ییهلیک حال (کیشی نین سۆزو بیر اولار) غیر- مۆعینلیگی ده ایفاده ائده بیلر. هابئله غیر- مۆعین تأثیرلیک حال و غیر- مۆعین ییهلیک حال مۆعینلیگی ده ایفاده ائده بیلر.

آنجاق عۆمومی مۆعینلیک واسیطه سی سایلان بۇ مۇرفولوژیک علامتler بۇ ایمکانی یارادیر کی، کلمه جۆمله داخیلینده اؤز یئرینی آسانلیقلا دیشه بیلسین، چۆنکی بۇ مۇرفولوژیک علامتler کلمه نین پاسپورتو، کیملیک سندی کیمی عمل ائدیر، بئله کی، فضولی نین دیوانی بیرلشمه سی فضولی نین سۆز اینجیلری ایله دۆلغون دیوانی شکلینده ده ایفاده اتمک اولور. هابئله آذربایجان گزدیم جۆمله سینین من آذربایجان آددیم- آددیم گزدیم و باشقا شکلرده ده ایفاده اتمک اولور، آنجاق من چای ایچدیم کیمی غیر- مۆعینلیک ایفاده ائندن بیرلشمه لرده حیصله لرین آراسینا باشقا نطق حیصله لر داخیل اولای بیلیمیر و اولار جۆمله داخیلینده بیر- بیرینه یاخین مۇوقع تۆتورلار.

اؤنو دا قئید اتمه لی بیک کی، مۆعینلیک بیلدیرن بۇ شکیلچیلرین ایشتیراکی ایله عمله گلن سۆز بیرلشمه لر ده مۆعینلیک خوصوصیتی داشی بیر، بئله کی، من یاشارین یازدیغی مکتوب اؤخودوم کیمی ترکیبلر یانلیش سسلنیر و بۆنون دۆزگون ایفاده سی بئله اولمالیدیر: من یاشارین یازدیغی مکتوبو اؤخودوم.

مۆعینلیک بیلدیرن مۇرفولوژیک واسیطه لر بۇنلارا محدودلاشمیر و دئمک اولار کی، ایسمین بۆتون حال شکیلچیلری بیر نۆوع مۆعینلیک حیستینی یاراتماغا خیدمت گۆستیریر. میثال اۆچون شهردن چیخماق و شهره دۆنمک و شهرده قالماق ایفاده لر گۆجلو شکیلده مۆعینلیک بیلدیریر و نه قدر کی، داها گۆجلو واسیطه لر یوخاری پلاندا اؤنو پوزمامیشدیر، بۇ مۆعینلیک اؤز وارلیغینی قطعی شکیلده ایفاده ائدیر.

مۆعینلیک آنلاییشی نین مۇرفولوژیک شرطلنمه سیندن بحث ائدرکن ایسمین مۆختلیف حاللارینی و اولاردا ایفاده اولونان مۆعینلیک ظرفیتینی گۆزدن کنچیرمک فایدالی اولار:

- آدلیق حال: دندیگیمیز کیمی، بۇ حال ایسمین سۆزلوکده قئید اندیلدیگی وضعیتدیر و هر هانسی مۆرفولوژیک علامتی یۆخدور. اۆزل ایسملر یا واحید بیر نسنهیه دلالت ائندن ایسملر بۇ حالدا مۆعینلیک و عۆمومی ایسملر ایسه غئیر- مۆعینلیک خۆصوصیتینی ایفاده ائدیرلر. بۇ ایلکین غئیر- مۆعینلیک جۆمله داخیلینده باشقا شرطلنمهلر نتیجه سینده دیشه بیلر.

- خیطابلیق حال (وؤکاتیو حال، چاغیریش حال): کسکینلیکله مۆعینلیک بیلدیریر: دنیز، نه گۆزلسن. قارداش، منی باغیشلا. بۇ مۆعینلیک خیطابلیق حالی نین داخیلی سجه سیدیر، بیر شئییه خیطاب ائتدیگیمیز یا اونو چاغیردیگیمیز زامان اونون بللی بیر وارلیق اولدوغونو قاباقجادران تانیمیش اولوروق. غئیر- مۆعین بیر شخصی یا نسنه نی چاغیرماق اولمور، بله کی، کیمسه، منی باغیشلا کیمی ایفاده لر سماتیک باخیمدان یانلیش سسلنیر.

- خیرلیک حال (جۆمله نین مۆتداسی رؤلوندا چیخیش ائندن ایسملر): مۆختلیف شرطلنمهلر نتیجه سینده مۆعینلیک یا غئیر- مۆعینلیک خۆصوصیتی داشییا بیلر. بۇ حالین عۆمومیتله هر هانسی مۆرفولوژیک علامتی یۆخدور، آنجاق بعضی واختلار جۆمله نین مۆتداسی منسوبیت حالیندا اولور و مۆعینلیک ایفاده ائدیر: باشیم قالابالیقدير. سۆز یۆخ کی، بۇرادا سۆز بیرلشمه سی نین بیر حیصه سی اۆزونو گۆستریر، یعنی همین میثال ذاتاً منیم باشیم قالابالیقدير بیچیمینده اولمالیدیر. مۆعینلیک آنلایشی دا ائله بۇ بیرلشمه نین طبیعتیندن دوغور.

- ایسمین قالان فعلی حاللاریندان تأثیرلیک، یئرلیک، یۆنلۆک، چیخیشلیق، آراجلیق و ائشلیک حاللاری گۆردوگوموز کیمی عۆمومیتله مۆرفولوژیک و سینتاکتیک شرطلنمهلردن آسیلی اولاراق هم مۆعینلیک، هم ده غئیر- مۆعینلیک آنلایشینی ایفاده ائده بیلیر.

بۇرا کیمی ایسمین فعلی حاللارینی و اونلارداکی مۆعینلیک/ غئیر- مۆعینلیک آنلایشینی گۆزدن کئچیرتدیک. ایندی ایسه ایسمین ایسمی حاللارینا فیکیر وئرک:

- آتریوتیو حال: عۆمومیتله صیفت رؤلوندا چیخیش ائدیر و غئیر- مۆعینلیک بیلدیریر: دمیر قاپی، گۆموش پیاله.

- غئیر- مۆعین بییه لیک حال آدلاندیردیگیمیز حال اکثرأ غئیر- مۆعینلیک ایفاده ائدیر: قوش سسی، آنا دیلی. آنجاق اؤندا کی، ایسمین اؤز طبیعتینده مۆعینلیک خۆصوصیتی وار، همین حال مۆعینلیک خۆصوصیتینی ایفاده ائدیر: اولکه باشچیسی، تانری وئرگیسی. بۇ بحثدن چۆخ اؤنملی بیر

قراماتیک مسأله نین حلّ یولو اوزونو گؤستریر. کئچمیشده بیزه قارشى بئله بیر تنقید ایرلی سؤزموشدورلر کی، دئمه لی، بیرینجی تۆرک دیلی اؤرتوقرافی سمیناری یانلیش بیر ایفاده دیر و بونون دۆزگون ایفاده سی تۆرک دیلی نین بیرینجی اؤرتوقرافی سمیناری اولمالیدیر. بو مسأله نین چۆزومو تۆرک دیلی سۆزونون موعین بیر قاورام اولماسی ایله باغلیدیر. بوندان اول گۆردوک کی، اولکه باشچیسى و تانری وئرگیسی دۆزگوندور و اولکه نین باشچیسى یا تانری نین وئرگیسی کیمی ایفاده لره احتیاج یؤخدور. باشقا سۆزله هر گاه ایسمین اوزونده موعینلیک خوصوصیتی وارسا، یین (نین) حیصه سینى حذف ائتمک اولار، نئجه کی، گؤنش ایشیغى و دؤولت ناظیرلیگی تامیله دۆزگون قۇرولوشا مالیکدیر و گؤنشین ایشیغى و دؤولتین ناظیرلیگی کیمی ایفاده لره احتیاج یؤخدور و بعضاً حتا یانلیش سسلنیر. بۇ سببدن تۆرک دیلی نین سمیناری یئرینه تۆرک دیلی سمیناری و تۆرک دیلی اؤرتوقرافی سمیناری ایفاده سینى آرخاینلیقلا ایشلمک اولار. همین ایستیداللا سۆیکنه رک بو کیمی ایفاده لرین ایشلنمه سینه جسارت اندیریک: ایران ایسلام جؤمه وریتی خاریجی ایشلر ناظیرلیگی قافقاز ایداره سی. بئله بیر ملاحظیه ده ایرلی سؤرلوموشدو کی، بیرینجی تۆرک دیلی اؤرتوقرافی سمیناری ایفاده سینده بیرینجی سۆزونون یئری یانلیشدیر و بو ترکیب ذاتاً تۆرک دیلی نین بیرینجی اؤرتوقرافی سمیناری شکلنده قۇرولمالیدیر. دیقت ائتمک لازیمدیر کی، گؤزل آذربایجان دیلی ایفاده سینده بیر ایهام وار، یعنی بو بیرلشمه دن هم گؤزل آذربایجان دیلی هم ده آذربایجانین گؤزل دیلی آنلایشی اورتایا چیخا بیلر. ایندی ایسه یازیلی آذربایجان دیلی ایفاده سینه فیکیر وئرین. بۇرادا هر هانسی ایهام یؤخدور، باخمایارق کی، قۇرولوش عئیندیر. بو ایهامین آرادان قالخماسی سۆزلرین سیراسیندان آسیلی دئییل، ذاتاً سمانتیک شرطلنمه نین نتیجه سیدیر. آیدیندیر کی، معنا باخیمیندان بیرینجی تۆرک دیلی اؤرتوقرافی سمیناری ایفاده سینده بیرینجی تۆرک دیلی حاقیندا سۆز گئتمیر و بیرینجی سمیناردان بحث اولونور. بۇرادان آیدین اولور کی، سمیناریمیزی آدلاندیرماقدا چاشقینلیق کئچیرمه میشیک، چۆنکی مۆدریکلر دئمیشلی، هر شئی اؤز آدی ایله آدلاندیرماق عقلین باشلانغیجیدیر.

- منسوییت حالیندا چیخیش ائدن آدلار عؤمومیتله موعینلیک بیلدیریر، چۆنکی بۇنلار ایستر تکلیکده، ایستر سه سۆز بیرلشمه سی بیچیمینده، هر حالدا ایکینجی یا اؤچونجو نوع تعینى سۆز بیرلشمه سی نین نتیجه سیدیر کی، همیشه موعینلیک خوصوصیتی داشی ییر: (بیزیم) اؤغلوموز گلدی، اولکه باشچیسى چیخیش ائتدی، تۆرک دیلی سمیناری قۇرولدو.

۴- سینتاکتیک شرطلنمه

- دئیملر (قالیلشمیش مجازی معنا داشیان سۆز ترکیبلیرى) غئیر- مۆعینلیک آنالایشی ایفاده اندیر: **گۆز گزدیرمک، دهرهنى دیبدن وۇرماق، قیلی قیلدان سنچمک**. بۇنون سببی اوندان عیبارتدیر کی، دئیملر مۆختلیف سۆزلردن تشکیل اولورسا دا، بسیط کلمه لر کیمی دیلین لکسیک فوندونا عایید اولورلار.

- آتالار سۆزونده ایشلنن ایسلر یا بیرلشمه لر غئیر- مۆعینلیک آنالایشی ایفاده اندیرلر: **سۆز دانیشیقدان کنچره قۇرویان گۆزه چۇپ دۇشر**. بۇنون سببی ده (دئیملرده اولدوغو کیمی و بیر آز داها گنیش معنادا دنسک) آتالار سۆزونده مۆجرّد آناملارین و عۆمومی حکمتلی دۆشونجه لری ایفاده اندیلمه سیدیر. سۆز یۇخ کی، حکمت گنیش قاپساملی بیر قاوامدیر و مۆعین بیر شخص یا نسنه نین اۆزینده دایانماز، بئله کی **کیشی نین رنگی قاچدی** جۆمله سی مۆعینلیک ایفاده اندیرسه، **کیشی نین سۆزو بیر اولار** جۆمله سی غئیر- مۆعینلیک ایفاده اندیر.

- مۆعینلیک ایفاده اندن صیفت یا عوضلیکلرین ایشتیراکی ایله عمله گلن سۆز بیرلشمه لری مۆعینلیک خۆصوصیتینه مالیک اولور: **بۇ کیتاب، چاغیردیغیمیز قۇناق**.

- صیفتلر مۆختلیف درجه ده ایسمین آتریبوتلارینی گۆسترمله مۆعینلیک خۆصوصیتینی مۆختلیف درجه لرده آتیرا بیلیرلر: **قالین کیتاب، اۇخودوغوم کیتاب، مۇقدّس کیتاب**. بۇ میثاللارین بیرینجیسی محدود شکیلده مۆعینلیک بیلدیریر، بئله کی، **بیر قالین کیتاب** کیمی ایفاده لر ده میثادانا چیخا بیلیر، **آنجاق بیر اۇخودوغوم کیتاب** یاخۇد دا **اۇخودوغوم کیتاب** مضمونو کیمی ایفاده لر کسکینلیکله یانلیش سسلنیر. سبب اوندان عیبارتدیر کی **اۇخودوغوم کیتاب** اۇ قدر مۆعینلشمیشدیر کی، غئیر- مۆعینلیک بیلدیرن باشقا نطق حیصّه لرینه قۇشولا بیلیمیر.

- مۆرکّب فعللر دئیملر کیمی عۆمومیتله غئیر- مۆعینلیک بیلدیریر: **دیل- آغیز ائله مک، الدن تۇتماق، گۆنو سۇیا وئرمک، عۆمرو باشا وۇرماق**.

- **چای ایچمک و پارک ائتمک** کیمی فعلی بیرلشمه لر مۆرکّب فعل مقوله سینه یاخینلاشیر و داها چۇخ لکسیک ماهیت داشی بیر، بۇ اۆزدن غئیر- مۆعینلیک بیلدیریر.

- بیرینجی نۆوع تعینی سۆز بیرلشمه لری اۆز- اۆزونه غئیر- مۆعینلیک کیفیتی داشی بیر و

اؤنلارین ایشتیراکی ایله عمله گلن فعلی بیرلشمه لر هر ایکی بیچیمده اولاییلیر: **دمیر قاپی دؤیمک**، **دمیر قاپینی دؤیمک**.

- ایکنجی نوع تعینی سؤز بیرلشمه لری همیشه غیر- موعینلیک کیفیتى بیلدیریر و فعلی بیرلشمه لرده هر ایکی بیچیمده ایشتیراک ائده ییلیر: **قیز سسی ائشیتیمک**، **قیز سسینی ائشیتیمک**.
خوصوصی آدلارین ایشتیراکی ایله عمله گلن ایکنجی نوع تعینی سؤز بیرلشمه لری همیشه موعینلیک کیفیتى بیلدیریر و اؤنلاری غیر- موعین حالدا ایشلتیمک مۆمکون اولمور: **صاییر باغینی گزمک**. ديقّت: **(صاییر باغی گزمک** ایفاده سی یانلیشدیر).

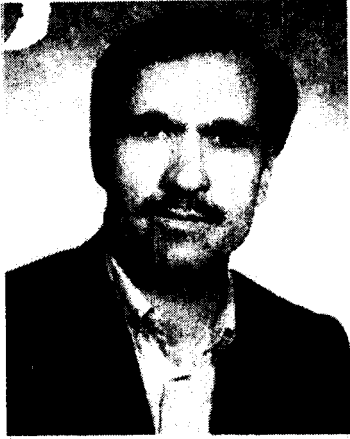
- اؤچونجو نوع تعینی سؤز بیرلشمه لری همیشه موعینلیک کیفیتى بیلدیریر: **حیاتین دادینی آنلاماق**. ديقّت: **حیاتین دادی آنلاماق** ایفاده سی یانلیشدیر. دئیملر و آتالار سؤزو بو قایدان مۆستنادیر: **سؤزون چوروگونو چیخارماق**، **کیشی نین سؤزو بیر اولار**.

- موعینلیک بیلدیرین حیصه لرین آراسینا باشقا حیصه لر داخل اولاییلیر. **دیزی مین آرزویلا سئیر ائتمک**. غیر- موعینلیک بیلدیرین حیصه لرین آراسیندا باشقا حیصه لر چیخیش ائده بیلیمیر: **چای گتیرمک**.

۵- سمانتیک شرطلنمه

ایسملرین سمانتیک شرطلنمه نتیجه سینده موعینلیک یا غیر- موعینلیک خوصوصیتی قازانماغی اؤنملی بیر تحقیقات ساحه سینى تشکیل ائتمکده دیر و بیز گله جک یازیلاریمیزدا بو حاقدا داها اطرافلی دانیشاجیق.

یوخاریداکی بحثی زنگینلشدیرمک اؤچون هابئله بو مقاله ده ایرلی سؤزولن فیکیرلر حاقیندا تنقیدی مۆلاحيظه لری اولان نظر صاحیبیلریندن اؤز فیکیرلرینی وارلیق درگیسی نین رداکسیاسینا گؤنדרمکلری ریجا ائدیلیلیر.

حاج اکبرخان رزاقی نین ادبی ایرثی

حسین محمدخانی (گۆنئیلی)

وطنیمیزین مرکزی ایالتی ده تاریخ بویو تۆرک ائللری یاشایان منطقه لردن اولموشدور. بللی اولان سببلره گۆره بو منطقه نین بعضی شهرلری فارسلاشمیشسا دا، بعضی شهرلری و کندلری نین چۆخو هله لیک میلی- معنوی و آتا- بابا میرانلاری اولان دیل، ادبیات، فولکلور و موسیقی لرینی قۇروبوپ ساخلامیشلار.

سۆز و گئدن ایالتین بیر بؤلگه سی ده تهرانین جنوب- غربینده یئرلشن ساوه ویلایتی دیر. بۇ بؤلگه نین مرکزی اولان ساوه شهری ظاهیراً فارسلاشمیشسا دا، کسبه و یاشلی آداملار تۆرکجه میزی یاخشی باشا دۆشورلر. ساوه نی احاطه ائدن نئچه یۆز کند، قصبه و شهرده هله ده اهالی تۆرکجه دانیشیرلار. اونلارین دیلی آذربایجان تۆرکجه سی نین بیر لهجه سی اولاراق، دیلیمیزین باشقا لهجه لرینه بیر سیرا گۆزه چارپان فرقلر و اؤزللیکلره ده مالیک دیر.

همین منطقه ده ده بو گۆنه قَدَر بیر چۆخ شاعیرلر و سۆز اؤستادلاری مئیدانا گلیمیشدیر. اونلارین لاپ آدلی- سانلیسی «نوبران» بخشی نین کندلریندن اولان «مره غئی»- لی تئلم خان^۱ و اوندان سؤنرا بلکه ده رحمتلیک اکبر خان رزاقی اولموشدور. رحمتلیک علی کمالی اورتا ایران تۆرکلری نین ادبی و فولکلوریک اثرلرینی تۇپلاپارکن اکبرخان رزاقی نین ده یازدیغی ادبی- بدیعی اثرلرینی چاپ ائتدیرمک نیتی ایله رزاقی نین اؤزوندن آلیب، بیر چۆخ مۆقدیماتی ایشلرینی ده گۆرموش و بش جیلدلیک بیر دیوان چاپا حاضرلامیشدیر. همین دیوانین سۆزلوگونو حاضرلاماغی دا

۱ - تئلم خان باره ده وارلیق درگسی، نۆمره ۳- ۱۲۲- ده همین سطرلرین یازاری طرفیندن بیر سیرا بیلگی

بۇ سطیرلرین یازاری اۆز عۆهدەسینه گۆتورموشدو، لاکین کمالی نین واختسیز اولومو بیر چۆخ ایشلرین باشا چاتدیر یلماسینا ایمكان وئرمەدی و بۇ آغیر وظیفه اکبر خانین اؤغوللاری و باشقا قۆھوملاری نین و ادبیات ستور دۆستلرین بۆینونا دۆشدو.

اکبر خان رزاقی کیم ایدی؟

اکبر خان رزاقی ۱۲۹۹- جو گۆنش ایلینده ساوه شهریستانی نین «قاراغان» بۆلگه سی نین «میصیرقان» آدلی کندینده دۆنیایا گۆز آچدی، آتاسی حاج قاسیم مۆتدّیین، قوناقجیل و آدلیم بیر کیشی ایدی. اکبر خان کند مکتبخاناسیندا درس اؤخویاراق، ادبیاتیمیز ساحه سینده ده گئنیش معلومات الده ائده بیلمیش و درین عشق و استعدادی نین گۆجو ایله باجاریقلی بیر خطاط اولموشدو، بئله کی اۆز ساغلیغیندا چاپ اولان «گلزار حسینی» عۆنوانلی نۆوحه کیتابی اۆز خطّی ایله یازیلیمیشدیر.

اؤ، دؤغوم یئری اولان کندده اکینجیلیک و مالدارلیق ایشلرینده ایشله مکله دۆلاناچاق قازانیردی. مذهبی عاییلده تربیه اولموش رزاقی ایمام حسین(ع)ین عدالت سئورلیک و ظالیم ایله باریشمازلیق مکتبیدن درس آلمیشدی؛ بۇنا گۆره اۆنون یازدیغی ساتیریک شعرلر ده کسکین بیر سیلاح کیمی ظالیملری و عدالتدن قاچانلاری هدهله مکده دیر. اۆنون مدنی ایرئی چۆخ زنگیندیر. تۆرکجه یازدیغی نۆوحه و مدیحه کیتابلاری نین بیر جیلدی، اۆنجه ایشاره ائدیلدیگی کیمی، اۆز ساغلیغیندا گۆن ایشغی گۆردوسه، ایکی جیلد تۆرکجه و بیر جیلد فارسجا مدیحه و مرثیه سی هله لیک نشر ائدیلمه میشدیر. بۆنونلا بئله- اۆنون اثرلری نین ان گۆجلو بۆلومو، اۆنون ساتیریک شعرلریدیر. چۆخ جملی اولان بۇ تۆرک دیللی مجموعه، کندده اولان چتینلیکلر، چاتیشمازلیقلار، کئچمیشده اولان ارباب- رعیت، کندلی- کدخۇدا مسأله سی، کند ائلدارلیغی و بیر سۆزله کند حیاتی نی چۆخ گۆزل و مۆکمل گۆسترن بیر آینادیر. طبیعیدیر کی، بئله بیر اثر مظلوم و حقّی دانیلمیشلارین مۆدافیعه چیسسی اولاراق، حق دانان و حق باسانلارین جانی نین بلاسی کیمی چئخیش ائده بیلر. بۇنا گۆره ده بۇ سطیرلرده رزاقی نین سۆز و گئدن مجموعه سینده داخیل ائدیلمیش شعرلری نین بیر نئچه سیندن اۆرنکلر گۆسترمگه چالیشاچاق.

اکبر خانین آدینی ائشیدنده میرزه علی اکبر صابیر و میرزه علی مۆغجوزو آنیریق، چۆنکی زمان،

مکان و ایجتیماعی شرایطی نظره آماقلا، باشا دۆشمک اولورکی، هر اؤچو عثینی مقصدی ایزله میش، هر اؤچو ده عثینی آغاج ایله تاپدانیمشلار.

اکبرخان «قورخ» باشلیقلی شعرینده اؤخوجولارینا اؤیود وثرمک مقصدیله بئله دئییر:

دوئر مظلومون اشکی سنیله، آهی گؤجلو طوفانه،
 ینخار ظالیم اثوینی، اشک و آه- بینوادن قورخ.
 سن اولما تابع- مثیل و هوا و نفس- اتاره،
 ایکی دؤنیاده خوار اثیلر، هوسدن کئچ، هوادن قورخ.
 هراس ائتمه اون کسدن، ظاهریله باطینی بیردیر،
 دورو و خودپرست و خودپسند و خودنومادن قورخ.

شاعیر ائله بۇ شعرینده خۇرافه پرستلیگی و کؤهنه دؤشونجهلری لاغا قویاراق دئییر:

نئچه شیادلر رمال جیلدینده گزیر گونده،
 آماندیر چکمه رملین، طالعه باخما، دوعادن قورخ.
 بو سادهلویوح آروادلاری آلدادیر، آلیر چونخ پول،
 یازاندا گؤل نیسانین نافینی، میرزا، موسادن قورخ.

شاعیر گؤجلو طبعیله باهالیغی و اونون کسکینلشمه سینده تاثیرلی اولان بعضی آچاق اینسانلاری تنقید اؤدونا توتاراق دئییر:

برادر قنیل نظر تصویره، گوژ بو شهر- تهراندیر،
 بو قطمه گوژگیلن سن، پایتخت-کؤل- ایراندیر.
 عمو جان، گنتمه، گل، اثیله نظر دیقتله بو شکله،
 بو تصویر ایچره اجناسین بهاسی بس نوما یاندیر.

.....

توخواه قنیل، دگیل بو گونشواره، بجهی- مؤرشید،

کیلوسو اللى تومانه گئدن گیلایس - شیمیراندیر.

.....

یازیددی لویانین چارکینی اون تومن بقال،
 اونخویوب بو قوجا گویا بوتونچون دیده گیر یاندیر.
 بو منزل، منزل - بیر کارگردیر، باخ گیلن مورشید،
 بو یرده کاسیبین هشتی، نوها داییم گیروگاندیر.
 بو حاجی کی، گوزورسن یاش سیچان تک گیزله نیب بورد،
 بو بوغدا - آریانی انبار اندن بیدین و ایماندیر.
 بو بیدینه نظر سال، بار فوزوشدور، بو چاپیب خلقی،
 آچیب مقاره تک آغزین گولور، شاد و خوراماندیر.

.....

کشاورزین یتیشمیب خرجینه دخلی، توجوه قیل،
 بوزراخمیش کندی، گلیمیش شهره، بوزدا ایندی وئیلاندیر.
 گلیب بازاردن آلسین بنش آرشین سوومی و ململ،
 گوزوب بو قیمتی، مبهوت و منگ و مات و حئیراندیر.

.....

تماشاجی، ینه، شوکرانت، قیل دوعا، اصناف اوتاقینه،
 هویدا دوولتینده بیر اوجوز شئی خون - اینساندیر.

ها بئله جامعده ایجتیماعی، اخلاقی گرگینلیکلره تۇخوناراق، اللى بئته یاخین اولان «اولوب»

عوتوانلی شعرینده بو بئیتلر ده گوزه دئیر:

رحم و اینصاف و موزوت دهرده گلمز گیره،
 بیر - بیره خلقین ایشی ایذا اولوب، آزار اولوب
 یوخ هونرده قدر و قیمت، بیل بوتو، بو دوزده،

واقیعا اهل- هۆنر بیقدر و بیمیقدار اولوب.
 رۆشوه خوارلیقلا ریاکارلیق بوگون تاپمیش رواج،
 «بعلی قوزبان» چونخ دتینلر میلته سربار اولوب.

شاعیر رزاقی بیر سئیرا یابانچی مدیتلرین تقلیدچیسى اولان، هابئله اؤزونو و اؤزلوگونو ایتیرنلردن ده غافیل اولمامیشدیر. اؤ، «سئومیرى» عؤنوانلى شعرینده دئییر:

سى سى اولوب سکینه، فرنگى مآب اولوب،
 ايندى آتاسى مشهدى قوزبانى سئومیرى.

.....

بئش آلتى آى گئديدير حسن شهرده ايشه،
 ايندى گليدير آروادى صوغرانى سئومیرى.
 بير نئچه گؤن گئديدير اوروپايه بعضيسى،
 توتמוש اؤزونو، تبريزى- تهرانى سئومیرى.

شاعیرلر ده اکبرخانین الیندن ساغلام جان قۇرتارا بيلمیرلر. اؤ، ائله بو شعرینده بعضى شاعیرلری تنقید ائدهرک یازیر:

شاعیر اولوبدور ايندى بابا هر ننه قمر،
 شعر- لطيف- ساوهلى سلمانى سئومیرى.
 شاعیرلرین پوزوب حالینی شعر- نو داها،
 بير جمع شعر- قافیه، میزانى سئومیرى.
 بير مصرعین گرک اوللا وزنى بئش- اون قیرام،
 بير تایی اولماسا، ایکی باتمانى سئومیرى.

.....

رزاقی نین یالنیز شعرى دگیل، دانیشیغى وداورانیشى دا طنز ایدی. اؤرنک اولاراق، بیر گؤن

رحمتلیک کمالی اوندان سۆزوشور: «اکبرخان، اؤشاقلارین درسلىرى نئجه ایدی، ایمتیحانلاردا تجدید گتیرمه ییبلر کی؟». اکبرخان جواب وئیریر: «نییه، بیر اؤ قَدَر کی، دؤست- دؤشمن یانیندا شرمندده اولمایاق، گتیریلر، چؤخ دا الی بؤش گلمه ییبلر!».

اکبرخاندان بۇ کیمی خاطیره لر چؤخ سۆیله مک اولار، آنجاق بۇ بیر خاطیره ایله کفایتله نیریک. ساده کلمه لردن گؤزل اثرلر یارادا بیلن شاعیر معناسیز سۆزلری ده معنالی سۆزلرین یانیندا یازاراق شعرینه داها دا شیرینلیک باغیشلایر. اؤرنک اولاراق، اؤنون بئله بیر شعریندن نئجه بئیتینی بیرلیکده اؤخویاق:

ائيله ییبدی دهر- مھر منی چؤخ پکر- مکر،
چپ- مپ دؤشوب من ایله قضا و قَدَر- مَدَر.
هنج واخت رأییم ایله دولانماز قَلک- مَلک،
وئرمز هنج اکدیگیم منه سوؤد وئمر- مَمَر.
وئرسن، خودا- مودا، منه بیر قَدَر پؤل- مویل،
قصابدان سحر آلام بیر جیگر- میگر.
گنتمه نیگار اؤز- موز آچیق کونجه- موجه به،
گؤزله، ذیر- مَیر سنه پیس- میس نَظر- مَظر.
هر قَدَر ائيله دیم سنه بیر زاد- ماد اؤیز دیم،
هنج پند- مَندیم اتمه دی ذرّه اثر- مَثر.

شاعیر رزاقی تکجه طنز و تنقیده طبعینی سیناماییب، مکتبخانادا تحصیل آلدیغی اؤچون، اؤزادا و شریعت حؤزه لرینده اؤخونان نصاب الصبّیان کتابیندا عربجه- فارسجا اولان شعرلره فارسجا- تۆرکجه گؤزل بنزتمه لر یازمیشدیر. اؤنلارین هامیسی نصاب کیتابینداکی شعرلردن هم گؤچلو، هم اؤزون، هم ده دقیقدیر. نصاب الصبّیان کیتابینی یازان ابونصر فراهی نین ایشی نین عکسینه اولاراق، رزاقی، میصراعرلارین ایچینده ده کلمه لره قافیله دؤزموشدور. بۇنا مینال اولاراق، هم نصاب کیتابینی یازان محمد ابونصر فراهی، هم ده رزاقیدن «مؤجّت» بحرینده ایکی اؤرنک وئیریریک:

ابونصر یازیر:

مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلات،

بگوی مُجْتَث این بحر را تو خوش بر خوان.

ضیاء و نور و سنا، روشنی، افق، چه کران.

فتی، خفیف، جوان و سبک، ثقیل، گیران.

رزّاقی دئییر:

مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلات،

بگوی مُجْتَث اوخو، میثل - بۆلۈپۈلی در شاخ.

بخوان، اوخو، بۆد و بو، قوئوخو، بیاف، توئوخو،

ندارد او، یوئوخو، لاکین کلاه پوست، پاپاخ،

نشین، اوتور، برسانش، چاتیر، بیار، گتیر،

فرو نمای، باتیر، گر، قوتور، بمالش، یاخ.

جبین، آلین و برهنه، یالین، کلفت، قالین،

شکم، قارین و فروشی، ساتین، نگه کن، باخ.

غلاف، قتین، زراعت، اکین، همچو، تکین،

برنده، کسکین و سرگین، پشهین و چک، شاپالاخ.

.....

گۆردوگونوز کیمی، رزّاقی کلمه لرده ده قافیه لر ایشلتمیشدیر، لاکین فراهیده بئله بیر شئی یؤخدور.

اکبر خان رزّاقی ۱۳۶۸- جی ایلده تخمیناً یتیمیش ایل برکتلی عؤمور سؤردوکدن سوئرا دؤنیایا

گلدیگی کندده قلبی نین دایانماسیلا وفات ائتدی و همین کندین قبریستانیندا تۇرپاغا تاپشیریلدی.

امید ائدیرم، دیل و ادبیاتیمیزین بئله- بئله پارلاق اولدوزلارینی بۆلۈدلار آرخاسیندان چیخارماقدا

مؤوفق اولاق. سۆزومون سوئوندا ائلیمیزه اوغورلار و شاعیر رزّاقی نین رۇحونا شادلیق آرزیلاییرام.

اوز توقرافى حاقیندا مولا حیظه لر

احمد شایا (آلاو)

بسمه تعالی

استاد اعظم جناب آقای «دکتر جواد هثیت»

با احترامات فائقه؛ فتوکپی روزنامه‌ای که پریشان‌گویی‌های دبیر فاضل «بیرینجی ایران تورکجه‌سی» چاپ شده بود تقدیم محضر مبارک شده است. در سراسر نوشته عالمانه ایشان نظریات بدیع بدون استناد به دلیل و شاهد و مثال آمده بود. یکی از آن‌ها فونم «ع» و علامت نوشتاری آن بود. استاد این فونم را همچون «آچار فرانسه» نمایش داده بودند که گاهی حرف بیصدا، بعضاً حرف صدادار و در مواقعی هم «خدمتکار صدادار طویل» می‌شود.

مخلص با قَلت بضاعت علمی و با همهٔ این که مأخذ و منبع کافی در دست نداشتیم، دربارهٔ این بت عتیار «ع» که هر لحظه به رنگی و شکلی در می‌آید، به تحقیق پرداختیم و نتیجهٔ آن به پیوست تقدیم محضر مبارکتان می‌شود. اگر دستور فرمایند، در مجلهٔ «وارلیق» چاپ شود، مایهٔ افتخار خواهد بود، چون چاپ چنین نوشته‌ها در باروری و زایش نظریات علمی از نوع تئوری‌های استاد دبیر «بیرینجی ایران تورکجه‌سی» تأثیر چشم‌گیر دارد.

با احترام، شایا ۱۰/۶/۸۱

«ع» فونمی

و

آذربایجان دیلینده (تورکجه‌سینده) اوزون رولو و مؤوقعیتی

روزنامه‌لرین بیرینده، بیر دیلجی عالیم و اوزتوقرافیا اؤستاسیندان آشاغیداکی سؤزلری اؤخوماق

اؤلار:

[«ع» فونمی عربجه‌ده صامیت سایلییر، بیزده ایسه بعضاً صامیت کیمی چیخیش ائدیر، بعضاً ده ساده‌جه صامیتین اؤزون تَلَفُّوظ ائدیلمه‌سینه خیدمت گؤستریر. بۇ اؤزدن «میسراعسی» و «مؤوضوعسو» کیمی سؤزلر چاشقینلیق یاراتمامالی دیر.

تۆرك ديللرينده بۇ بارهده كسكين بير تلفوظ قايداسى مؤوجود دئييلدير (حتماً اؤستاد بۆتون تۆرك ديللرينه مۆراجيعه بۇيۇروب). اۆلكهميزين مۆختليف بۆلگه لرينده بۇ كيمي سؤز ايفاده لرينه راست گلمك اۆلور: ايختيراعسى، نؤوعو، منعى، ميصراعسى، متاعيم. بۇرادان آيدين اۆلوركى، بۇ فونم بعضاً ده صاييت كيمي چيخيش ائدير].

ايلكين اولاراق ديليمزين صاييت فونملرينه ديقت ائدك:

آذربايجان ديلينده (تۆركجه سينده) ۱۵ صاييت فونم واردير^۱. بۇ ۱۵ صاييتدن ۹ عددى قيسادير (عادى صاييتلر) و ۶ اۆزون صاييت واردير:

ای	اۋ	آ	ائ	آ	اۋ
----	----	---	----	---	----

اۆزون صاييتلر كيريل (و لاتين) يازيسيندا قيسا صاييت كيمي يازيلير و سؤنرا اؤست- اؤسته ايكى نؤقطه قۇيولور:

ای:	اۋ:	آ:	ائ:	آ:	اۋ:
-----	-----	----	-----	----	-----

اۇنلارين (اۆزون صاييتلرين) ايشلنمه دايرهسى ديليميزده محدوددور، حسابلامالار گؤستريبر كى، سؤزون اۆلينده قيسا و اۆزون صاييتلرين ايشلنمه فاييزى ۹۲/۳۴ فاييزه قارشى جمعاً ۷/۶۶. سؤز اؤرتاسيندا ۹۷/۹۹ فاييزه قارشى ۲/۰۱ فاييزى تشكيل ائدير. آذربايجان تۆركجه سينده سؤزون سؤنوندا بير قايدا اولاراق اۆزون صاييتلره تصادؤف ائديلمير^۲

مؤعاصير آذربايجان ديلينده (تۆركجه سينده) كى اۆزون صاييتلر آلينما سؤزلر و بير سيرا آذربايجان سؤزلرى نين تركيبينده ديليميزين اۆلكى دؤورلرينده اۆلموش، لاکين مۆستقىل فونم كيمي چيخيش ائتمه ميشدير^۳.

يئنه ده آغا موسى آخوندوف يازير:

بعضى تۆرك ديللريندن فرقلى اولاراق آذربايجاندا عؤموم تۆرك منشالى اۆزون صاييتلر يۇخدور.

۱ - پروفسور آغا موسى آخوندوف آذربايجان ديلينين (تۆركجه سينين) فونتيكاسى صحيفه ۱۹

۲ - آغا موسى آخوندوف، يۇخاريداكى يئر

۳ - پروفسور آخوندوف، يۇخاريداكى يئر

بۇ حال دىلېمىزىن بۆتون اينكىشاف مرحلەلریندە مۆحافیظه اولۇنموشدور.^۱

اۋزون صاییتلر، آلتای، قاقائوس، قیرغیز، تۇفالار، تۇوا، تۆرکمن، خاکاس شور، ياکوت دیللیریندە فۇنتیک اھمیتلیدیر.

بعضاً یئرلی شیوہلردە صاییتین اۋزانماسینی گۇروروک، مثلاً خوی شیوہسیندە «آنا» سۆزو خطاب مۇوقعیندە a:na و «سرین» سۆزو sə:rin تَلْقُوظ اولور. یعنی «آنا»دا «a:» فۇنملری و «سرین»دە «ə:» فۇنمی اۋزون دئییلیر.

دئمک، دىلېمىزده اۋزون صاییتلرین «دایرەسى محدود»- دور، «مۆستقیل فۇنم» کیمی چیخیش ائتمیرلر، خۆصوصیلە «سۆزون سۇنوندا اۋزون صاییتلرە تصادۇف ائدیلمیر».

اۋزون صاییتلرین بو خۆصوصیتلرینی نظره آلدیقدا، «ع» نە اۋچون «صاییتین اۋزون تَلْقُوظ ائدیلمەسینە خیدمت گۇستیر»؟ اۋزو دە سۆزون سۇنوندا، اۋ یترده کی، حقیقی دیلچی عالیملر، اۋرادا اۋزون صاییتە تصادۇف ائتمیرلر. معلوم دئییل، مۆلیف اۋ حۆکمو دیلچیلیک و فۇنتیکا مآخذلریندن گۇتوروب و یا شخصی ایجتیهادی ایله بئله بیر قارار چاتیپ.

سۇنرا مۆلیف یازیر: «اۋلکه میزین مۆختلیف بۆلگه لریندە بۇ کیمی سۆز ایفاده لرینە راست گلکم اولور: ایختیراعسی، منعی، نۇوعو، میصراعسی، متاعیم.

بۇ بئش سۆزون «ایختیراعسی» و «میصراعسی» جالییدیر. مۆلیف اۋلکه میزین هانسی بۆلگه سیندە شفاهی و یازیلی متلردە «ایختیراعسی» و «میصراعسی» سۆزلرینە راست گلیب؟ نە اۋچون راست گلدیگی بۆلگه و مآخذدن آد آپارمیر؟ قطعیت ایله دئمک اولار کی، مۆلیف منسوب اولدوغو علمى؟! بۆلگه دن باشقا هئج بیر یترده «ایختیراعسی» و «میصراعسی» کیمی یانلیش سۆزلرە راست گلە بیلمز. سۇنرا مۆلیف یازیر: «بۇرادان (ایختیراعسی و میصراعسی دان) آیدین اولور کی، بۇ فۇنم (منظور و ع دیر) بعضاً دە صاییت کیمی چیخیش ائدیر».

ایکی ساختا و یانلیش میثال (ایختیراعسی و میصراعسی) و اۋنلاردان «آیدین اولور» نتیجەسى چیخارما، چۇخ ماراقلیدیر!! دئمک مۆلیف اۋزو تۇکور، اۋزو دە ایچیر. اۋزو اولچور، اۋزو دە بیچیر. مۆلیفین یازدیغیندان کی، «بعضاً صاییت کیمی چیخیش ائدیر» بئله چیخیر کی، «ایختیراع» و «میصراع» سۆزلرینی سۇنوندا «ع» فۇنمی «صاییت کیمی چیخیش...» ائدن مۇوقعیتلردندیر.

همین ایدیقادا ایکی یانلیشلیق وار: الیف-اگر «ع» فونمی اؤ ایکی سؤزون سؤنوندا صاییت کیمی چیخیش ائدیسه، بۇ مسأله اولاسی دئییل، چونکی دیلمیزده ایکی صاییت یاناشی گلە بیلیمیر. ب-اگر «ع» بیر ديفتونق صاییتدیرسه، اؤندا «ع» مؤستقیل حالدا صاییت کیمی چیخیش ائتمیر و مؤمکوندور دئییله: «ع» ایختیراع و میصراع سؤزلیرنین سؤنوندا فونم کیمی یوخ، بلکه «سادهجه صاییتین اؤزون تلفوظ ائدیلمهسینه خیدمت گؤستریر» اؤچون بیر ایشاره کیمی یازیلیر و اؤخونمور.

البتّه دؤنیا دیلرینده بئله بیر حادیهیه راست گلک اؤلور:

الیف: فارس دیلینده خواهر، خواستن، خویش سؤزلیرینده اؤلان «و» کیمی.

ب- عرب دیلینده «حروف شمسیه دن» قاباق گلن «ال» تعریف و جمع غایب مذکر فعلی نین سؤنوندا گلن «ا»، ضربوا کیمی.

ج- فرانسه دیلینده اؤچونجو جمع شخص فعللری نین سؤنوندا اضافی ENT و یا بیر سیرا سؤزلرین سؤنوندا گلن X-T-R حرفلری.

د- رؤس الیفباسیندا «Ђ» یوموشالما ایشارهسی، «Б» بر کلشمه و یا قالینلاشما ایشارهسی.

ایران تۆرکجهسی دؤنیا دیلریندن گئری قالماسین دئیسه... «بیرینجی ایران تۆرکجهسی»- نین «مؤعجوزه ائدن» حؤرمتملی عالیملری «ع» ایشارهسینی نئچه ایشلی بیر علامت کیمی دیلرینه داخیل ائتدیلر. همین ایشاره «بعضاً صامیت کیمی» چیخیش ائتدی، بعضاً ده «صاییت کیمی» چیخیش ائتدی. بعضاً ده «صاییتین اؤزون تلفوظ ائدیلمهسینه» خیدمت گؤستردی.

آما بۇ علمی نظریه لرین هامیسی «بیرینجی ایران تۆرکجهسی» ایله علاقه داردیر و آذربایجان خالقنن دیلی ایله رابیطهسی یؤخدور.

«ع» عرب صامیت فونمی نین طالعی آذربایجان تۆرکجهسینده نئجه دیر؟ بۇ مسأله نی اؤچ یاتاقدا آراشدیرمالی ییق:

۱- اگر یازیمیز عرب الیفباسیله گئدیرسه، «ع» سؤز اولینده عافیت، عالیم، علی، علم، عئیش، عؤمر و ساییره، اؤرتادا، رعیت، مؤوقعیت، سؤندا ایختیراع، مؤوضوع، ایطیلاع یازیلیر. دیلمیزین قراماتیک و آهنگ قانونونا گؤره هر نؤوع صاییت ایله باشلانان شکیلچی، باشقا صامیتلر کیمی واسیطه سیز اولاراق اؤنلارا بیتیشیر: ایختیراعی، مؤوضوعوندا، ایطیلاعیمیز، میصراعی^۱ و ساییره. هئچ

۱ - حؤرمتملی اؤستاد شایانین بۇ حؤکمونو بیر آز آرتیق دؤشونمک لازیمدیر، چونکی بعضی ایشلک میثالار بۇ فیکره اویغون گلیمیر. خالقین دیلینده «مؤوضوعسو»، «ایختیراعسی» کیمی ایفاده لره راست گلنیر، نئجه کی آذربایجان دیلی نین

مۇوقعتىدە (اۆلدە، اۇرتادا، سۇندا) «ع» فۇنمى نىن صايىت كىمى چىخىش ائتمەسى گۆزە دىمىر.

۲- لاتىن و كىرىل الفىباسىندا «ع جىنگىلىتىلى صامىت»

الف- اكثر حاللاردا تَلْقَوظ اولونمور.^۱

ب- سۇزون آخىرىندا بعضاً [y] سسىنە چئوريلير.^۲ لاتىن و كىرىل الفىباسى ايله يازىدا سۇز

اۆلىندە مۇطلقا دۆشور و اۇندان سۇنراكى صايىت سۇزون اۆل حرفى اۆلور.

Ö:mür, E:ffət, E:lm, Ə:zab, Ə:ləm, A:li, A:lim

دئمك، «ع» دۆشمكلە سۇزون اۆلىندە «اۇرتوسوز آچىق اۇزون ھنجا» يارانير.^۳

بتلە ھنجالارا وئردىگى مىثاللاردان a:di (= عادى) و a:lim (=عالمىم) سۇزلرىدیر.

اگر عرب سۇزو «اۇرتوسوز قاپالى ھنجا» ايله باشلانيرسا (اعلا، اعلان، اعلم، كىمى)، كىرىل و لاتىن

الفىباسى ايله يازىلدىقدا Ə:ləm E:lan Ə:la «اۇرتوسۆز قاپالى ھنجا»، «اۇرتوسوز آچىق اۇزون

ھنجايا» چئوريلير.

اگر مۆلىفین نظرى «بعضاً دە سادەجە صايىتین اۇزون تَلْقَوظ ائدىلمەسىنە خىدمت گۆستىرير» بۇ

ايكى حادىئە اولارسا، دئمەلى مۆلىفین نظرى قىياس مع الفارق دىر، چۆنكى بىزىم يازىمىز عرب

الفىباسىلە گئدىر، لاتىن و كىرىل الفىباسىلە يۇخ. آيدىن مسألە دىركى، عرب الفىباسىلە يازى، لاتىن و

كىرىل الفىباسى يازىسى ايله خئىلى فرقلىدیر. بىرىنچى نۇوع يازى اۆسلوبۇنو ايكىنچى نۇوع يازى

اۆسلوبلارى ايله قارىشىدىرما، بىرى نىن اۆسلوبۇنو دىگرىنە بسط وئرمە باياغى فىكىردیر.

«ع» سۇز اۇرتاسىندا بعضاً آپۇستروف ['] ايله گۆستىريلير:

Tə'rif, Tə'gib, Mə'rifət

«ع» بعضاً سۇز اۇرتاسىندا «y» فۇنمىتە دىيشير:

Ba+y+is, Zə+y+if, Mudafi+y+ə

(باعىث، ضعيف، مۇدافىعە)^۱

۱- يىضاحلى لۇغتىدە «رۇمانىن مۇوضوعوسو»، «دانىشىغىن مۇوضوعوسو»، «رادىونون اىختىراعسى» كىمى قئىدلر وار. -

وارلىق

۱ - پروفسور آغا موسى آخوندوف، آذربايجان دىلى نىن (تۆركجەسى نىن) فۇنتىكاسى، صحىفە ۱۹۰

۲ - آخوندوف، همان يئر

۳ - آغا موسى آخوندوف، آذربايجان دىلى نىن فۇنتىكاسى، صحىفە ۲۴۶

سۆزون آخیریندا مۆطلقا «ع» دۆشور:

Mövizü, Misra, İxtira

بو مۆوقعیّتده صاییتله باشلانان شکیلچی و کۆک سۆز اؤرتاسیندا، منسوویّت و تأثیرلیک حاللاریندا

«n, s» گلیر:

Mövizüsü, İxtiranı, İxtirası, Mövizünü.

سۆزون سۆنوندا بعضاً (y) سسینه چئوریلیر: ضایع=زای^۲.

۳- خالقیمیزین جانلی دیلینده:

الف- سۆز اۆلینده ایستینناسیز اولاراق تَلْفُوظ اولور: عالی، علی، علم، عیسی، عؤمر و ساییره.

ب- سۆز اؤرتاسی ایستینناسیز تَلْفُوظ اولمور: معرفت، ایدّیعا، معاریف، اعلا

ج- سۆز سۆنوندا اکثرأ تَلْفُوظ اولمور: ایختیرا، میصرا، مۆوضو و ساییره

د- بعضاً سۆزون اؤرتا و سۆنوندا «ه H» فؤنمینه چئوریلیر: ساعت= ساهات، فعله=فَهله، طمع=

تاماه، متاع= ماتاه

ه- بعضاً سۆز سۆنوندا آخوندوف یازدیغی کیمی «y)» فؤنمینه چئوریلیر: ضایع= زای.

مؤلیف یازیر: «تۆرک دیللرینده بۇ بارهده کسکین بیر تَلْفُوظ قایداسی مۆوجود دئییلدیر». دیل

قایدالاری نۆخبه لرین و یا بیزدن ییئرلین واسیطه سیله یارانمیر. دیلین بۆتون قایدالاری دیلین ایچینده

مۆوجوددور. نۆخبه لرین ایشی قایدالاری دیلین ایستیخراج ائتمکدن عیبارتدیر.

آما بیر عیدّه نۆخبه لیک و عالیملیک ایدّیعا سیندا اولانلار، «تۆرک دیللرینده»، «ع» حاقدا تدقیقات

آپاریب، «کسکین تَلْفُوظ قایداسی» تاپانمایانلار، دیلین واقعیّتلرینی گۆره بیلمه ینلر، هوسه دۆشرلر،

«دیل» قایدا- قانون یاراتسینلار، نتیجه بۇ اولارکی، «قاش آلان یترده گۆز چیخارارلار».

۱- آلاو

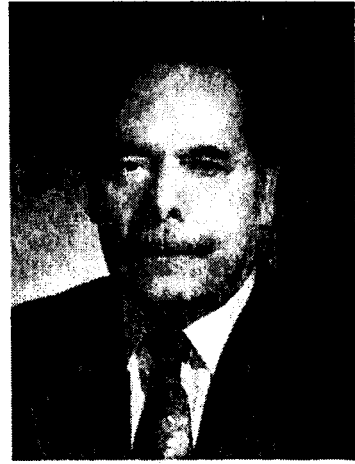

۱ - آخوندوف، آذربایجان دیلی نین (آذربایجان تۆرکجه سی نین) فؤنئتیکیاسی، صحیفه ۲۲۷ میثاللار.

۲ - آخوندوف، آذربایجان دیلی نین فؤنئتیکیاسی، صحیفه ۱۹۰

اۈلماغىنى و اۈنون حىاتى و يارادا جىلغى بارەدە چۇخ گۇزل، اۈرگە ياتان و سلىس بىر دىل اىلە اىفادەى- كلام اتمىشىدیر. بۇ قىمتلى و درىن معنالى اثر قۇدرتلى شاعىرىمىز طرفىندىن عزیز اۈغلۇ فرھودا خىطاباً يازىلمىشىدیر. كىتابىن اىچىندە مۇختىلف مۇوضوعلار حاقىندا شعر و نثر اىلە يۈكسك سوۋبەدە معنالى سۇزلر دانىشىلىر. من بۇ كىتابى اىندىبەدك بۇيوك مارق و شوۋقىلە اۈچ دقعه اۈخوموشام، حقىقتدە هر دقعه مۇطالىعه ائندندە اۈندان دۇوق آلېرام و كىتاب منى هر زامان، هر آن اۈزويلە اۈزاقلارلا چكىب- آپارىر و اۈزك سۇزلرىمدن، نىسكىللىرىمدن، سئوینجىمدن دۇغما بىر دىللە ظرىف و تائىر ائدىجى صورتدە بحث ائدىر. كىتابىن اىچىندە ۸۸ مۇوضوعدا نظم و نثر اىلە بۇيوك اۈستاد شاعىرلر، يازىچىلار، عالىملر، نشرىات خادىملرى، شەرلر، يئرلر، اىدمان اۈجاقلارلى، اىنجە صنعت موزهلرلى، آكادىمىا شرق شوئاسلىق شوعبه لرى، اۈلمز صنعتكار، عالىم، فئىلسوف، بستە كار عۆزئىبىر حاجى بىگلى، مىرزا فتحعللى آخوندزاده، نرىمان نرىمانوف، دۇنيا شوهرتلى مۇغنى بۆلبول و ساىبره... بارەدە سۇز آچىلىر و اۈخوجولاردا درىن تائىر بۇراخىر. بۇ مۇوضوعلارلى اۈخوياندا آداما ائله گلېر كى، آدام بۇ يازىب- يارادانلارلا بىر يترده بۇ موزە-

كىتاب تانىتىمى

عزىز محسنى

حسرت چلنگى

يازان: كرىم مشروطه چى (سۇنمز)

بۇ ياخىنلىقدا اىقتىدارلى و گۇركملى شاعىرىمىز كرىم مشروطه چى (سۇنمز) طرفىندىن «حسرت چلنگى» آدىلى بىر سامباللى اثر ساتىشا بۇراخىلمىشىدیر. بۇ اثرە مۇھندىس علېرضا- صرافى قىسا اۈلسا دا، يارارلى بىر مۇقدىمە يازىب و اۈزادا مۇلېف اىلە تانىش

ايجازەسىلە نىشر اۆلموش كىتابلارلا. عىنىنى زاماندا عزيز وطنىمى، خلقىمى، منلىگىمى، مۆخافىظە نىتىى ايلە بۇ سفرە چىخىردىم... اۆزمو بىر شرفلى، وطن-پرور، اينسان سئور و مۆنظّم و طنداش كىمى آپاراچاغام... بس نىيە و نه اۆچۆن نىگران ايدىم؟...».

بۇ حالى گۆرمەين، بىلمەين، احساس ائتمەين باشا دۆشە بىلمز. سفرە گئىدن چۆخ شخصلرىن ايرادهسى، ۱۱۰- جو اۇتاغا چاغرىلماغى سببىندن سىلكەلىنىردى، حالى پۆزولوردو، احوال- روحىەسى دارماداغىن اۆلوردو. قارداشىم سۆنمز نه قدر گۆزل، صداقتلى، احساسلا دۆلو و دۆزولمز بۇ دىقە- لرى تصوير ائتمىشىدىر.

شۇرالار حۆكومتى هله داغىلماقدان قاباق بۇ حۆكومت اۇ زامان دۆنيانىن آن بۇيوك سىياسى و ايجتىماعى قۇدرتلىرىن سىببىن قۇرما، اۆلونوردو. سۆنمز قۇرباجوفون «بىنىدىن قۇرما»، «آشكارلىق» آدى ايلە يايىلان سۆزلىرىنە اينانير و اۆز اثرىندە يازير: «بۆتون دۆنيا زحمتكشلىرى قارشىسىندا (بۇ حۆكومت) مسئول تانىنير و دۆنيادا شرقى نهضتلىرە ياردىم ائتمك ايدىعاسىنداير...». هله يئنه دۆزمەلى- يىك كى، گۆرك بۇ يئنىدىن قۇرمادان و آشكارلىقدان نه نتيجه اولاچاق. من بۇ يئنى جريانا خوشبىن نظرلە باخىرام، چۆتكى بۇرادا

لرده، بۇ منظرەلرىن، بۇ اينسانلارلىن شاھىدى اۆلوب و بو آد صاحىبلىرى ايلە صۇحبت ائدىر، دردلىشىر، دانىشىر، اۆتلىرىن سۆزلىرىن، عمللىرىن ايلهام آلىر. كىتابىن بىر چۆخ صحىفەلىرىندە بۇيوك اۆستاد و دۆنيا شۆهرتلى آذربايجان عالمى و شاعىرلىرىن شىكىللىرى چاپ اۆلوب، بۇنلارلى تاپماق و بۇنلار ايلە تانىش اۆلماق آداما روح وئرىر. آداما ائله گلىر كى، آدام اۆزو بو سئومەلى و گۆرمەلى يئرلردە دىر و شىكىللىرى بۇرادا چاپ اۆلان اۆلو اينسانلار ايلە بىرگە گزىر و بۇ گۆروشلىردن، گزىشلىردن دۆوق آلىر.

كىتابىن ان بۇيوك اۆستونلوگونو تشكىل ائىدن خۇصوصىتى اۇندا اۆلان صداقت و حقىقەتە، دۇغرىلۇغا و عالى، نجىب صىفتلرە اۆلان سارسىلماز اينام و عقىدەدن عىبارتدىر. مۆلىف گۆردوگونو، بىلىدىگىنى، آنلادىغىنى، حىس ائىدىگىنى اۆلدوغو كىمى يازمىشىدىر. مىثال اۆچۆن تهراندان باكىيا اۆچان زامان اۇ، كىچمىش، تحمّل ائدىلمز دۆورده اۆز درىن و اينسانى حىسلىرىنى چۆخ اۆرك ياندىرىجى و حقىقەتە آشىلانمىش طرزده بيان ائدىر. اۇ، نىگرانچىلىغىنى هله طيارە مئىدانىنا قدم قۇيمادان قاباق، اۇ سۇرغو و سؤال گۆنلىرى، بۇيوك صمىمىتلە بئله ايفاده ائدىر: «من قانونى پاسپورتلا، قانونى يوللارلىلە... دۆولتىن

دئيه اۋزونو اۋووندورور. سۇنمز بۇتون
تائۇراتىنى گۇزل بىر صورتدە يازىر. اۋنون
آذربايجانين بۇيوك عاليم، قۇدرتلى و
جسارتلى اۇغلو قۇجامان عبّاس زامانوف ايله
گۇروشو دۇغرودان اۇخوجودا بۇيوك بىر
حيس يارادير. سۇنمز بو بارەدە بئله يازير:

آذربايجانين بۇيوك مۇعاصير عاليمي و
بىر چۇخ يارارلى و قۇدرتلى اثرلرين مۇئيفى
عبّاس زامانوف ايله نىظامى آدىنا ادبيات
موزەسىنى سئير ائندە عبّاس مۇعلىم مۇئلف
ايله ياخشى تانىش اولوب، اۋنون شعرلرينى
ائشيدندىن سۇترا قىزىل خط ايله يازىلمالى
اۋلان سۇزلرينى بئله دئيبير: «آنا دىلدە مکتىدىن
محروم اۋلان، ادبى تحصيل آلمايان، دىلى
زنجيره چكىلن بىر خلقين بئله اۇغوللار
بۇيۇتمەسى اۋمود دۇغوران بىر حادىشە دىر.»
يىلدىگيم و ائشيتىدىگيمە گۇرە، بۇ بۇيوك
اينسان صميمى بىر عاليم، تواضۇعكار
پروفسور، عئىنى زاماندا جسارتلى، شہامتلى،
گئرى چكىلمەين بىر شخصيت ايميش. مۇئلف
بۇ اۋنودولماز سفريندە شرفلى اينسان و
قۇدرتلى عاليم و شاعيرلر ايله ياخىندان تانىش
اۋلوب، اۋنلار ايله مۇباحىثە ائديب، دئيبىشيب،
بۇ تايداكى ادبياتيميزين اينكىشاف يولوندا،
خلقىمىزىن سعادتى اۇغروندا، چىستن بىر
شرابيپدە چالیشان اينسانلاردان سۇز

اينسانا و اينسانين معنوى عالمينه لازيم
مسألەلر اساس گۇتورولور. بۇنونلا بئله اۋ
بۇتون بۇ سۇزلره اينانا يىلمز. اۋ اۋلكە يە
گيريندە بعضى نۇقصانلار و چاتىشمازلىقلار
اۋنو دۇشوندورور، سۇنمزى ايراندان باكييا قدر
مۇختليف فيكرلر چولغايبير، اۋ اۋز حيس
ائتدىكلرى، دۇيدوقلاريني، دۇغما و سئويملى
اۋغلو فرهودا يازير، نيسگىللىرىندىن،
حسرتلريندىن سۇز آچير. آذربايجان شاعيرى،
شاهمار- اكبرزادەنين بۇ شعرى يادينا دۇشور:

سرحد كناريندا بيتن داغداغان،

مندن مغرور اۋدور، مندن غۇرورلو،

سرحد كناريندا جوان ياشيمدا،

حسدېم اۋتانيب، يتره گيريردى،

ايكى قۇش ديمديگى آغاج باشيندا،

وطنى وطنله بىرلشديريردى.

باكى تۇرپاغينا قدم قۇيان كيمي، ۱۷۵
ايلين آغير حسرتى و نيسگىلى معنالى بىر
سۇكوت ايچره اۋنون اۋرگيندە بىر- بىرينه
قۇووشور و اۋز دعوتچىسىنه يازديغى شعرلر
يادينا دۇشور و

عۇمور يۇللارينا باخيرام گئندن،

باخديقجا ياشارير اينتظار گۇزوم،

لاى بەلاى حسرتدير حسرت اۋستوندىن،

بۇ قدر حسرتە من نئجه دۇزوم؟

بىر عۆمۈر وفالى يۇلداشىم منىم،
ياشادىن منىملە قۇشا طالعىم!
بۇ عۆمۈرى من اۋزوم ياشا يانمازدىم،
منى سن ياشاتىدىن، ياشا طالعىم!

سن وئردىن منە بۇ قانادى، قۇلو،
دئدىن كىم گىندرسە بو دۇغرو يۇلو،
گۆماندان آسىلسا اۋمودلا دۇلو،
گۆمانى اۋغراماز، بۇشا طالعىم!

...!اگرچى بۇ گۆنلر خلقىم آز گۆلور،
نە يۇخسول گۆلور، نە كىفى ساز گۆلور،
سانىرام رۇخومدا گۆللو ياز گۆلور،
گۆزومدە باخما بۇ ياشا، طالعىم!

قىرخ ايل لىك حسرتلر قۇووشان كىمى،
بىز قۇچاقلاشىرىق تاپىشان كىمى،
گۆز اۋلدوز ياغدىرىر كەكشەن كىمى،
دۇيغولار گلندە جۇشا، طالعىم!

سۆزلرى سىسلىنر اۋز سۆزوم كىمى،
وطنە سئوگىدە، لاپ اۋزوم كىمى،
نە قدر دۇغمادير، تىبرىزىم كىمى،
بۇ شكى، شاماخى، شۇشا، طالعىم!

آچمىشىدىر. عئىنى زاماندا اۋ اۋز اينامىنى،
عقىدەسىنى، تفكۆرونو آيدىن بىر صورتدە، هله
شۇرالار داغىلمادىغى دۇوردە ايفادە ائتمىشىدىر:
بۇ حقە- حقىقتە اينانان و حق، خلق يۇلوندا،
يۇرولمادان چالیشان مۆلىف هر بىر حالدا
اۆرك سۆزلرىنى و باطىنى عقىدەلرىنى
جسارتلى صورتدە سۆيلەيىر: «دۇورون، زامانىن
طلبىنى، اىستىگىنى درك ائتمەين، اينكىشافا
دۇغرو گئىدن، خلقدن گئرىدە قالان شاعىرلر!-
بۇنلار اىن آلى مۇطلبق صاباحدان
اۋزولە جكدىر،..... زامانەسىلە، دۇورون دۆزگون
ترقى آخىنى ايلە آياقلاشان، خلقى دۇغرو يۇلا
چاغىران، رۇخلاندىران، خلق اۋچۆن ھمىشە
صۆلج، امن- آمانلىق آرزىلايان، عئىنى زاماندا
يانلىشىلارى، خطالارى، هر هانكى قۇدورت
مركىزى طرفىندن اۋلورسا، ئاپدالايان، عدالتدن
مۇدافىعە ائىدن شاعىرلر!- بۇ قىبىل شاعىرلرى،
بۇ باخىمدان «بۇگۆنلو- صاباحلى» شاعىرلر
آدلاندىرساق، منجە يئرسىز اۋلماز!؟ اگر ائردە
گئىدن سۆزلردن، شاه بئىتلردن، دئىشىملەردن،
اىستىفادە ائتمك اىستەسك، اۋندا بۇ قىسا
تنقىدى مقالهدە كىتابدا گئىدن بۆتون يازىلارى
يازمالى يىق، بۇ دا كى، اۋلان دئىيل. بۇرادا
شاعىرىن «نيسايە خانىم على-يئشا» يا ياشا
طالعىم آدى ايلە يازدىغى شەردن بىر تئچە
بئىت يازماغىمى يئرسىز گۆرمەدىم.

سانىرام اهرده، يا مۇغاندايام،
 گاه داشى گزيرم، گاه آراندايام،
 ائله بيل سهندده، ساوالاندايام،
 باخاندا هر داغا، داشا طالتميم!

بو سۆزلر نە قدر گۆزل، ظريف، صميمى
 و نە قدر شيرين، نە قدر دۇوق آلمالى و نە
 قدر اۆيونمەلىدير.

بۇ سفرنامەدە سۆنمىزىن قۇدرتلى
 شاعيره مىز حكيمه خانيملا گۇروشمەسى
 اۆنونا دئيىشمەسى، دردلشمەسى، بالاش آذر
 اؤغلو و اۆنون حيات يۇلداشى مرحومه مدينه
 خانيم گۆلگون ايله گۇروشو قيسا و اۆترى
 اولسا دا، هاميسى اۆخومالى، ايلهام آلمالىدير،
 بعضاً دە بۇ گۇروشلر نيسگىللى حسرت ايله
 دۆلودور.

بۇنلار اۆخوجونون اۆرگى نين درينليگينه
 كيمي ايز بۇراخير، بۇيوك شاعيرىمىز بۇ
 سفرنامەنى يازيب، يازايب نشر ائتمكده،
 منجه حقيقتده بۇيوك خيدمت ائديب، اؤ بۇ
 كيتايىن اينجه ليكلريندن، گۆز ليليكلريندن،
 صداقتيندن باشقا چاغداش ادبياتىمىزا بۇيوك
 بير هديتە باغيشلايىر. سۆنمىز بۇ كيتابلا
 گۇستردى كى، اؤ، يالنىز قۇدرتلى بير شاعير
 اولمايىب، عثينى زاماندا اۆنون نثرى چۇخ

آيدىن، گۆزل، سليس و آخيجيدير.

سۆنمىز بۇ سفرنامەسى نين سۆنوندا «متن
 املا باره سينده بير نتجه سۆز» آدىلى يازيسيندا
 چۇخ نارين حرفلر ايله اۆز نظر تەسيني
 يازميشدیر. من بۇرادا اؤ يازيدان يالنىز بير
 نتجه سطر نقل ائديرم:

«گۆنئى، قۇزنى آذربايجاندا، ائله جه ده
 تۆركتەده بديعى صنعتله ايلگىلى ايصطلاحلار
 عۆموماً عربجه دير، تشبيه، ايستيعاره، كينايه،
 اييهام، تناسوب و سايره. آلى ايلدن آرتيق
 اۆزل آدى ايصطلاحى، اۆنلار نين اصلى ديلده
 يازيلديغى شكله هئج نە آرتيرمادان اۆز
 «ادبيات شۇناسلىق» كيتايىندا گتيرن اؤستاد
 دۆكتور جواد هيئت بۇ قبيل دخيل سۆزلر نين
 تۇخونولمازليغىنى تصديقلەميش كيميدير. بۇ
 سۆزلرى ايكى شكilde يازماق ايسه نە لازيم،
 نە ده منطيقيدير.^۱

۱ - بيلديگيمىز كيمي، اۆرتوقرافى سمينارى يازى
 قايدالارى حاقيندا علمى شكilde و دموكراتيك
 يۇللا مۆعتين قرارلار قبول ائتمكله آرتيق يازيمىز نين
 واحيد بير اؤسلوبا تابع اولماغينا اؤيقون شراييط
 ياراتميشدیر، بئله كى، آدى چكىلن قۇجامان
 مۆعلىم دۆكتور جواد هيئت ده باشقا يازيچيلار
 كيمي اؤز يازيلار نيندا همين يازى قايدالار نين معيار
 گۆتورموشلر. اليمىزه كى همين وارلىق درگيسى ده
 بۇ ايدىعانين آيدىن نۆبوتودور. گۆركملى

هر حالدا، بۇ سفرنامەنى قۇدرتلى شاعىرىمىز قاپاقتى صورتدە يازىپ و نشرە بۇراخىيدىر. يۇخارىدا سۇيىلەدىگىم كىمى، بۇ كىتاب حقيقتدە اۇخومالى و ذۇوق آلمالى و فايدالانماليدير. من ايقتىدارلى، تواضۇعكار شاعىر و يازىچىمىز سۇنمزە ساغلىق و اوزون عۇمور آرزولاييرام.

■

«منجه بيزيم آذربايجانلىلار اؤز ديللريني مکتبده تحصيل ائتمگه هلهليکده ايماكانلارى اولماديغينا گۆره، دخيل سۆزلرى نئجه فارسجا و عربجهده يازيلير، يازيلماليدير. فارس ديلينده ساوادلارى اولان آذربايجانلىلار فۇنتىك شكليده يازيلان سۆزلرى، لؤغتلرى چۇخ چتين اۇخويورلار، منيم فارس دۇستوم بير آز تۆركجه باشارير، و بير نئجه واخدير، داها تۆركجه كىتابلارى اۇخويا بيلمه يير. عيلىتىنى سۆزوشاندا منه دئدى: بۇ تهر يازيلارى اصلاً باشا دۆشمورم!».

شاعىرىمىز سۆتمزىن «ايكى شكليده يازماق نه لازيمدير، نه ده منطيقى» سۆزو بۇرادا بير قدر غئير- منطيقى سىسلىير. هابتله آيدىن دئيبلىدير كى، نه اۇچون ائلين قاينغىسىنى چكن احساسلى شاعىرىمىز اكثرىتين آلدىغى قرارلارى غئير- لازيم و غئير- منطيقى حساب ائتميشلر.

ابراهيم رفرف، وارلىق درگىسىنين يارديمچى رداكتورو

۱ - تعجبولندىرىچى مسأله بير ده اۇندان عىبارتدير كى، تۆرك ايماقايدالارىنين چىخارلى يا چىخارسىز اولدوغونو يۇخلاماق اۇچون بير فارس وطنداشىنين اۇنا مۇناسىبىتىنى اساس گۆتورك. ائلىمىزىن ايستكىلى شاعىرى اوزو شاھيد اولموشدو كى، اورتوقرافى سىمىنارىنين پرؤژهلریندن بيرى بير چۇخ يازىچى و عادى وطنداشلارین باخىمىندان ان يارارلى يازى

قايدالارىنى اۇيرنمك و اۇنلارى بىلگى سايار واسيطهسى ايله تحليل ائندىن سۇنرا قطعنامه كىمى نشر ائتمكدن عىبارت ايدى. ايندى اينصافدان اوزاق دئيبلىدير كى، بۆتون بۇ چالیشمالارا و اۇنلاردان اله گلن نتيجهلره ساينغىسىز قالاق و بير نفر فارس وطنداشى، اوزو ده چۇخ احتىمالا گۆره بير دۆزگون جۆمله قۇرا بىلمك ايماكانيندا اولمايان بير فارس وطنداشى بيزيم ايماقايدالارىمىز حاقيندا قرار وئره، آنجاق ائلىمىزىن يازىچىلارى و اۇخوجولارىنين آلدىغى قرارلار «يارامازدير» - دئيه قىراغا قۇيولا؟

- ابراهيم رفرف،

وارلىق درگىسىنين يارديمچى رداكتورو

موضوع آن است که ...

اسماعیل هادی

«فشار ازبک بر تاجیک یک داستان دیرینه است ... موضوع آن است که تاجیکستان با فرهنگ و تاریخ غنی گذشته در میان همسایگانش تک مانده است. تنها کشور آسیای میانه است که پشتوانه فرهنگی پر بار دارد و از این رو مورد حسد است. دیگران چنین تکیه گاهی ندارند...» (دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن - روزنامه اطلاعات - ۱۳۸۱/۸/۶)

و اما جلوه‌های این «فرهنگ پر بار» و «تاریخ غنی» که در همه جای عالم معمولاً مایه رفاه و اعتلاء است، لیکن از بخت بد در اینجا مایه حسد و دردسر شده است، را طبعاً نباید در تنقلات زیاد که تاجیک‌ها بی‌محابا مصرف می‌کنند و بادامشان به جای بیضی بودن گرد است و زن‌هایشان لباس‌های رنگ و وارنگ می‌پوشند و ... (آن چنان که جناب دکتر به تفصیل روایت فرموده‌اند) جست. زیرا دیگران هم ممکن است از این چیزها داشته باشند. طبعاً راز این فرهنگ پر بار را که همای سعادت آن تنها بر سر تاجیک‌های خوشبخت سایه انداخته است و همسایگان ترک زبان آن صد سال دیگر خواب آن را هم نمی‌توانند ببینند! ... همانا در علاقه‌مندی به کورش که بسیار بدان نازیده می‌شود و زرتشت که تاجیک‌ها آن را از سرزمین خود می‌دانند... (متن مقاله آقای دکتر ندوشن)... و زبان و شعر تاجیک... باید جست. زیرا این تنها نعمت بزرگ الهی و «فرهنگ پر بار» مختص تاجیکان! است که دیگران از آن

محرومند و الباقی امم به احتمال و ترکان قطعاً یا شعر و معر ندارند و یا اگر داشته باشند هم به گرد شعر فرهنگ پربار نمی‌رسد!

تا این جا درست. اما جای تعجب آن است که معمولاً در هیچ کجای عالم فرهنگ پربار مورد حسد و مایهٔ دردسر نمی‌شود. در اینجا هم همسایگان محروم از فرهنگ پربار شایسته است که به جای حسادت و لجابت بی‌خود، بر سر این سفرهٔ رنگین بنشینند. و اگر خود نیز توان آن را ندارند و یا رویشان نمی‌شود که مستقیماً به دولت فخریهٔ تاجیک مراجعه و تقاضا نمایند، یونسکو و سایر مراکز و محافل فرهنگی جهان را شفیع و واسطه قرار دهند تا به هر حال فرهنگ پربار به سرزمین فرهنگ‌های کم‌بار سرازیر شود و آنان نیز از فرهنگ و تاریخ غنی بهره‌ای داشته باشند و گرنه با حسادت که کار از پیش نخواهد رفت. با حسادت نمی‌توان از شعر والای کمال خجندی و رودکی و فردوسی سر درآورد و مشکلات اقتصادی و اجتماعی و غیره را حل کرد! چرا به جای حسادت زیر بیرق فرهنگ پربار نمی‌روند تا نه تنها کشورهای محروم منطقه، بلکه سرمشقی برای همهٔ کشورهای کم‌بار جهان شوند و دنیا در مسیر صحیحی قرار گیرد و همهٔ فرهنگ‌ها به مدد فرهنگ پربار تاجیک پربارتر شود و حسادت‌ها و خصومت‌ها از بین برود.

یادآوری کنم جناب دکتر ندوشن (خداوند سایهٔ عالمانی چون ایشان را از سر ما بی‌سوادان کم نکند، که بدون وجود آنان نه از فرهنگ پربار سر در می‌آوردیم و نه از این که چه چیزهایی مایهٔ حسد و اختلاف و منازعات میان حکومت‌ها و ملت‌هاست و ...) در نوشتهٔ خود مرقوم داشته‌اند که در تالار شهر «استروشن» قدیم که فعلاً «کورسکده» نامیده‌اند (مبارک است و انشاءالله که به یمن همین تسمیه نکو بعد از این دیگر همپای پاریس و لندن شود!) سخنرانی ایراد فرموده و تأکید نموده‌اند که سه کشور افغانستان و ایران و تاجیکستان باید «وجوه مشترک» خود را بازیابند.

ما هم چنین آرزوئی داریم و امیدواریم که بازیابی وجوه مشترک بین این سه کشور و

دیگر کشورهای مسلمان مبتنی بر دین و اعتقادات مشترک باشد و نه خدای ناکرده «زبان و ادبیات مشترک» و این قبیل چیزها. زیرا در آن صورت ممکن است خدای نا کرده فاجعه ای پیش آید که آن سرش ناپیداست. زیرا شصت درصد افغانستان پشتون است، به علاوه مقداری ازبک، همچنین بخش بزرگی از کشور تاجیکستان هم ازبک هستند که آیشان با تاجیک‌ها به یک جو نمی‌رود و فاقد فرهنگ پر بار هستند و فکر می‌کنند (البته به غلط!) که بدون نیاز به فرهنگ پر بار، با همان فرهنگ کم‌بار خود می‌توانند امورات خود را بگذرانند... موقعیت ایران هم از لحاظ ترکیب زبانی و قومی معلوم است ... در این صورت اگر مبنا بر دین و اعتقادات مشترک باشد، فنعن‌المطلوب. و اما اگر زبان، آن هم در شیوه‌های قوم‌گرایانه و ناسیونالیستی و کورش بازی و ... آن طور که استاد ندوشن اشاره فرموده‌اند، باشد و دیگران هم خدای ناکرده خواهی نخواهی متقابلاً ساز خود را کوک کنند، چه پیش می‌آید؟ ممکن است فرهنگ پر بار در قرار فرهنگ‌های کم‌بار قرار گیرد و ... از صمیم قلب می‌گویم، خداوند آن روز را نیاورد. آیا روشنفکران فرهنگ پر بار به این چیزها اندیشیده‌اند؟ فآین تذهبون؟!

حالا چرا اوقات خود را با این واقعیت‌ها تلخ کنیم. اصولاً واقعیت اگر نگوئیم همیشه، اغلب تلخ است. پس بگذار چشم بر واقعیت‌ها ببندیم و در عالم خیال و حسرت، همچون استاد ندوشن و همسفره‌گی‌هایشان، به مدد قلم شیوای استاد رؤیاهای شیرین را دنبال کنیم:

«با بعضی از کسانی که از افغانستان آمده بودند، و نیز چند تن از ایرانیان مقیم خارج که به آنجا سفر داشتند، دیدار داشتیم. در قلب نشأتگاه آریائی (!؟) بر سر یک سفره می‌نشستیم. همه آن‌ها در ژرفای درون خود حسرت آن سرزمین بزرگ را داشتند که از سیحون تا خلیج فارس (!؟) گسترده بود، در زیر یک پرچم، یک زبان (!؟) و یک فرهنگ که نگین آسیا حساب می‌شد.»

شیرین است، نه؟ پس همه یک صدا بگوییم: خیر است، ان شاء الله!

دۆنيانين آن زنگين ديللرinden بىرى
 سايلان تۆرك دىلى و بۇ دىل واسيطهسى ايله
 فۇرمالاشان تفكۆر دۆولتتين، زامان- زامان
 ميئىلسيز سيويليزاسيا ذىروهسینه اوجالميش
 جمعيتين ايداره ائدىلمه سينده، مىلى- معنوى
 دىرلرين يارانماسيندا، فۇرمالاشماسيندا، قانونا
 اويغون تىكامول يولويلا اينكىشافيندا،
 اينتياهيئندا چۇخ- چۇخ قديملردن آپاريجى
 رولا ماليك اولموشدور. تۆرك دىلى
 اينسانلىغين، ايتيدايى جمعيتين، سۇسيال
 تۇلومون ايلکين يارانيش فاکتيني تىز بير
 زاماندا دۆشونجه فونکسيونرليگى، ايدراک
 آناليتيزمى ايله مؤحکملنديرميش، اتنۇسۇن،
 خالقين سيچراييشلى اينكىشافي نين سۆز، ايفاده
 كۇدلاريني، غثير- عادى، محض صنعت يۆكلو
 فيكىر دۆشونجه قليبلىرىنى، بۆتۇو
 اتنولينگويستىك سيستمىنى ياراتماقلا قۇنشو
 خالقلارا دا حاضير مۇدلرلر بخش ائتميشدير.
 قديم شيفاهى و يازىلى آيىدهلر يىمىزده
 ابدىلشەرك قۇرونوب- ساخلانان، بيزه گليب-
 چاتان دىل- تارىخ فاکتيلارى نين اۆزو ده
 تۆركلرين مين ايللر بۇيونجا اۆزونه مخصوص
 سيويليزاسيا دىرلرى، دۆولت و دۆولتچىلىك
 عنعنەلرى ياراتدىقلاريني، جمعيتى نىظاملايان
 دۆنيوى قانونلار سيستمى، اتنو- کولتورولوژى
 قايدا- قاداغالار، «اولور- اولمازلار»
 چرچيويهسى فۇرمالاشدىردىقلاريني ئۆبوت

محمود كاشغارلى نين ديوانى حاقيندا

دۆشونجهلر

نىظامى خوديئىف

فيلولوگيا علملرى دۆكتورو
 پروفسور، امكدار علم خادىمى
 كۇچورن: مير هدايت حصارى

ئىدىر.

يۈز ايلىككە دىلىمىز، معيشتىمىز، مىللى-معنوى وارلىغىمىز، دۆشۈنچە طرزىمىز، اتنولىنگويستىك ايدراك يارادىجلىغى نىن احاطەلى آنا كىتايى، سالنامەسى اولان بۇ اثرىن موعىن مقاملارى اۇجولارىن دىقتىنە چاتىرماقدا مقصىدىمىز بىر واختلار قىلىنجىنا و گۆجۈنە گۆۈنن تۈركلرىن ھم دە زامانىنا گۆرە بۇيوك مدىتت ياراتدىغىنى وۇرغولاماقدير.

بئشەلىكلە، تۈرك اۇغلو، بۆتۈلۈككە تۈرك دۇنياسى، اونون مىللى-معنوى دىرلرى، اتنولىنگويستىك وارلىغى ۱۱-جى يۈز ايلىككە محمود كاشغارلى نىن گۆزلىرى ايلە نئجە گۆرۈنوردو؟ ۹۰۰ ايل اولىن آذربايجان-تۈرك دىلى مۇحيطى ايلە بۇ گۆنوموزون مىللى دىل رئاللىغى^۳ آراسىندا علمى-پراكىتىك^۴، آنالوژى تحليللر بىزە نە وئىر.

ھر شىدىن اول قئىد ائىك كى، قدىم تۈركلردە ائو، عايىلە نىن اساسلارىندان بىرى سايىلىردى. عايىلە قۇرماق معناسىنى ايفادە ائىن «ائولنىمك» سۆزۈندە «ائو» سۆزۈنۈن ايشلنە، سى تصادۋفى دئىيل.

معلۇمدور كى، ۱۱-جى يۈز ايلىككە تۈركلرىن ائلات حىصەسى چادىردا، اۋتوراق حياتا كئچنلرسە (بۇنلار اكثرىت تشكىل

دىلە، علمە، اخلاقا، بۆتۈلۈككە ادبىيات و اينجە صنعتە، تارىخ و مدنىتە عايىد بىر چۇخ آل يازمالارىندا اتنىك يادداش-مىمىزىن، ميفولوژى-فلسفى، ائىك، استىتىك گۆرۈشلرىمىزىن، زامان-زامان اينكىشاف ائىن حربى سىستىمىمىزىن، خۇصوصى ايلە تارىخى-لىنگويستىك باخىمدان مارق دۇغوران حربى ترمىنولوگىامىزىن، معىشت اۋزلىكلىرىمىزىن، دىنى، تارىخى، فلسفى گۆرۈشلرىمىزىن قۇرونوب-ياشاماسى بۇ گۆنوموز اۋچون دە بۇيوك مارق دۇغورور. بۇ باخىمدان م. كاشغارلى طرفىندىن ۱۱-جى عصر دە يازىلان، آنا ياسا سۆتۈلى آبيدە سايىلان «دىوان لغات الترك» اثرى تۈرك دىلى نىن، تۈرك دۆشۈنچە طرزى نىن، جسارتلە دئىمك اولاركى، تۈرك سىيولىزاسىياسى نىن، مرحلەلى اينكىشاف اىستىقامتلىرى، مادى-معنوى دۇنيامىزىن اكثر جەتلىرى، موعىن دۇورلردە گئرىلەمە، چكىلمە و آردىجىل قابارما، اىنتىباه تىندىسيالارى^۱ ايلە تانىشلىغا، بۇ اىستىقامتدە جىدى علمى-نظرى، آنالىتىك تحليللر، آنالوگىيا^۲ و عۆمومىلشدىرملرە اىمكان وئىر. ۱۱-جى

۱ - تىندىسيا: تمايۇل

۲ - آنالوگىيا: مۇقايىسە، تۇتۇش دورما

۳ - رئاللىق: گئرىچكىلىك

۴ - پراكىتىك: عملى

«قالیما» (Qalima) دئییردیلر.

اوتاقلارین بیرى گلینه وئریلیر و بۇ اوتاق «موندورو» آدلانیردی. بۇرادا قۇناق اوتاغی معناسی ایفاده ائىدن «قۇتوقلوق ائو» و «گلیشلیک-باریشلیک ائو» آنلاملاری دئییمیزی چکمکدهدیر. مطبخه «آشلیق»، آذوقه ساخلانان آنبارا «تاریغلیق» دئییردیلر.

ائولرین اؤنونده حَیْط و یا باغچا دا واریمیش کی، بۇ «قۇپوغ آلی» آدلانا، چَپرله چشوره نلردی. ائولرین بعضیلرینده قۇبو دا واریمیش، بۇنا «قۇزوق» و یا خود «قۇزیوغ» دئییرمیشلر. قۇبودان سۇ چکمک اؤچون چیکریکدن، چیغریدان ایستیفاده ائیدیردیلر. اؤغوزلار اۇ زامان قۇبویا «چات» دئییردیلر.

بعضی ائولرده بۇزلوق دا واریمیش. ائولرین هر اوتاغیندا تاخت، دیوان، و سَگّی اۇلارمیش. اویغور تۆرکلری بۇنا «شین» دئییرمیشلر. اوتاقلارداکی رَقلر سَرۋ (Sərü) آدلانیردی.

ائولرین یئرینه واریلار خالی سرردیلر کی، بۇنا «تولوگ یازیم» یعنی «تۆکلو یاغی» دئییردیلر. کاسیبلار سا «کیلیم» و یا «کئجه» سرردیلر. کاشغارلی محمود «قالی» و «کیلیم» عوضینه «کیویز» سۆزونو ایشلیدیر. تاختلارین، سَگّیلرین اؤستونه «دۆشکجه»، یعنی «یاپقوت»، «یاستیق» قۇبارمیشلار. دیوارلاری بَرَه مک اؤچون قیرمیزی تۇرپاقدان ایستیفاده ائدر،

ائیدیردی) کند و شَهر ائولرینده یاشاییردیلر. کاشغارلی محمود «دیوان لغات الترک» آدلانیدیردیغی کیتابیندا تۆرکلرین ائو تیکمک، یۆرد سالماق کیمی معیشت مسأله لریندن گئنیش صۇحبت آچیر، ائو اشیالارینی «ائو بارک» (Evbark) آدلانیدیردی. ائوین تملینه «تۇپ» بۇنۆوره، اؤستونده تیکیلن دیوارا ایسه «تام»، «دام» دئییردیلر. ائو تیکمه یه «ائو قۇرماق» دئین سۇیداشلاریمیز داشدان باشقا چیی و بیشمیش کرییجدن ده ایستیفاده ائیدیردیلر. کرییج قلیبینه «کرییج کیمی» دئییردیلر. ائو تیکنده پالچیق، مسجید، قالا و سارای تیکینیتیلرینده کیرجدن الدهه ائیدیلن «اؤرتنگک» ایشلیدیردیلر. ائوین قاپیسینا «قاپۇق»، چۆلونه «ائشیک»، باجا و پنجره لرینه «تۇپگۆک»، اۇجاغا «اوجاق» دئییردیلر. ائولرین تیکلمه سینده بعضاً تاغ (طاق!)، اویوق ایشله نیردی کی، بۇ ائولر «اویوقلو ائو» حساب اؤلونوردو. ائو تیکیلدیکن سۇنرا دیوارلار سۇواقلا نیر، سۇواقلاما ایشی مالا، یا دا سالی ایله آپاریلیردی. بۇ ایشه «سۇواماق»، یا دا «چاپماق» دئییلیردی.

ائولر، عادتاً دۆرد بۇجاقلی اؤلور، آدینا «تۇرت گۆل ائو» دئییلیردی. م. کاشغارلی نین دیوانیندان ائولرده «زال»، یعنی «سۇفا» اؤلدوغونو و اوتاقلارین بۇ زالا آچیلدیغینی گۆروروک. اۇ زامان زالا «بئچکوم»، اوتاغا

بالازا «يايىم» آدى وئومىشىدى، تۈرك بابالارىمىز.

چولچو حياتى كىچىرن تۈركلرسە ۱۱- جى عصرده چادىرلاردا ياشايدىلار. اۇنلار چادىرا «كرهغو»، «آلاچو»، «چاتىر»، «قاشىر»، «قاجىر»، ايتكىدن تىكىلن خان چادىرىنا ايسە «كۈرۈى چۇراج» (kürvi çurac) دىيىرىدىلار. اۇغوزلار كۆنۈز (گۆنۈز) شىكىندە چادىرلارنى «قۇپانق ائو» آدلاندىرىدىلار. ائو قاپىسىنىن قىفلىنا «كىرتىك»، آچارا «كىرىت»، قاپىنى ايجرىدن باغلاماغا «تمەلمەك» دىيىرىدىلار. تۈركلر چىراغى «يۇلا»، چىراغىن يانماسىنى «تامۇرماق»، سۆتمەسىنى «اۈزۈنماق» آدلاندىرىدىلار. چىراقتا يانان كتان ياغىنىن آدى «يىتىم» ايدى. فىتىل پامبىغىنا «بىلكىلىك كېز» (Beliklik kəpəz) دىيىرىدىلار. قىدىم تۈركلر پۇلاد پارچاسىنى چاخماق داشىنا وۇزاراق اۈد الدە ائدىر و بۇ ايشى «كاو» آدلاندىرىدىلار. تۈركلر ائولرىنى قىزدىرماق اۈچۈن اۈچاقتان ايسىتىفاده ائىدىرىدىلار. اۈدون، كۆمۈر و تىزك ياندىرىدىلار.

كاشغارلى محمودا گۆره خالقىن گۆندەلىك حياتى دايمى اۈنسىندە فۇرمالاشىر. تۈركلر اۈ زامان «يۇلداش» معناسى عوضىنە «آداش» سۆزونو ايشلىدىرىدىلار. اۇغوزلار ھىمىرلىيە «يىردش كىشى» دىيىرىدىلار. ايكى ھىمىرلى بىر - بىرىنە «يىردش» دئە خىطاب

بعضاً دە ديوارا شىكىللى «اۈرتوك»، يا خود دا «چارشاب» وۇزاردىلار. ائولرى سۆپۈرمگە «گىلاماق» و يا «سۆپۈرمك» دىيىرىدىلار. بعضى تۈركلر سۆپۈرگە يە «اۈسكو» آدى وئومىشىدىلار.

اۈ زامان «ياتاق» سۆزو «ياتىلاچاق يىر» معناسىندا ايشلەنىردى. دۈشك و يۇرغان عوضىنە «يۈرگۈنجو»، اۈستونە يۇرغان اۈرتىمگە «يۇقوركان آشوماق» و يا «آشوتماق» دىيىلىرىدى. چىگىن خۇرجونو «آرچى»، آتىن اۈستونە آشىرىلان خۇرجون «مانجوق»، يىنگىك «(Yengək) آدلانىردى.

بالتايا «بالدو»، بىشىگە «بىشىك»، قايجىيا «بىچقون»، مېشارا^۱ «بىچكو» و اۈنون بۇلۇولنمەسىنە «تىشەمك» دىيىلىردى. آرقو تۈركلرى قايجىيا «قوش بىچك»، چىگىل تۈركلرى ايسە «قىنقۇ» Qinqo، يا خود «كىنقۇ» دىيىردى.

بۇغچايا «بۇغ»، «بۇغتاى»، پالتار بۇغچاسىنا «چۇغ»، شلتە يە «چاپقوت»، چىكىجە «چكوك»، چۇماق و دېنەنگە «چۇماق»، قۇطويا «چۈنگىك»، دلىك آچماق اۈچۈن ماقابيا «آر» قۇورايا «ايگە»، آينايا «ايكى يۈزلۈك گۈزۈنگو» و بعضى ائللردە «گۈنگو» دىيىلىردى. كۈلونىگە «كتمن»، كلبىتىنە «قىسقاچ»، جهرە يە و يا ايبە «ايگ»، ساندىغا «كىز»، تۇخاماغا «تۈكماك»،

ئاتمگە، قۇھوملارلا بىر يىردە ياشاماغا تۈركلەر قىدىمىن وردىش ائىدىلەر. قۇھوملاردان بىرى سىزدىن اۋغورلا قايداندا اۋز ياخىن اداملارنا ھىدە گىتىرمەلى ايدى. قىدىم تۈركلەر بۇنا «يارماغان - ارماغان» دىيىرىلەر.

اۋزاق سىزدىن قايدان شىرفىنە قۇھوملار تۇپلاشىپ قۇناقلىق وئىرىلەر كى، بۇ قۇناقلىقى «شۇن» ادىلاندىرىدىلەر. بۇ واخت سۇفرىيە چىكىن يىتمگە «بۇشوق اشى» ادى وئىرىلەر، يعنى ايجازە يىتمگى. گۇرۇندوگو كىمى، تۈركلەردە قۇناقلىق مەراسىملىرىنىن تا قىدىمىن غىغىنەسى اۋلۇب. خۇصوصى ايلە قىش گىجەلىرىندە دۇست و قۇھوملار بىر - بىر قۇناقلىق وئىر و بۇنا «ساغلىق» دىيىرىلەر.

«ساغدىچ» دىيىلن بۇ قۇناقلىقلاردا «قىمىز»، يعنى «آت سۇدۇندىن دۇزلىمىش ايجىكى»، اۋغوزلارنى «سۇچوق»، قاراخانلىلارنى دا «چاقىر» دىدىكىلەر شىراب وئىرىلدى.

بۇ زامان مەيخانا «كىنىت»، سىرخوشا «آسروك» دىيىلىدى. بۇ قۇناقلىقلاردا تاپماجالار دىيىلىر و بۇنو «اۋل مانقا سۇز تاپۇزدى» (اۋ منە تاپماجا سۇيلەدى) شىكىندە ايفادە ائىدىرىلەر. بىر دە گىجە تۇپلانتىلارنى وار ايدى كى، اۋنا «سۇچروك» دىيىرىلەر.

م. كاشغارلى «بىدۇر»، يعنى بايرام بارەدە دە بىر چۇخ اچىقلامالار وئىرىر: «بىدۇر» خالق اراسىندا گۆلك و سئوئىمكىدىر. بىر يىر

ئىدىردى. تۈركلەر مۇشاوبىرەيە «كىنگىش» دىيىرىلەر.

بىر شىيى گىرۇو (Girov) قۇيماغا بۇ گۇن دە ائادۇلۇدا ايشلىنىدىكى كىمى «تۇتوغ» دىيىرىلەر. ائىسانلار ائىش - وئىرىش نىجەسىندە بەضاً بىر - بىرىنە بۇرچلو قالىرىدىلەر كى، بۇنو ايفادە ائىتمك اۋچون دىواندا بىر ائالار سۇزو يازىلىپ: «آلمىچى آرسلان، بىرىمچى سىچقان».

دىواندا قۇناغى غىزىلەمك، يعنى اغىرلاماق بارەدە چۇخ قىيىدلرنى اۋلماسى قىدىم سۇيداشلارنىمىزىن قۇناق سئورلىگىنە ايشارە دىر. مئلاً، بىر دۇردلوكدە تىمىنأ بئلە دىيىلەر: «سەنە قۇناق گلسە، اۋنو ائىدان ائىدىر، يۇرغۇنلۇغۇنو آلسىن، آرپانى - سامانى ياخىنلاشىدىر، آنى دىنچىلىسىن».

مۇسافىرلىرى تۈركلەر ائولرىندە ساخلايىرىدىلەر و اۋنلار «ائلكىن» دىيىرىلەر. بەضاً قۇناغا «اۋما» دىيىلمەسى فاكتى ايلە دە راستلاشىرىق. بىر ائالار سۇزۇندە بۇنون ايزلىرى ياشايرى: «اۋما گلسە، قۇت گلىر». قۇناق قارشىلاماغى چۇخ سئون تۈركلەر قۇناق اۋزۇنو مۇبارك حساب ائىدىر، ائالار سۇزو و مىللەردە قۇناق حاقىنى اۋجا تۇتوردولار. تۈركلەردە ياشلى اداملار حۇرمەت بىر قايدا اۋلۇب. ائىنانىلار كى، بۇيوگە حۇرمەت ائىدىن دۇۋلت تاپار. بۇيوكلەر «سىز» دىئە مۇراجىعت

مخصوص ايدى. اگر ائودە كنىز اولسا، ايپ اييرمك اونا تاپشيريلاردى. تېكىش، يىرتىق-ياماق ايشلىرى، درزىلىك قاديىنلار يېشەسى سايىلىردى.

اوشاغا باخماق و اۋنون تريبەسى ايله مشغول اولماق آنالارا مخصوص ايدى. آنا اوشاغىنى ياتىرتماق اۋچون لايلالار، يعنى نىنىلىر دئىر. اۋنو سئويب اۋخشاياردى. اجدادلاريمىز ياراشىقلى، گۈزە گىلمى اولانا «تايلانگ آر» و يا «تايلانگ يىگىد»، دۈيۈشكن آليا «قوت آر»، ايگىدلرە «سۈكن»، ساواشدا قهرمانلىق گۈسترن آداما «ياۋۋلاق تۈكۈشقان آر»، «چئرىك تۈپۈلقان آر» دئىردىلر. ايگىدلرە يىرتىجى يىر قۈشون آدىنى «لاچىن» و «كۈرر» دئمك دە عادت ايدى.

«آلپ» سۈزۈ دە قهرمانلىق معناسىندا ايشلىنىر. «آلپ چئرىكدە، بىلگە تئرىكدە»، يعنى ايگىد- قهرمان ساواشدا، عاليمسە يىغىنجاقتا تانىنار. تۈرك تۈپلوموندا آنلايىشلى، دۈشۈن- «آكى»، «آچى»، «آخى»، «الى آچىق»- «تۈزىون»، يۈمۈشاق خاصىتلى، عاليم آدام- «آرىك»، باجارىقلى و جسارتلى- «آچۇقلىق»، خوش اخلاق- «سۈن» كىمى باشا دۈشۈلۈر.

تۈركلر «قىلىنچ» سۈزۈنو خاصىت معناسىندا ايشلىدىر و ياخشى خاصىتلىلرە: «ائىدگۈ- ائىدگۈ قىلىنچ»، عكسىنە، پىس آداملارا «كاتىغلىق آر»، يعنى سۈدۈنە سۇ

ايشىقلارلا و چىچكلرە بزىدىكى زامان اۋنا «بذرم يتر دئىلىر». اۋغوزلار بۇ سۈزۈ «بىرم» كىمى ايشلىدىردىلر. گۈزدۈگۈمۈز كىمى «ذ» و «ى» سىسلىرى نىن دىيشمەسى ايله سۈز بۇگۈنكۈ فۇرماسىنى آلىر.

م. كاشغارلى نىن دىوانىندا تصنىف، ترانە و ماھنى يئرىنە «بىر» سۈزۈ ايشلىنىشىدىر. «بىر بىرلادى»، يعنى اۋ، ماھنى اۋخودو و يا غزل سۈيلەدى. ماھنى اۋخويانا «بىرا قۇ» دئىلىردى. چالغى آلتلىرى عۈمۈمىلىكدە «ساز» آدلانىردى. ان چۇخ ايشلىن ساز «قۇبوز» ايمىش. قۇبوزو قاديىنلار دا چالاردىلار. قۇبوزدان باشقا بىر دە «ايكمە» و يا «آكمە» دئىلىن عىنئاً قۇبوز كىمى بىر چالغى آلتى وارمىش. بىر دە «دۈرى» دئىلىن تىللى سازىن آدى چكىلىر. نَفَسلى چالغى آلتلىرىندىن «بۇرقۇى»- ۋن دا آدى چكىلىر. بىر دە دىواندا «سېتىزغۇ»- دان، يعنى تۈتكىدن بحث ائىدىلر.

تۈرك كىشىسى عايىلە نىن آپارىجى قۇۋەسى حساب اولونوب، اۋ، قازانچ دالىنجا گئدىر، وطنى قۇرۈيور، تۇرپاغى بئجىرىردى. قىشدا قار كۈرەمك و اۋدون يارماق دا كىشىلر يىشى ايدى. قاديىنلار داھا چۇخ ائو ايشلىرى ايله مشغول اولوردولار. ائو سۈپۈرمك، اۋن آلەمك، يئمك بىشىرمك اۋنلار يىن وظيفەسى ايدى. بۇندان باشقا يۈن، پامبىق، ايپ اييرمك دە قاديىنلار، قىزلار

ايسلام ھلە تۇرغان و لۇپنور سىمىتىرىنە بايىلمامىشىدى. آما قاراخانلى دۈۋىتىنى قۇران ياغما، قارلۇق، تۇخسى، چىگىل، آرقۇ، اۇغراق و چارۇق ائىللىرى مۇسلمان اۆلموشدولار. داھا بائىدا سلجوق دۈۋىتىنى سىرحدلىرى ايجرىسىندە ياشايان اۇغوزلار دا ايسلامى قىبول ائتمىشىدىلر. ۹- جۇ عصرىن سۈتۇنلارىندا قىچىقلاقلارنى بىر حىصەسى- ايتىل چاى بۇيۇنداكى بۇلغارلار مۇسلمان ايدىلر.

محمود كاشغارلى نىن دىوانىندا ايسلامى دىرلر بارەدە گىنىش بحث اۆلۈنۈر، ترمىنلر اچىقلاماسى وئرىلر. مىثلاً تۈزكلر آلاھا تنگرى دئىبىردىلر. «اۇقان تنگرى»- قادىر آلاھا! بىغمىرە «ساوچى»، «ياللاواج» دئىبىردىلر. دىن سۈزۈنۈن «نۇم»، مۇقدس كىتابلارنىسا «بىتى» آدلانىدىغى بللى اۆلۈر.

بعضى تۈزكلر آلاھا صاحىب معناسىندا «اىزى- اىدى»، آلاھىن امرىنە «اىزىمىز يارلىغى» دئىبىردىلر. تۈزكلر عىبادتى «تاپىنماق» و كلمە- ى- شھادتى «كىر تگىنمك»، «بۆتمك»، دۇعا و صلواتى «آلقىش» كىمى ايفادە ائىدردىلر. «ياللاواجكا آلقىش بئر گىل»، يعنى بىغمىرە صلوات وئر.

آتالارىمىز نامازا «يۈكۈنچ» و ناماز قىلماغا «يۈكۈنچ يۈكۈنمك»، «يۈكۈنچ ائتمك» دئىردىلر. دستماز آماغى «يۇپماق»، جنتى «اۈچماق»، جھنمى ايسە «تامۇ» آدلانىدىرلر.

قاتىلمىش، سۆدۈ پۈزۈق آدم دئىردىلر. بۇ سىرادان اۆلان دىگر سۈزلرە دىقت يئتىرىن: «اىسسىز»- اۆزلۈ، ياخشىلىق بىلمەين، «سۆك»- گۈزۈ آج و آلچاق، «كىيىك»- سۈزۈنۈن اۆستۈندە دۇرمايان، اىكى اۆزلۈ، «يايىق»- دۈنۈك، ساتقىن خاصىتلى، «تۇشوق»- شۇلوق آدم، «تەزىك»- ايشدن قاچان، «آرتەگو»- تىل، «تشىك»- قارىن قۇلو و گۈزۈ دۇمايان آدم.

بۇنلارا «بىلىنگ»- قۇزخاجاق، «اۈيادسىلىق» و «اۈۈۈدلىق»- اۈتانچاق، «آيىتكەن»- اۈزۈنۈ ھر كسدىن گىزلىدىن، «ساراپ»- پىنتى، «آركۈك»- سۈز دىنلەمز، زلى آدم، «يانقىشاق»- چۇخ دانىشان، «يالتىغا»- مسخرەچى، «اۈسايۈك»- غافىل، سۈزلرىنى دە علاوه ائتمك اۆلر.

محمود كاشغارلى نىن زامانىدا تۈركلر اكرىتى ايسلامى قىبول ائتمىشىدى، لاكىن اۈيغورلار دا داخىل اۆلماقلا بىر چۇخلارى «بۇدا»- يا اينانير، بعضىلرى دە شامانچى اۆلاراق قالىردىلر. بۇنا گۈزە دە «دىوان لغات الترك»- دە بۇ دىنلر بارەدە چۇخ گىنىش معلومات واردىر.

بۇ دۈۈردە مۇسلمان تۈركلرە بۇدىست اۈيغور تۈركلرىنى «خوتن» و «كۈچۈ» شھرلىرىنىن دۇغوسۇندىن كىچن بىر خط آيىرىدى.

آرقولار منبره «تۆمسە»، حضرت آدمە، اینسانا «یالگۆنگ» (yalgüng) دئییردیلر. جین وۇرماسینی «کۆووج»، «کۆووز»، اۇنا یازیلان دۇعانى «بیتیک»، جادونو «یالویى» (yalviy) آدلاندیریردیلار. بۇدا بۆتلرینه «بۆرکان»، دیندارلارینا «تۆیین» دئییردیلر.

م. کاشغارلییا گۆره «اۇمای- هۇمای» دۇغوشدان سۇنرا قادیندان آیریلان جیفتدیر. شامانلار اۇمایى اۇشاقلاری قۇرویوان تانریچا حساب ائیدیردیلر. اۇ زامان تۆرکلر اۇوسونا «آرویش»، اۇوسونلاماغا ایسه «آرویش آرویلماق» دئییردیلر. شامانیزمده کاهین و حکیم عثنیى آنلامدا ایشلنردی. بۇ گۆن راست گلدیگیمیز «اۇورش» سۆزو ده آرویش سۆزوندن تۆره میشدیر.

تۆرکلر جینه «یئل»، «یئک» دئییر، جین وۇران آدمین اۆزونه سۇیوق سۇ سبهرک اۆزرلیک و عۇد آغاجی تۆستوله دردیلر. اۆزرلیگه اۇغوزلار «یۆزرلیک»، «اۆچ»، «کاشغارلیلار «ییزیغ»، قاراخانلیلار سا «آلدروک» دئییردیلر.

فالچیلیق شامانیزمین ریتوآللارینداندیر! فاللا اسکی تۆرکجه ده «ایرک- ایرک» دئییردیلر. بۇ کلمه بۇ گۆن تۆرکیه نین چۇخ یئرلرینده، اۇ جۆملهدن کۆتاهیه ده ایشلنمکده دیر. «ایرقیم آچیلدی»، یعنی طالعیم، بختیم آچیلدی، «کام

ایرلادی»- فاللا باخدی.

بۇ واختلار ان مشهور فال کۆرک سۆموگو فالی سایلیلردی. شامانلاردا «یاتتاشی، یادداشی»، یعنی سحیرلی داش وارمیش کی، اۇنونلا قام یاغیش یاغدیرار، سۇیوق یئل اسدیررمیش. بیر ده «کاش- قاش» دئییلن داش اۇلوب. بۇ داشی اۆزۆگه قۇبارلارمیش. ایناما گۆره اۆزۆک داش صاحبینی ایلدیریمدان قۇرویاریمیش.

م. کاشغارلی ۱۱- جى عصرین دفن مراسیملرینده شامانیزم و اسکی تۆرک دینی نین ایزلرینی گۆرۆب عکس ائتدیریر. مئیتین اۆزونه ایپک اۇرتوک چکمک عادتی ایسلامئتدن اۆل یارانسا دا، سۇنرالار دا ساخلانیلیر. ۱۱- جى یۆز ایلیکده دفندن سۇنرا ۳ و یا ۷ گۆن یتمک وئریلیر کی، ائل آراسیندا بۇ مراسیمه «یوغ» دئییلیردی.

تۆرکلر مزارلیغا «تۆنریک» (قارانلیق یئر) و یا «سین» (قارا اۇرون) دئییردیلر.

تۆرکلرین بعضیلری تابۇتا «کابیرچاق- قابیرچاق»، بعضیلری ایسه «اۆکک» دئییردیلر. اۇنلار ائله گلیردی کی، رۇحلار مرحومون یاشادیغی شهره ایلده بیر دفعه قاییدیر و خالقى زیارت ائدیر.

دۇنیایا اینسان گلیشینى ده تۆرکلر چۇخ طنطنه ایله قئید ائدییلر. اۇشاق دۇغولان زامان ماماچادان دۇغولان اۇشاغین قیزمی، یا

ايميش. ۱۰۴۶-۱۰۶۷- جى ايللردە قاراخان پادشاھى تامقاج بۇغراخان ابراهيمين سمرقند شھرىندە تىكىدىردىكى اۆتۈرسىتت^۱ بۇ ايشدە بۇيوك رۇل اۆينايبىر. اسكى تۆركلر يازماغا «بىتيمىك» (bitimək). كىتابا «بىتيمىك»، كىتاب يازماغاسا «بىتيمىك» دىيىردىلر. «بىتيمىك بىتدى» (كىتاب يازىلدى). كىتابلارن بىر حىصەسى اۆيغورلاردا اۆلدوغو كىمى تۇمار حاليندا بۆكولوردو كى، بۇنا «بىتيمىك تۆرمىك» دىيىردىلر.

كىتابلارن حاشىيەلنمەسىنى «چكىك چكىك» كىمى ايفادە ائىدىردىلر. قلمى ان چۇخ «اۈچ» آغاچىندان، مۆرگب قاينى سىغىر بۇينوزوندان دۆزلدەر، بۇنا «شۆتوك و بىتيمو» دىيىردىلر. اۆنلار كلمەلرین هيجالارىنا و حرفلەر «اۈزىك» آدى وئرمىشىدلر.

تۆركلر عالیمی «بىلگە» چاغىرىدىلار. اۈغوز تۆركلرى بىلگىن و آردملى آداملارا «يۆكروك آر» دىيىردىلر، مکتبلىرىندە دۆنىوى علملر رياضيات و آسترونوميا^۲ اۆيىردىلدى. عاليملر بارەدە يوسف خاص حاجب بئله يازىردى: «اۆنلارین علمى خالقین يولونو آيدىنلادىر. اۆنلارى چۇخ سئو و اۆنلاردان حۆرمتلە دانىش. اۆنلارین بىلگىلرىنى اۆيرن.

اۆغلانمى اۆلدوغونو سۆزوشماق اۆچون: «تېلكىمى» (تۆلكومو)، «قۆزدومو؟»- دئيه خبر آليردىلار. م. كاشغارلى نىن يازدىغىنا گۆره تۆركلر نذير- نياز «آداك» دئير، بۆتلرە قۇربان كىرمىشىلر. قۇربانلىق حثوانا- «ياغىش» و يا «ايزوك» دئىلدى، اونا يۆك يۆكلنمز، اۆنون سۆدو ساغىلماز، يۆنو قىرخىلمازدى.

اسكى تۆركلر پرىلرە دە اينانار، اۈشاقلارى پرىلردن و جىنلردن قۇروماق اۆچون اۆزلىرىنە «اگىت» دئىيلن بىر درمان سۆتردىلر. بۇ اۈوسۆنو ايجرا ائىدن قاملارا وئرىلن بۇلا «اۈرۆنگ» دىيىردىلر.

تۆركلر كابۇسو «قارا باسان»، «كارا گۇرا» و «بۆرت» آدلاندىرار، «آنى بۆرت باسدى»- دئىردىلر.

زaman اجدادلاريمىزى چۇخ سىناقلارا چكىب. آلداندىغى شئىلرە سۆيداشلاريمىز «آرچوچ»، آلدانان يالانچى دۆنيايا «آرچوچ آجون»، آخىرتە «اۈل آجون»، آبدىتە ايسە «مئنقو و يا منگو» دئىيىلر. زمانىن سىناقلارىندان چىخماغى ايسە علم، بىلىك الدە ائتمكدە گۆرۈبلر.

م. كاشغارلى و يوسف خاص حاجب بالاساغونلونون اثرلرىندن بئله بللى اۆلور كى، ۱۱- جى يۆز ايللىگىن ۲- جى يارىسىندا تۆرك دۆنياسىندا فئال بىر علمى مۆحيط وار

۱ - اۆتۈرسىتت: بىلىم اۈچاغى، دانىشگاھ
۲ - آسترونوميا: نۆجوم، اۆلدوز بىلىمى

«آم-سم» دئىيلىرىدى. يئنه عئىنى معنانى وئرن «اگىر» سۆزۈ دە ايشلىنىپ، «اگىرسە-مك»- درمان ايچمك، درمان قبول ائتمك معناسىنى ايفاده ائدىب.

تۆركلر حكيمه «اوتاجى»، «امچى» و «آتاساغون» دئىيىدىلر. طبابتە «اوتاماق» و «املەمك» آدى وئرمىشىدىلر. يارايا «باش» و «بالىغ»، يارا مۇعالىجەسىنە «باش املەمك» و ياخۇد «بالىغ املەمك» دئىيىدىلر. يارانى بعضاً داغلايلاق مۇعالىجە ائدرىدىلر. بۇ «تۆكنەمك» آدلانىردى. نئشتر وۇرماق و قان آلماق اۆچون ايشلىندىكلرى آلتە «قاناقو»، قان آلانلارین آلتىنە «سۇرغو»، مىلە ايسە «بلىك» و يا «بئلىك» دئىيىدىلر.

۱۱- جى عصرده تۆركلر جۇدام خستەلىگىنە «آنۆمى» دئىيىر، «لئپره» و يا «يامان ايگ» آدلانىدىرىدىلار. «ايسىتمه»- قىزدىرما و مالاريا، «سارىلىق»- يىرقان، سارىلىق، «تىرشك» Tırşək- ايتدىرسىگى، «اۇچقوق»- ذۇكام دئمكىدىر. «اؤم»- قارىن شىشمەسى و معده- باغىرساق پۇزغونلوغودور. بئله آغرىلارى «گىر كۆكو»، يعنى بىر چئشىد اۆتون كۆكو ايلە مۇعالىجە ائدرىدىلر.

كاتاراك (مىروارى سۇيو) خستەلىگىنە «آنۆچ»، مۇعالىجەسىنە «آنۆچلەمك»، زىگىلە «سۆگول»، مۇعالىجەسىنە «سۆكنەمك»

فايدالى و زيانلى شئىلرى بىر- بىرىندىن فرق ائدن دۇغرو و تمىز يۇل تۇتان اۇنلاردىر!».

قدىم تۆركلر تانرى تۇوصىهلىرى ايلە دۇنيانىن سىرلىرىنە واقىف اۇلموش، علم، بىلىك دالنجى گئدەرك بشرىتىن ساغلام و قۇصورسوز ياشاماسى اۆچون هر جور واسىطەلردن اىستىفاده ائتمىشلر. ۱۱- جى يۆز ايلىن فىلۇسوفلارنىدان ابورىحان بىرونى اۇغوزلارین طبىئى تصوۇرلرىندىن، اىستىفاده ائتىدىكلرى داوا- درمانلاردان گئنىش سۆز آچىر (البىرونى، كتاب الجماهير فى معرفت الجواهر هندوستان، حيدرآباد، ۱۹۴۶، ص ۲۰۶-۲۰۵). البىرونى نىن يازدىغىنا گۆره تۆركملىرىن ياخۇد اۇغوزلارین چئشىدىلى اۇت و اۇنا اۇخشار ماددەلردن حاضىرلادىقلارى مۇميا چۇخ مشهور ايمىش. تۆركلر آراسىندا طبىئى علمى نىن اينكىشافى طبىئى ترمىنلرىن يارادىلماسى ايلە مۇشاهىدە اۇلونور.

تۆركلر ساغلىق معناسىندا «ساغ» سۆزونو ايشلدر، صحتىن دۇرومونو سۇروشاندا «اينىنگ ساغى؟» دئىرمىشلر. خستەيه اۇغوزجا «ايگلىك»، خستەليگە «ايگ» دئىرىدىلر. «ايگلىمك» خستەلمك كىمى باشا دۇشولوب. «سۆكل ايگدىن ساواردى» (خستە خستەلىكدن ساغالدى). داوا- درمانا «اوت- ام» دئىيلىب. «آم» بعضاً عئىنى معنانى وئرن «سَم» سۆزۈ ايلە برابر ايشلىنىردى و بئلهجه

«اۆتۈش» اۋيونوندا اۋشاقلار دۋورە وۇروب اۆتۈرەر، بىر اۋشاق يانينداكىنى اۋتون ساغينداكى اۋشاغين اۋستونە ايتەر، اۋ دا عثينى ايشى يانينداكى ايله گۆزر و «اۆتۈش-اۆتۈش» دتيردى.

«تۈك» اۋيونوندا اۋشاقلار بىر نۇوع آياق تۇپو اۋيونو اۋينارميشلار.

«قۇز» اۋيونوندا بىر چۇخور قازار. قۇزو وۇروب اۋ چۇخورا سالارميشلار. همين اۋيون بۇ گۆن بۆتون دۆنيادا «قۇلف» آدى ايله اۋينانيلير.

بۇنلاردان باشقا «قاياق» يا خۇد «زۇبە: اۋاق» اۋيونو، «چلىك- چۇماق» اۋيونو دا اۋينانيلاردى. اسكى تۈركلردە ايدمان اۋيونولارى و ياريشمالار حاۋيندا بىر سيرا معلوماتلار واردير، اۋ جۆملەدن آت ياريشلارى. آتین تۈرك حيات طريزىندە اسكىدن برى چۇخ مۆھۆم رۇلو اۋلموشدور. آت ياريشماسينا «آت اۋزوشمك»، يا خۇد «اۋچشمك» دە دتيليردى. آت ياريشلاريندا ياريش يثرينە بىر ايپ كچيريلير. «تاسال» دتيلين بۇ ايپە ايلك دفعە كۇكسو دتین آت غاليب اعلان ائديلردى.

كاشغارلى محمود آت بارەدە بئله بىر آتالار سۆزو ايشلدير: «آت تۈركون قاناديدير». ديواندا گۆلشمك بارەدە بىر آتالار سۆزو وار: «قىز بىرلە گۆلشمە، قيسراق بىرلە

دتيردبلىر. خستەليكدن ياخشىلاشماغا «ساوراماق» و يا «اۋنغولاماق» دتيردبلىر: سۆكل ساورادى، سۆكل اۋنغولادى».

غربى قاراخانلاردان تامقاج بۇغراخان ابراھيمين ۱۰۶۵- جى ايلدە سمرقند شھريندە تىكدىگى خستەخانانين وققيهسى بيزە بۇ عصرده تۈركلرين طيب خيدمتلرى بارەدە اطرافلى معلومات وئيرير. اۋ زامان بۇ خستەخانا يۇخسول و كيمسەسيز خستەلرى مۆعاليجه ائتمك مقصديله تىكليميشدى. ساغلام بدنە ساغلام رۇح اۋلار. اۋز ساغليغىنى قۇرويان تۈركلر هم دە حياتلارنى معنالى كچيرمك قاغيغيسينا قالميش، بىر چۇخ اۋيون و ايلنجەلرلە عۇمور سۆرموشلر. «آشيق اۋيونو» تۈركلرين ان قديم اۋيونلاريندان اۋلوب، بۇ زامان آشيغا «آشۇق» دتيردبلىر. آشيق اۋيونوندا آشيغين يان ياتماسى، يعنى سۆرتولەرك دۆزتولەرك دۆزلىدلميش اۋلان يان طرفى اۋزيرينە بيخيلماسى، يا خود سيرت اۋستو دۇروب چۇخور طرفى نين ديكلمەسى حاللارينا «جيك تۇرماق»، چۇخور طرفى نين يثرە گلەمەسى حالينا «بۆك» و «جيك- بۆك» دتيليردى.^۱

۱ - اشيق و اشيق اۋيونو بارەدە اقای مير

ھدايت حصارى نين آذربايجان فولكلورو ادلى كيتابينا مۇراجيعە اۋلونا بيلر (ص ۳۷۹-۳۷۸)

وترمىشىدىلەر. اۇنلار نىشان تاختاسىنا «آماج»
دئىيردىلەر. اۇخ نىشاندىن يايىندىسا، «اۇق
آماچكا كىرچادى» دئىيردىلەر.

ائو قۇزان، علم، يىلىك سئوداسىيلا
جۇشان، ساغلاملىق كىشىگىندە دايدانان تۆركلەر
هم دە زامانا گۆره دىسك، استىتىك جەتدىن
يىتكىن آداملار اۆلوبلار. تارىخ قاتلارىندىن
بىزە گلىب چاتان بىزك اشىيالارى، معىشتە
ايشلنن بىزكى كرامىكالارىن بۆللوغو تۆركلرىن
اينجە دۇوقوندىن خبر وئىر.

دۇيوشدە حربى غلبەلىرى ايله آد
چىخاران قىدىم ائىللىرىمىز هم دە دۇوقلە
گىيىنىپ- بىزىمكى خۇشلار دىلار. البتە، بىزگە
قادىنلار داها چۇخ اهمىت وئىردىلەر. اۇنلار
قىمتلى متاللار- يعنى قىزىل و گۆموشدىن
دۆزلىدىلمىش بىزك اشىيالارىندىن، بۇيۇن
باغىلاردىن داها چۇخ اىستىفادە ائىدىردىلەر.
اينجىيە اۇ زامان «يىنجو» دئىلردى. تۆركلەر
فىروزىيە «چىش» آدى وئىرمىشىلەر. بۇيۇك،
قىمتلى بىر جىنس فىروزىيە «بۇت» دئىيردىلەر.
بۇ جىنس فىروزىيە تى زادەلەر آلينلارىندىكى
كاكىللىرىنە تاخىردىلار.

تۆركلەر مرجانا «ساتا»، ياقوتا و ياقوتا بىزىر
شئىلرە صاف، تىمىز معناسىندا «سۆزوك»
دئىيردىلەر. سىرغايا بۇ گۆن دە تۆركىيە
تۆركجەسىندە «كۆپە» دئىيلىر. قىزىل و
گۆموشدىن حالقا شكىلىندە حاضىرلانان

يارىشما». بۇ آتالار سۆزۇ قاراخانلىلاردان بىر
قىزىن تۇي گىجەسى سۇلتان محمود غزنەلىيە
تۇخوناراق اۇنو يىخدىغى اۆچون سۇيلىنمىشىدىر.

اۇ زمان تۆركلەر آراسىندا «چۇوقان»
اۇيۇنو مشهور ايمىش. «آر تۇپىكىنى آزرى بىلە
تۇلدو» (اۇ كىشى تۇپا ھاچا دىيەنكلە وۇردو). بۇ
اۇيۇندا ھر كس داھا قۇوتلە وۇرسا، اۇيۇنو
باشلاماق حاقى اۇنا وئىرلىر. بۇ ھاچا دىيەنگە
«آزرى و چۇگن» دئىيردىلەر. وۇزاركن تۇپ
بىللى بىر مسافەدىن اۆتمەلى ايدى. آت
يارىشلارىندا اۆلدوغو كىمى بۇ مسافەنى تىعىن
ائىمك اۆچون اۇرايا بىر اىپ چكىلردى. اۇيۇندا
تۇپو بۇ اىپدىن كىچىرە بىلنە ھدىيە اۇلاراق
«تامقوك» دئىيلىن بىر اىپ قۇماش وئىرلىردى.
«چۇوقان» اۇيۇنو آذربايجاندا دا قىدىمدىن بىرى
اۇيۇنلىماقدا دىر. آنجاق تۆركلەر بۇ اۇيۇنو آتسىز
دا اۇيۇنلىماقدا دىر. محمود كاشغارلى نىن دىوانىندا
باسكتبالا ياخىن بىر سىرا اۇيۇنلارىن دا آدى
چكىلمىشىدىر.

اۇخ آتما و ياي قۇرما يارىشلارى هم دە
تۆركون دۇيوش حاضىرلىغى ايدى. اۇخ
تۆركلردە بىر ايدىمان واسطەسى اۇلماقلا برابر
هم دە ساواش آلتى كىمى ايشلنمىشىدىر. قىدىم
تۆركلەر اۇخ آتماغا «اۇق آتىشماق» دئىيردىلەر.
مشهور اۇخ آتانلار «آتىم آر»، «نىشانچى»
بعضاً دە «آتىم» دئىيردىلەر. آنجاق اۇخ
دۆزلىدىن و يا ساواشدا اۇخ آتانا «اوقچو» آدى

خارىجىدىن گىتيرىردىلەر و بۇ واخت چىن اىپىكلىرى چۇخ مشهور ايدى. بۇ اۇرنامىنتال^۱ ناخيشلى اىپىكدن ظريف پالتارلار تىكىلەر. قاديىنلار گىتيرىب بىزىدىلەر. سلجوقلار بىزانىسلاردان اىپىك پارچا آلارديلار. بۇ دۇورده تۆرك مكانىندا دا پامبىقدان مۇختىليف پارچالار تۇخوندوغو حاقددا معلومات وئريلەر. قديم تۆركلر بىزىن اىكى قاتى آراسىنا پامبىق قۇيۇب تىكمىكله پالتار حاضىرلايىر، اۇنون آدىنا «كۇيىك» دئيردیلر.

تۆركلر يۇن پارچادان چۇخ چادير، چكمه بۆرك، قۇشاق، كىچه اۆچون اىستىفاده ائدیردیلر. يۇن پالتارلارین قۇلاملار (غولاملار) طرفىندن گىتيرىلمەسى داها مقبول سايىلیردى. تۆركلرده كۆرك ده گىتىش يايىلمىشىدى. كۆركلر قۇزو دىسىندىن تىكىلەر و بۇنا «اىچمك» دئىیلیردى. عادتا سىنجاپ و سامورا (سمور) دىسىندىن كۆرك تىكىلدىكى قىتىد اۇلونور. سىنجاپا تۆركلر «تىگىن»، سامورا «كىش» دئىيردیلر. بۇنلارین دىسىندىن تىكىلن كۆرك «اىچۆك» آدلانىردى.

تۆركلر پالتارا اۇ زامان «تۇن» (دۇن)، اۆست گىتيرىمىن ياخاسىنا «كۆنچوك»، اتكىنه «اتك» و قوللارنى قىسا اۇلان پالتارا قولاق تۇن دئىيردیلر. م. كاشغارلى نىن: «اۇزۇنىو سئودىرمەسىنى بىلسه قادىن قىرمىزى، ناز

سىرغالارى «اۆكمك» آدلانىدیردیلر. مثلاً اۇراقۇت اۆكمكلىدى» - قادىن قولاق حالقاسى تاخدى.

بۇيون باغى و ياخۇد گردانلىق داها چۇخ قىزىل، گۆموش، اىنجى و فىروزه دن حاضىرلانىردى. بۇيون باغى نىن ان قىمتلى چىشىدى «بۇغماق» حساب ائدىلەر. اۆزىنه قىمتلى داشلار، اىنجىلر تاخىلىردى. بىر ده اۇرتا دىرلى بۇيون باغى چىشىدى ايشلىنىردى كى، اۇنا «بۇز مونجوق» دئىیلردى. اۇ زامانلار اۆزوك اۆستونه تاخىلان داشلارا «قاش» دئىیلردى. تىمىز آغ و قارا داشلاردان اىستىفاده اۇلونوردو.

قاشلى اۆزوكلر اىنما گۆره صاحىبىنى قۇزوياردى. اۇ زامان دا، بىلزیگه «بىلزیك» دئىىلىب. قاديىنلار بىزىمك اۆچون باشلارينا تاخما ساج، اۆنگىك قۇيار، بۇنو كىچى قىلىندان دۆزلدر، اۆزلىرىنه كىرشان و آنلىك سۆرتدیلر. قاديىنلار «تاراق» (داراق) ايشلدر، ساچلارنى اۇزادىب ھۆرر و بۇنا «اۆزوك ساج» يا خۇد «اۆرگۆچ» دئىيردیلر. تۆرك كىشىلىرى ساققاللارنى دىبىندىن قىرخدیرار، آما بىغ ساخلاردیلر. اۆلگوجە «بۆلگۆ» دئىيردیلر. پالتار، گىتيرىم مسأله لرىنده تۆركلرین اۇرتاق و فرقى جەتلىرى واردى. م. كاشغارلى نىن دىوانىندا يازىلانلار گۆره، گىتيرىم ماترىالى اۇلان قۇماشى، اىپىك پارچانى تۆركلر اساساً

كۈيىنگە «كۈنگلەك» دىيىلىرىدى. قاندىن كۈيىنگى
«آرتىغ» آدلانىپ.

تۆركلەر شالوارا «اۋم»، درى و يا كىچەدن
تىكىلن چىكمەيە «ئىتۈك» (ئىدۈك) دىيىرىدۇ.
چارىق چىكمەدن سۈترا ان چۇخ گىيىلن آياق
قابى اۋلوب. باشماق، ياخۇد چىكمە، «باشاك
چىكمە» دە چۇخ اىستىفادە اۋلونوردۇ. تۆركلەر اۋ
زىمان دۇلاق، دىزلىك دە گىيىرىدۇ. دۇلاغا
«يۇرگىنچو»، سۇيوقدا گىيىلن دىزلىگەسە
«يىشىم» دىيىرىدۇ.

ياغمورلۇغو كىچەدن حاضىرلايىر، اۋنا
«ياكۆ»، بعضى ائىللەرسە «كىنىزۆك» و
«كىيۆك» دىيىرىدۇ. تۆركلەر پالتارلارنى
اۋتولەيىرىدۇ. اۋتويە «اۋتوك» دىيىلىرىدى.
قۇرشاغى داھا چۇخ كافتانىن اۋزىنە
باغلايىرىدۇ. اۋنلار قۇرشاغا «قۇرشاق»
دىيىرىدۇ.

كىملىرى درىدن حاضىرلايىر، تۇققالى
اۋلوردۇ. تۇققايا «تۇقو» و يا «باقان» دىيىرىدۇ.
اۋ، بعضاً قىزىلدىن، بعضاً دە گۆمۈشدىن
حاضىرلايىرىدۇ.

اسكى تۆركلەر دىستىمالا «سۇلۇق»، ياخود
«ايسلاتۇ»، آجگە «الگىلىك»، يۈل تۇرباسىنا
«يانچوق» دىيىرىدۇ.

خالقىن مەدنىتى ھەم دە سۆفرە قابىلىتى ايله
اۋلچولۇر. تۆركلەر قەدىم زامانلاردان چىشىدىلى،
لەيدىز يىمكىلەرە مەيىللى اۋلوبلار. ۱۱- جى

ئىتمىكى سئون قاندىن ياشىل گىيىنر»- دىمەسى
بۇ رنگلىرىن قاندىنلار آراسىندا چۇخ
سۈيلىدىگىنى گۆستىرىر.

تۆركلەر بايراقلىرىنا قىرمىزى (آل) رنگى
سېچمىكلە بۇ رنگە حۆسن- رەغبتلىرىنى ايفادە
اىدىيىلەر. باش اۋرتوكلىرى و بۇرۇك ايله «آتىك»
و بىر چىشىد «شىلپە»- دن باشقا قاندىنلارنى
پالتارلارنى تەقىباً غىنىنى اۋلوموشدۇر. آنچاق
قاندىن پالتارلارنى گىن، كىشى پالتارلارنى
وۋجودا ياپىشىق اۋلماسى ايله فرقلىنىپ. بۇرۇك
(پاپاق) تۆركلەردە غىثىرت رەزى سايىلىر، بعضاً
بۇرۇكلەر اۋزون اۋلوردۇ، بۇنلار «سۇكورلاج»
دىيىلىرىدى. سۇلطان آلپ آرسلاننىن بۇرۇكو
چۇخ اۋزونموش.

تۆركلەر بۇرۇكون دۆشمەمەسى اۋچون اۋنو
اىپكىدن ھۇرولموش قايتانلا- «ساكال»
دۆرۈكلە» چەنەلىرىنىن آلتىندىن باغلارمىشلار.
تۆركلەرنىن بعضىلىرى باشلارنى سارىق سارار،
بۇنا «ساولوق» و يا «سالوق» دىيىلمىش.
قاندىنلارنى باش اۋرتوكلىرىنەسە «ئىشۈك»
دىيىرىدۇ.

تۆركلەرنىن گىيىندىكلىرى پالتارلارنىن آن
اۋنمىلىسى «كافتان» ايله «شالوار» ايدى.
كافتانى خىرقەنىن اۋستوندىن گىيىرىدۇ.
خىرقەسە «بىرت» دىيىرىدۇ. خىرقە
دۆيمەلى اۋلوردۇ.

كۈيىنك خىرقەنىن آلتىندىن گىيىلىرىدى،

يىمكىلىرى دە چۇخ سئوردىلر.

تۈرۈكلەر سۈدۈدەن دە آت قىدر فايدالانىدىلار. حىوانىن بىرىنچى سۈدۈنە «آغۇز» دىيىدىلر. كرە ياغى «صاف ياغ»، نفت «قارا ياغ»، بدن ياغى «ياقرى» آدلانىدى. قۇرۇد و پىندىر دە سۈدۈدەن حاضىرلايدى. پىندىرە «اۋزىتما»، قايمانغا «قاناق»، بالا «آرى ياغى»، يۇمورتايا «يۇمورتقا» دىيىدىلر.

تۈرۈكلەر ۱۱- جى عصر دە اۋتوراق حىيات ياشاماغا عادت ائتدىكىلىرى اۋچون اكينچىلىك محصوللارنىدان، اۋ جۆملەدن بۇغدا، دارى، دۆيو و آرپادان يىمكى اۋچون اىستىفادە ائىدىدىلر. بۇغدادان قۇورقا و يا بۇلغور شىكلىندە اىستىفادە اۋلونوردو. چۆرگە «آتمك» و يا «اۋتمك» دىيىدىلر. چۆرگى بۇگۆنكو كىمى تىندىر و يا اۋچاقلاردا بىشىرىدىلر. اۋچاقتا چۆرگى كۆلە قۇياردىلار، اۋنا «كۆل چۆرگى»، لاۋاشا «پۆشكك» دىيىدىلر.

كۆلدە بىشىرىلن كۆكە «كۆزمن»، عادى «كۆكە» ايسە چۆرگ آدلانىدى. كۆزمنين بىر چىشىدىنە «كۆمچ»، دۆرمە يە «تۆرمك» (تبلله) دىيىدىلر. يىمكى «آش» آدلانىدىلر. يۇلدا يىيىلن يىمكى «آذوق»، سحر يىمكى «نۇققۇج» حساب ائىدلىب. اۋنلار ياغلى يىمكى، شۇربانى دا چۇخ سئوردىلر. شۇربايا «مۇن»، ياغلى شۇربايا «ياغلى مۇن» و اچمگە «مۇن

عصر دە تۆرك مطبخى «آشلىق» آدلانىدى. اۋغوزلار آشلىق اشياسى كىمى آياق، چاناق، بارداق، و تاۋايا «ايدىش»، «ايزىش» دىيىدىلر. سۇ بارداغىنا «بارت»، دۆلچايا «قۇۋا»، داغارچىغا «ساناج»، دۆە درىسىندىن اۋلان سۇفرە يە «ترگى»، ياخۇد «تنزى»، خىمىر يۇغرولان آچاق قابا ايسە «تكنە» دىيىدىلر.

۱۱- جى يۈز ايللىك دە بابالارىمىزىن اساس قىدا ماددەلىرى حىوانلاردان، بىتكىلردن الدە اۋلونوردو. بۇ سىرا دا آت، سۈدۈن ياپىلان يۇقورت (قاتىق)، پىندىر (پنىر)، ياغ، قايمان، بىر دە يۇمورتا اساس قىدا ماددەلىرى حساب اۋلونوردو. اۋ زامان كسىلمك اۋچون حاضىرلانان حىوان «آتلىك» سايلىدى. قۇيوندان باشقا قۇزو و دانا آتى دە سئوبلىر، بۇنلار «سۇگۆش» دىيىدىلر. محمود كاشغارلى بۇ ئىردە آتالار سۆزو ايشلىدىر: «اثر كك اتى درمان اۋلور، كىچى اتى يىل اۋلور». تۈرۈكلر تۇيوق، خۇروز، بالىق و اۋو حىوانلارنى دا يىتمىشلىر. قىصبا «آتچى»، حىوان كسىلن يىشە «اكدى» دىمك دىب اۋلوب. آت آن چۇخ كاباب، يا دا تۇتماج كىمى يىيىلىدى. اتنى دۆزلايىب، بۇزلايىب، قۇرۇدوب ساخلامدىلار. قۇورولموش آتە «قاق آت»، كابابا «سۆكلونجو» دىيىدىلر. بىر دە بۇغلاماق شىكلىندە آت بىشىرىدىلر. قىدىم تۈرۈكلر تۇرش قاتىق و سىركە قاتىلان

«باغیرساق دۆلماسى»، اۇ بىرى ایسه «اۋوا»
آدیندا شکرلی یشمک ایمیش.

اۆمک «دئیردیلر.

۱۱- جى یۆز ایللیکده تۆرکلر ایسپاناق،
کلم، بال قاباق، تۆرپ، یشرکۆکۆ، سۇغان،
ساریمساق، بادیمجان، خارقال، چۇغوندور و.
س. ایستیفاده اتمکله سبزلەر حاضیرلاردیلار.

تۆرکلر ایچکیلردن سرخوش ائندلره
ایچکی و شراباسا مۆختلیف آدلار وئریبلر. مثلاً
اۇغوزلار شرابا «سۆچیک»، بعضی ائللر
«چاغیر» و «بۆر» دئیردیلر.

«اوقوت» دا بۇغدادان دۆزلدیلن ایچکی
نۇوعو ایدی. بۇغدادان بیره «آقارتقو» آدیندا
ایچکی دۆزلدردیلر. بۇغدا، دارى و آرپادان
عمله گلن ایچگیه «بتگنی» دئیردیلر. بۇنلار
پیوه، بیرا و یا اۋنا بنزر ایچکیلر ایدی. تۆرکلر
شرابی تۇلوقدا ساخلار و شراب ساتانی
«مئیخانچی»، یا خود «تیمچی»
آدلاندراردیلار. «قیمیز» آدیندا ایچکی
تۆرکلرین قدیم میلی ایچکیلریندنیدر. قیمیز
تۇرشوموش مادیان سۆدودور. قیمیز
حاضیرلاماق اۆچون مادیان سۆدونه مایا
وۆرولور و بۇ مایایا دا «کۆر» دئیلیردی.
«قیمیز کۆرلاندی» یعنی ایچیله جک دۇروما
کلدی.

کاشغارلی محمودون یازدیغینا گۆره

تۆرکلرین ان مشهور یشمکلریندن بیری
«تۆتماج» اولوب. اۇ خمیردن حاضیرلانیب.
خمیر یۇخا شکلینده آچیلیر، یۇغورت و سالچا
وۆرولاراق یشیلیردی.

تۆرکلرین ان چۇخ یشدیکلری شیرین
چۆرک سیراسیندا «آش پۆرى»، «قۇیما» و
«قارا اتمک» دئیلن شیرینلر واردی. آشپۆرو
کۆلده بیشریلن چۆرکلرین بیر نۇوعو اولوب،
یاغ ایچینه دۇغرائیر، اۆستونه شکر سپیلیب
یشیلیردی. «قۇیما» دا بیر نۇوع چۆرک ایدی.
بۇنون خمیری قازانچادا قایتایان یاغین ایچینه
آتیلیر، قاریشدریلیر، سۇنرا اۆستونه شکر
سپیلیر و یشیلیردی. قارا اتمک اۆچون اۇن،
یاغ، شکردن باشقا آت ده ایشلنیر. تۆرکلر
اۆزوم سۆیوندان و شیره سیندن ده ایستیفاده
ائدردیلر. اۇغوز تۆرکلری شیرین اولان هر
شئی «سۆچیک»، چۇخ شیرین اولاناسا
«سۆموجیک» دئیردیلر. «قوۋوت»، «کائوت»
و یا «کاغۇت» دارى اۇنوندان حاضیرلناردی.
دارى قایتایدیقدان سۇنرا قۇرودولار،
دۆیولوب اۇن شکلینه سالینار، یاغ و شکرله
قاریشدریلاردی. بۇ یشمگی عادتاً زاهیلارا
وئردیلر. تۆرکلر دۆیونده ایکی جۆر یشمک
بیشریرمیشلر. بیری «سوقوت» و یا

۹۰۰ يىللىك غنىمىتىز گىرسە، ۲۱- جى عصرىن حەقىقەتتە تۈرك عصرى اۆلدوغونا ھىچ كىسدە شۆبە يىرى قالمىر. بلى، دۇنيانىن اىلك آنتروپولوژى تىپلىرىندىن اۆلان آسىيا تۈركلىرىنىن^۳ تارىخىن اىلكىن چاغلارىندان، بىش سىويلىزاسىياسىنىن باشلانغىچىندان قايناقلانان عنعنەلىرى بۇ گۆن دە دوام ائدىر، يىنى- يىنى اۆغورلارلا زىنگىنلىشىر. ساوت اىمپىرىياسىنىن ايفلاسى، تارىخى محوى اىلە آزادلىغا چىخان، دۈولت مۇستقىللىگىنى اعلان ائدىن يىنى دۈولتلىر، خۇصوصى اىلە آذربايجان رسپوبلىكاسى تارىخى تۈرك رئاالىغىنىن مۇعاصىر دوام و اىنكىشافىدىر. تارىخىن آن قىدىم دۈورلىرىندىن تۈرك سۈيلىرىنىن و بۇيلىرىنىن وىنى اۆلان آذربايجان، بۇيوك تۈرك سىويلىزاسىياسىنىن وارىنى اۇلاراق ۲۱- جى عصرده داھا يۈكسك ذىروەلرە، پارلاق غلبەلرە دۇغرو گىدىر.

تۈركلر باغلارىندا آرمود، اۆزوم، شافتالى، ھۆلو، آرىك، آلچا، ھىثوا، تۇت، اىيدە، پۆستە، نار و قۇز كىمى مئىوھلىرى يىتىشىدىرىر، بۇنلاردان چىشىدىلى شكىلدە اىستىفادە ائدىردىلر. مئىوھ سۇلارى سۇيوك اىچىلىر و ھر سۇيوك شئىە «سۇغوقلو» دئىيلىردى. اۆزوم سۇيوندان «بىكمز» دە دۆزلىردىلر (شىرە).

گۆزوندوگو كىمى بىر ادبى آيىدەنىن قۇرۇيوك ساخلادىغى دىل، دۆشونجە، دۈولت، دۈولتچىلىك، تصروفات و مدنى اىنكىشاف فاكىتلارى تۈركلرىن ائركن دۈورلردن عۆموم بىشىر دىرلر اساسىندا ياشايب، دۈوران سۆزدوكلرىنى، قۇنشو خالقلارا دا بۇ مدنى اىنكىشافدا ياردىمچى اۆلدوقلارىنى ئۆبوت ائدىر. «قىدىم و زىنگىن تارىخە مالىك تۈرك دىل عايىلەسىنىن اۆغوز قرۇبونا داخىل اۆلان آذربايجان دىلى (تۈركجەسى)نىن تارىخى مىلاددان اۆلكى دۈورلرە گىدىب چىخىر»^۱. محمود كاشغارلىنىن دىوانى بۇ قىدىم دىل فاكىتىنى بۆتۈو حالدا تقدىم ائتىدى، دىرلندىردى. اىندى بۇ مدنى بازىسىن^۲ غئىر- عادى، مىنىلسىز سىويلىزاسىيا اۋرنىگىنىن اۆزىنە سۆنراكى مادى و معنوى مدنىت،

۱ - حىدر على يىف

۲ - بازىس: تمل، پاىە

۳ - اى. ام. سچنوف

ايلىك اولاراق ۱۹۸۰- جى ايللردە »
 قۇربان سعیدی» آدینی بیر ایسویچلی دیل
 مۆعلیمیندن ائشیتدیم. اۇ خانیم ھمن
 آذربایجانلی اولدوغومو اؤیرنەرک، قۇربان
 سعیدین آدینی چکدی. تأسوفله قۇربان
 سعیدین کیم اولدوغو منە مۆبهم اولدوغو
 اۇچون من بیر غۇرورلا یۇخ، ذاتاً پریشان
 احوالاتلا اۇ آذربایجانلینی تانیمیرام دئیە
 سۆسدم. اۆرکدن آرزۇ ائتدیم کی، بۇ خانیم
 شہریار، صمد وۇرغون، و یا پروین اعتصامی
 کیمی تانیمیش (ھر حالدا بیزه) آذربایجانلیلار
 حاقدان صۇحبت ائتسین و من اۇندا اۇنلارین
 اثرلری اۆزرە ممنونیتلە اۇز فیکیریمی
 بیلدیریم. سۇنرا بللی اولدو کی، اۇ بۇیوک
 آذربایجانلی شخصیتلرین اثرلری قۇربان سعید
 ایله مۇقاییسەدە ھلە غریبە کیفایت قَدَر
 شۇھرت قازانمامیش. بۇ حادیثەنین اۇستوندن
 آرتیق بیر نئچە ایل کئچدی و بیر گۇن
 کیتابخانادا قۇربان سعید آدلی بیر کیتاب
 گۇزومە تۇخوندو و ھمن الیمە آلیب، ائوہ
 گتیردیم. کیتاب، ۱۹۳۷- جى ایلدە «علی و
 نینو» آدی ایله آلمان دیلیندە ویئندە نشر
 اولونموش و سۇنرا نئچە- نئچە آوروپا دیلینە
 او جۇملەدن اینگیلیسجە، فرانساجا و ایسویچ
 دیلینە ترجۇمە ائدیلمیشدیر. «علی و نینو»

قۇربان سعید کیمدیر؟

دۆکتور مناف سببی (سؤئد)

کۇچورن: حسین م. «گۆنئیلی»

دن تۇپال تىمورون ۷ دىفە تىفلىسە يۇرۇشونو
 (نىنۇنون دىلىنچە دىسك) و يا فتحلى شاھين
 دۇوروندىكى رۇس وزيرلىگىنە ھۇجۇم صحنە-
 سى و شاھين اۇ تىدبىردن راضى قالدېغىنى
 دۇزگۇن شكىلدە ايضاح ائتمەمىشىدېر.

سعيد قۇربانين كىم اولدوغو حاقددا
 معلومات وئرمەدن نشر اولغونان اثر، اۋزون
 ايللردن برى آذربايجان ادبى- ايجتيماعى
 عالېملرىنى ناراحت ائدىب. عئىنى حالدا
 يهودى و آلمانلى مدنى خادىملر دە بۇ مۇلئىفە
 صاحب دۇرماغا جھد ائدىرلر.

بعضى روايتلرە گۇرە «على و نىنۇ»
 آذربايجان رسوبلىكاسى نىن مشهور يازىچىسى
 «يۇسيف وزير» چمن زمىنلى نىن اثرىدېر.

دىگر روايتلرە گۇرە مۇلئىف ضىالى عايىلە-
 سىندن اولان بىر وطن-پرور آذربايجانلى
 دىسىدنت (ناراضى) اولموش-شودور. اۋ،
 قۇھوملارنىنى اىستالىننن تهلۇكە-سىندن
 قۇروماق اۋچون قۇندارما (يالانچى) آددان
 اىستىفادە ائتمىشىدېر.

آما سۇن ايللردە تۇم رئىس (Tom
 Reiss) آدىلى بىر آمريكالى ژۇرنالىستىن
 ايدىعاسىنا گۇرە «على و نىنۇ»- نون مۇلئىفى

۱۹۰۵- جى ايلدە رۇسىيەدە باش وئرن
 اينقىلاب عرفە-سىندە بىر مۇسلمان
 آذربايجانلى ايلە گۇرچو قىزى آراسىندا محبّت
 احوالاتىنى بىر رۇمان كىمى ايضاح ائدىر.
 آذربايجانلى آرىستۇكرات (شاھزادە) عايىلە-
 سىندن اولان على-خان شىروان شىر مکتب
 دۇوروندن «نىنۇ كىپىئانى» آدىلى بىر گۇرچو
 قىزا عاشىق اولور و سۇنرا اۋنونلا ائولنىز. بۇ
 آرادا مۇلئىف على خانين ايكى اۋزلو ارمنى
 دۇستو ناجارايانين سمبولىك خىانتىنى و ۲۰-
 جى عصرين. باشلانغىچىندا قافقازدا باش وئرن
 سياسى حادىئەلرى چۇخ دىقتلە قلمە
 آلمىشىدېر، ژۇتان وائىن رۇمانى نىن مۇقدىمە-
 سىندە يازدىلدىغى كىمى، مۇلئىف تارىخى
 اېيزۇدلار ياراتمىشىدېر. عئىنى حالدا مۇلئىف اۋ
 دۇوردهكى شرق ايلە غرب (و ھمچىنن
 اىسلام ايلە مسيحيت) آراسىنداكى علاقەلرى
 و ضدىتلرى ھر طرفلى شكىلدە گۇسترمگە
 جھد ائدىر. رۇمانين ھىجانلى صحنەلرى
 دىيشىك يئرلردە (باكى، شۇشا، تىفلىس و
 داغىستاندا) قۇرمالاشسا دا، باكى و تهراندان
 قايناقلانان تارىخى حادىئەلر چۇخ اطرافلى
 شكىلدە قلمە آلىنمىشىدېر. قتيد ائتمك
 لازىمدېر كى، مۇلئىف بىر آكادمىك تارىخچى
 اولمادىغى اۋچون بعضى حادىئەلرى اۋ جۇملە-

ايسلام دىنىنى قىبول ائتمىش بىر باكىلى يهودىدىر.

تۇم رىيسە گۇرە اۋنۇن آدى «لئۇ نىسمبائۇم» ايدى و مۇسلمان اۋلدوقدان سۇنرا آسدا آدىنى گۇتورموشدو. لئۇ ۱۹۰۵- جى ايلده باكىدا بىر زىنگىن آلمانلى- يهودى عايىلەسىندە آنادان اۋلوموشدو و سۇنرا بۇلشويكلره گۇرە وطنى ترك ائىدىب، بئرلنە گئتمىشدى. اۋاسدا آدى ايله ۱۵- دن آرتىق اثر يازىر و نهايت اۋنۇن يهودى اۋلدوغو اۋزە چىخاندىن سۇنرا ۱۹۳۵- جى ايلده ويئنه قاچىر. تۇم رىيسە گۇرە لئۇ «الفرايد فۇن ارنفلز» آدى بىر آلمانلى بارۇن آرداۋىنىن سئوگىلىسى اۋلور و اصلينده ۱۹۳۷- جى ايلين شرايىطينە گۇرە الفريد «على و نىنۇ» رۇمانىنىن تىلۋوسو اۋلور. لئۇ ۱۹۳۸- جى ايلده «پۇزىتانۇ» آدى بىر اىتاليا كىندىنە قاچىر و ۱۹۴۲- جى ايلده اۋتوز آلتى ياشىندا اۋرادا اۋلور و كىندىن مۇسلمان قىبرىستانلىغىندا دفن اۋلور.

۱- يۇسىف وزىر چىمن زمىنلى نىن بۇ اثرە مۇللىف اۋلماسى كۇنكرت- سىندلرلىن اساسىندا رداۋالمالىدىر. آنجاق مۇللىفلىن بۇ اثرده هانكى سىبلره گۇرە قۇندارما آددان اىستىفاده ائتمە- سى آيدىن دئىلىدىر. آلمانجا ايكى دفعە بۇ اثرىن ويئندە نىشر اۋلماسى دا چىمن زمىنلى نظرىەسىنى داها دا ضىعفلدىر.

۲- اۋلا بىلىسىن كى، بۇ اثر بىر آذربايجانلى دىسىدنت واسىطەسى ايله ويئندە يازىلمىش و يا اۋرايا گىتيرىلمىش و سۇنرا آلمان دىلىنە چئورىلىب، نىشر ائىدىلمىشىدىر. مۇللىف قۇھوملارنى تىلۋكە يە سالماسىن دئىە، قۇندارما آددان (قۇزبان سىعد) اىستىفاده ائتمىشىدىر. بۇ وارىانتىن لىهنە هئىچ بىر سىندىن اۋلمادىغىنا باخما يارقاق، اۋ بىرى وارىانتلارلىن رداۋ بۇ وارىانتىن حقىقتە ياخىن اۋلدوغونو داها ئۇبوت ائىدىر. علاوه ائتمك لازىمدىر كى، «على و نىنۇ» رۇمانى الياس بىگىن سۇزو ايله سۇنا چاتىر. اۋرادا الياس بىگ رۇمانى نە جۇر آله كئچىردىگىنى بىلدىرىر و سۇنرا اۋنو على خانىن عايىلەسىنە وئره جگىنى وۇرغولا يىر.

۳- رۇماندا مۇللىفلىن لئۇ نىسمبائۇم اۋلا بىلمەسىنى تصدىقلەين بىر سىترا جىدى و اهمىتىلى معلوماتلار واردىر كى، اۋنلارلىن

منجە قۇزبان سىعدىن كىم اۋلدوغونو عدالتلە حل ائتمك اۋچون بۇ وارىانتلارلى دىقتلە آنالىز ائتمك لازىمدىر.

بىر خۇصوصى مەلوماتا صاحىب اۋلا بىلمىدى.
 اۋ دۋوردە مۇوجود قايناقلاردان اىستيفادە
 ائتمەك دە مۇمكەن اۋلا بىلمىدى، چۈنكى
 آنجاق شاھىن اطرافىندا عالى وظيفە مالىك
 اۋلان بىر شەخس اۋ مەلوماتلاردا چاتا بىلدى.

و يا رۇمانىن ۱۶- جى بۇلوموندا
 مۇسقىل آذربايجان رىسپوبلىكاسى ياراتماق
 اىستىقامتىندە قۇرولموش اۋلان اىلك
 يىغىنچاقداكى دىالوقلار اىضاحى آيدىنجا
 گۇستىر بىر كى، وطن پرور آذربايجانلىلاردان
 باشقا او يىغىنچاقدا اصلاً آذربايجانلى اۋلمايان
 (اۋزو دە اىسلام دىنىنى قبول ائتمىش بىر
 يهودى) اىشتىراك ائدە بىلمىدى. حقا بىر
 بهائى دىنلى آذربايجانلى اۋ تۇپلومدا اىشتىراك
 ائتسە دە، آنجاق اۋنون وطن پرورلىك
 حىستىلرى اۋستون اۋلمالى اىدى. بۇ اۋزدن لئو
 اۋ تۇپلومدا اۋلا بىلمىدى و اۋلسايدى دا، اىللىر
 اۋتندىن سۇنرا اۋ حادىئەلرى بۇ قدر آيرىنتىلى
 شكىلدە اىضاح ائتمەك اۋنا مۇمكەن اۋلمازدى.

رۇمانىن ۵- جى بۇلوموندا قارا باغ حاقدا
 سۆز گىدىر. مۇلىف بىر يهودى اۋلسايدى،
 يقىن كى ارمىنى نىن ۵۰۰۰ اىللىك كلىسا
 اىدعاسى حاقىندا باشقا بىر جاواب وئرمەلى
 اىدى. آما گۇرونور كى، جاواب عئىنى اىلە

اىنجه لىنمەسى لازىمدىر. اۋ مەلوماتلار بۇندان
 عىبارتدىر:

- بىرىنچى بۇلومدا عالى بىگ قئىد ائدىر
 كى، اۋنون عىسى «اسعدالدوله نصرالدين»
 (۹۶-۱۸۴۸) ايران شاھى نىن دربارىندا وظيفە
 صاحىبى اۋلموشدور، اۋ اىسە قاجار
 شاھلارنى نىن ساراينىدا باش وئرن حادىئەلر و
 احوالاتلاردا رۇماندا آيدىنلىق گئىرە بىلىر.
 بۇندان اۋل آذربايجان اىالتى نىن باشچىسى
 حسن قۇلخان اىلە سىلاحداش اۋلان ابراهيم
 خان شىروانشىر (عالى بىگىن باباسى، صفر
 خانىن آتاسى) دا قاجار شاھلارنى اىلە سىخ
 علاقەدە اۋلموشدو و مۇلىف آنجاق بۇ
 مۇناسىبتىلر اىشىغىندا گئنىش سىياسى و
 اىجتىماعى مەلوماتا مالىك اۋلموشدور. بۇ
 حقىقتە قۇۋت عالى خانىن وئردىگى مەكتىبىن
 سۇن گۇنۇندە كى سۇالا جاوابدىر. مۇلىف اۋ
 جاوابدا تارىخى حادىئەلر باخىمىندان
 رۇسلارنى غلبە چالدىغىنا رغماً آذربايجانلى
 روايتى (شىروانشىر عائىلەسى نىن روايتىنى)
 تەقىم ائدىر. بۇ آيدىنجا اىببات ائدىر كى،
 «قۇربان سەيد» لئو نىسمائوم اۋلا بىلمىز. اۋنا
 گۇرە كى، ۱۹۰۵- جى اىلدە آنادان اۋلموش
 اىسلام دىنىنى قبول ائتمىش بىر يهودى بئلە

یئرلی آذربایجانلیلارین اۆزۈ ده بیر مۆسلمان آذربایجانلی نین ایستاندارد فیکیری کیمی دئییلر. بۇنا علاوه، مۆلیف علی خان ایله سید مصطفی آراسیندا عثمانلی قوشونونون باکییا یاخینلاشما عرفه سینده کی فیکیر مۆبادیله سی ده تۆرکلرین قارداش خالق اولدوغونو، اۇنلارین شیعه ایماملارا خیانتیندن داها اهمیتلی گۆستریر. یقین کی ایسلام دینینی قبول ائتمیش بیر آلمانلی یهودی هئچ زامان میلی حیسلرینی دینه قارشى بۇ شکیلده اۆستون گۆستره بیلمز.

۱۰- جۇ بۆلومده بیرینجی دۇنيا مۆحاریبه- سی خبرینی ائشیدهرک، علی خان قرآن کیتابینا مۆراجعت ائدیر و اۇنو اۇخویور. همچنین تهراندا اولدوغو زامان فارسجا دانیشماسی و ها بئله شعر یازماسی مۆلیفین فارس و عرب دیلینه تسلطونو و قابیلیتینی آیدینجا گۆستریر. بئله لیکده ۱۹۰۵- جی ایلهه آنادان اولموش لئو نیسمباؤم گنج یاشدا آذربایجان، رۇس، فارس، آلمان و عرب دیلرینه و یقین کی عیبری دیله اؤز آنا دیلی کیمی یۆکسک سوتیهده بلد اولماسی بیر آز حقیقته اویغون گلیمیر. آنجاق «علی و نینو» ناغیلیندان بیر آذربایجانلی آریستوکراتین بۇ

دیللری اؤیرنمک ایمکانی اولدوغونو اؤیرنمک اۇلار.

مۆلیف رۇمانین ۲۲- جی بۆلومونده ایراندا یئرلشن «انزلی» شهری نین ائو یاشاییشینی و خالقین دۇلانا جاغینی اولدوغو کیمی، چۇخ آیرینتیلی شکیلده ایضاح ائدیر و سؤنرا ۲۳- جو بۆلومده رشت- تهران یولونو، تهرانین شهر ایستروکتورونو اولدوغو کیمی، قلمه آلیر و دقیقاً اؤ دؤورده ساریلاردا و خالق آراسیندا حاکیم اولان اخلاقی نۇرملا رینی بیر تاریخی سند کیمی ایضاح ائدیر. مۆلیف آیرینتیلارا داوام ائدیر و ۲۴- جو بۆلومده تهراندا سیاسی حادیشه لرین مرکزیندن خبر وئیریر.

رۇماندا یازیلان احوالاتلارا دیقت اولونارسا، آیدینجا گۆرونور کی، بو ناغیلی لئو نیسمباؤم یازا بیلمزدی. بۇ کیمی آیرینتیلاری یازماق اؤچون اؤ حادیشه لرده ایشتیراک ائتمک لازیمدیر و لئو نیسمباؤم نه یاشینا و نه ده سؤسیال ایمکانلارینا گۆره بۇ حادیشه لرین ایشتیراکچیسى اؤلا بیلمزدی.

لئو نیسمباؤم ایسلام دینینی قبول ائتمیشدیسه، نه دن اۇنون رۇمانیندا «علی خان» هئچ بیر زامان ناماز قیلیمیر و یا نینو و

(بىر تۈرك پاشا قىزى) بىرىنجى دۇنيا مۇھارېبەسىدىن سۇترا بىرىندە اۇلاركن (Dr. Hassa) آدلى بىر آلمانلى حكيمه عاشيق اۇلور و يثنىدن ناغىل بو ايكى ديشيك كۇلتورلار آراسينداكى ضديتلرى ايضاح ائدير. بو اثرده ايفاده اۇلونان غم- غصه و بلالر «على و نينو» كىمى گۇجلو دگىل. منجه بو رۇمانايله «على و نينو» آراسيندا چۇخ فرقلىر واردير. و همين شخس بۇ ايكى ناغىلين مۇعلىفى اۇلماسى مۇمكون دگىل. مئل اۇلاراق، يازيلان مئتافۇرلار و هيجانلى صحنهلرین ايضاح قۇرماسى، همچنين آذربايجان قايدالارى و عنعنهلرین تۈرك قايدالاریندان فرقلى اۇلدوغو بئله ايمكانى مۇعلىفه يارادا بيلمز. البتته طبيعى- دير كى كىتابى چۇخ تيرازدا ساتيلسين دئيه، ژئنيئا گرامان بو ايدعانى ايرهللى سۇرور. اۇدا آيدىندىركى، بئله غئير- قانونى تشبوته قارشى «على نينو» رۇمانين اصيل يازارى قانونو مركزلره مۇراجيعت ائتمه يه جك. حقيقتاً اۇلا بيلسين كى، بو يثنى رۇمانين مۇعلىفى اسدبگ (لئو نيسسئمباؤم) اۇلسون، آما حتى ائله ايدعا دا شۇبهه آلتيندا قالمالى دير.

ناچار اريان ايله مۇباحيئته دىنى آرقۇمئتلردن ايسئيفاده اۇلونمور؟

بئله بىر ايدىعا دا وار كى، بۇ رۇمان يهودى لئو نيسمباؤم و آلمانلى قادين الغرايد فون ارنفلز- ين بىرگه چاليشماسى نين محصولدور (مات نسويسكى- Matt. Nesvisky. يۇروزاليم پۇست قزتى، يانوار ۲۰۰۱). بۇ ايدىعا دا يۇخاريدا قئيد اۇلونان سببلره گۇره ردّ اۇلونماليدير، هله باخما يارق كى، الغريد يازيلاريندا اۇز اصيل آديندان ايسئيفاده ائتميشدير. قالىدى لئو نيسمباؤمين كىم اۇلدوغو، يقين كى، ژنيا قرامان (ايلك دفعه رۇمانى آلمان دىليندن اينگىليس دىلينه چئويرن شخس) و تۇم رئيس دئميشكن اۇ همين اسد بىگ اۇلموشدور و اۇنون يازيلارى بيۇقرافيك كاراكتر داشيميشدير.

«ژنيا قرامان» قۇربان سعيد طرفيندن ۱۹۳۸- جى ايلده (The Girl from The Golden Horn, Noyabr ۲۰۰۱) آدلى باشقا بىر رۇمانين يازيلماسىنى دا ايدىعا ائدير. رۇمانين مۇلئفى قۇربان سعيد درج اۇلونور و ناغىل بىر تۈرك قىزىن برلين شهرينده محبّت ماجراسىنى ايضاح ائدير. «آسياده آنبارى»

تۆرك دىللىرى (۲)

طلعت تىكىن، محمد اولمز

دۆكتور جواد هيئت

اۇرتا تۆركجە - وۇلقا بۇلغارچاسى دۆورو (م ۱۱-۱۶ - جى عصر)

اۇرتا تۆركجە دۆورو مىلادى ۱۶-۱۱ - جى عصرلرە عايىددير. بۇ دۆورده بۇ يازى دىللىرى و يا لهجە- لرى ۋاردير:

۱- قارا خانلى تۆركجەسى (م ۱۱-۱۳ - جۆ عصر)

۲- خوارزم تۆركجەسى (م ۱۴ - جۆ عصر)

۳- جيغاتاي تۆركجەسى (م ۱۵-۱۷ - جى عصر)

۴- قىپچاق و يا كۇمان تۆركجەسى (م ۱۳-۱۶ - جى عصر). مملوك قىپچاقچاسى م ۱۶-۱۴ - جى

عصر)، ارمنى قىپچاقچاسى (م ۱۶-۱۷ - جى عصر)

۵- قديم آنادولو تۆركجەسى (م ۱۳-۱۵ - جى عصر)

۶- آذرى تۆركجەسى

۷- وۇلقا بۇلغارچاسى (م ۱۳-۱۴ - جۆ عصر)

وۇلقا بۇلغارچاسى وۇلقا چايى نىن يۇخارى حۇوزەسىندە دۆولت قۇزان و حاكىمىيىنى ۱۴ - جۆ

عصرىن اۇرتاسىنا قدر دوام ائدن وۇلقا بۇلغارلارى نىن دىلى ايدى.

قارا خانلى تۆركجەسى (م ۱۳-۱۱- جۆ عصرلر):

بۇ يازى دېلى شىرقى تۆركىستاندا مركزى قاشغار اولان قاراخانلى. دؤولتىندە دانىشىلان تۆركجە ايدى. بۇ تۆركجە ايله يازىلمىش ان اۋنملى اثرلر بۇنلاردىر:
قوتادغو بىلىك، يوسف خاص حاجب طرفىندىن يازىلان و ۶۵۰۰ بئىتىدىن عىبارت اولان منظوم اثر دىر.

ديوان لغات الترک (تۆرك دىللىرى نىن سۆزلوگو). تۆركجە- عربجه سۆزلوک (م ۱۰۷۳)
ديوان حكمت، احمد يسوى (پير تركستان) نىن م ۱۲-۱۱- جى عصرده يازدىغى منظوم دىنى
تصوّف كىتابىدىر.

عتبه الحقايق: اديب احمد يوكنگى طرفىندىن يازىلمىش كىچىك منظوم بىر اثر دىر (م ۱۳-۱۲- جۆ
عصر)

قاراخانلى تۆركجەسى نىن اساس خوصوصيتلىرى بۇنلاردىر:

- كلمه ايچى و كلمه سۆنو د (d) فۆنمى نىن ذ (z) فۆنمىنه چئوريلمەسى: اسكى تۆركجە آداق-
آداق (آياق)، اسكى تۆركجە تۆد- تۆذ (دۇيماق).
- كلمه ايچى و كلمه سۆنو ب (b) فۆنمى نىن و (v) ايله دىيشمەسى: اسكى تۆركجە ائب (eb)، ائو
(ev)، ائبىر- ائوۆر (ائويرىك، دۇندۆرمك).
- قديم تۆركجە شرط شكىلچىسى (ر- r) فۆنمى نىن دۆشمەسى ايله سا، سه شكىلنى آلماسى:
بۇلسار- بۇلسا (اۇلسا)، كلسر- كلسه (گلسه).

نۆمونه:

بىلىگ بىرله بگلر بۇدون باشلادى،
اؤكوش بىرله ايل كۇن ايشىن ايشلەدى.
بۇگۆتكۆ تۆركجە ميزله:
بىگلر بىلىكلە مېلتە باش اۆلدولار،
عقل ايله خلقىن ايشىن گۆردولر.

تايانما تيرىگلىگە تۇش تىك كىچىر،
كۆۈنمە قىوى قۇتقا قۇش تىك اۋچار.

بۇ گۆنكو تۆر كجەمىزلە:

دايانما (اعتىماد ائتمە) دىر يلىگە، يۇخو كىمى كىچىر،
گۆۈنمە بۇش سعادته، قۇش تىك اۋچار.

خوارزم تۆر كجەسى

خوارزم تۆر كجەسى قاراخانلى تۆر كجەسىلە جىغاتاي تۆر كجەسى آراسىندا بىر كىچىش
مرحلەسىدىر و اساس خۆصوصىتىلرى بۇنلاردىر:

- اىلك هيجاداكى اء (E) فۇنمىنىن قۇرونماسى: بشر (وئرمك)، بشش، ائككى (ايكى)، كىچە
(گىجە)، تى (te) (دئمك)، يئنتى (يئددى).

- و (v) فۇنمىنىن قۇرونماسى، آو، ائو، اۋوكە (اۋفكە، غضب)، تەوہ (دوہ)، ياولاق (چۇخ)، ياوۋز
(بىس).

- ذ فۇنمىنىن قۇرونماسى: آذاق (آياق)، آذير (آيىرماق)، اذگۆ (ايىى - ياخشى)، قۇذ (قويماق)،
گۆذ (گۆزلەمك، گۆدمك).

- گىردەلشمك، يۇوارلاقلاشما:

كلمەنىن سونوندا: ساوۇق (سۇوۇق)، ياوۋز.

بىيەلىك شكىلچىلرىندە: ائوۋم (ائويم)، قاومۇم (قوھوموم)، يئمۇم (غدام)، تامۇنگ (دۇۋارين)،
ائوۋمۆز.

منسوبيت حاليندا: ايسلامنونگ (ايسلامين)، قارىندشىمنونگ (قارداشىمين).

فعلى باغلامالاردا پ (p) دان اول: تاپۇپ (تاپىب)، ائوۋپ (تلسىب).

تۇردىجى شكىلچىلردە: سئوۋگ (سئوگى)، سئوۋنج (سئوئىنج)، ياپۇش (ياپىشماق)، تاپۇن (تاپىنماق) -
پرستىش ائتمك، غرىبلۇق (غرىبلىك)، ادبىسۆز (ادب سىز).

- چىخىشلىق حالى «دىن» شكىلچىسىنىن قورونماسى: بۇرودىن (قۇرددان)، ساچىندىن
ساچىندان، اوتىدىن (اوتىندان).

خوارزم تۆركجه سېله يازىلمىش ان مۆھوم اثرلر بۇنلاردىر:
 قصص الانبياء رابغوزى (م ۱۳۱۰)، پىغمبرلرېن ترجۆمەى - حالينى يازار.
 معين المرید (م ۱۳۱۳)، شېخ شريف، منظوم مذهبى اثردير.
 قطبون خسرو و شېرىن مثنويسى (م ۱۳۴۱).
 نهج الفرديس (م ۱۳۶۰)، دىنى اخلاقى اثردير و محمود بن على طرفيندن يازىلمىشىدېر. خوارزمى -
 نين محبّت نامەسى (م ۱۳۵۳)، تۆركجه مثنويدېر. بۇ اثر بېر نىچە تۆركجه و فارسجا غزل و شعرى ده
 احتيوا ائدير.

جيفاتاي تۆركجهسى

جيفاتاي و يا چاغاتاي تۆركجهسى، اۆزبېكلر، قازاقلار، اؤيغورلار يعنى اورتا آسيا تۆركلرى ايله
 تاتارلار، باشقىردلار و آلتين اوردو دؤولتيني تشكيل ائدن قىپچاق تۆركلرى نين اورتاق يازى دىلى ايدى.
 جفتاي يازى دىلى يۆز ايل اۇنجه كى خوارزم يازى دىلى نين طبيعى بېر دوامى سايىلر. بۇنا باخماي اراق
 آرالاريندا بعضى فرقلر اولموشدور:

- خوارزم تۆركجه سينده كى ذ فونمى جيفاتاچادا ي (y) فونمىنه چئوريلمىشىدېر: آذاق - آياق،
 بئذۆك - بىيىك (اؤجا)، تۆذ - توى (دؤيماق)،
 ايلك هيجاداكى ائ (e) و آ (ə) نين اى (i) فونمىنه دىيشمەسى: كل - كيل (گل)، ائو - ايو، سئو -
 سيو.

ضمير علامتى اولان ن (n) فونمى نين حذف اولماسى: ائوينده - ايويده.
 گئريله بيجى (Retrograde) سسلى بنزمەسى: اسرۆك - اؤسروك (كئفلى، سرخوش)، اينجۆ -
 اؤنجو (اينجى، مينجىق) تىلكو - تۆلكو.

يۇوارلاقلاشما: قاودۆم - قوودوم، قاويش - قاوؤش.

پ - ف دىيشمەسى: تۇپراق - تۇفراق، ياپراق - يافراق.

جيفاتاچا ايله يازىلمىش ان مۆھوم اثرلر امير عليشير نوائى نين اثرلرى و بابر شاهين وقايەنامە
 آدلى خاطرەلرى و سلطان حسين بايقرانين ديوانيدېر. نمونه:

نوائى نين لىلى و مجنون مثنوى سيندن:

مين خسته كى بۇرقمنى چيكتيم،

تحریرى اۆچون قلمنى چىكىنىم،
يازماقتا بۇ عشق - جاودانه،
مقصودوم ائيمس ايدى (دگىلدى) فسانه.

.....

چون فارسى ايردى نكته شوقى،
آزراق ايدى آندا تۆرك ذوقى،
اؤل تيل بيله نظم بۆلدى ملفوظ،
كىم فارسى آنكلارا اۆلدى محفوظ.
مين تۆركجه باشلابان روايت،
قىلدوم بۇ فسانه‌اي حكايه
كىم شۆهرتى چۆن جهانگا تۇلغاي،
تۆرك ايليگه داقى بهره بۇلغاي.
نيچۆن كى بۇ كۆن جهاندا اتراك،
كۆپ تۇر (چۇخدور) خۇش طبع و صاف ادراك.

ظهیرالدين بابردن بير غزل:
كىم كۆروبتور اى كۆنگول اهل جهاندين يخشىليغ،
كىم كى آندىن يخشى يوق كۆز تۇتما آندىن يخشىليغ.
گر زمانى نفى قىلسام غيب قىلما اى رفيق،
گۆرمادىم هر گز نيتاين بۇ زماندين يخشىليغ.
دلربالاردىن يمانليغ كىلدى محزون كۆنگومه،
كىلمادى جانمغه هج آرام جاندين يخشىليغ.
اى كۆنگول چون يخشىدين كۆردونگ يمانليغ اسروكۆپ،
ايمدى كۆز توتماقنى يعنى هر يماندين يخشىليغ.
(اى كۆنول، چۆن ياخشىدان چۇخ يمانلىق گۆردون،
ايندى هر يمانلىقدان گۆز اۇرتسن، ان ياخشىلىقدىر).

بارى ايلغا يىخىلىغ قىلغىل كى موندىن يىخى يوق،
كىم دىكايلا (دئىرلر) دهر آرا قالدى فلاندىن يىخىلىغ.
يىخىلىغ اهل جهاندىن ايستامه بابىر كىيى،
كىم كۆرۈپتور اى كۆنگول اهل جهاندىن يىخىلىغ.

قىپچاق (كۇمان) تۈركجەسى (م ۱۷-۱۳ - جى عصر)

قىپچاق تۈركجەسى كرىمەدە و اورتا آسيانين غربى بۇلگەلرىندە ياشايان كۇچرى قىپچاق تۈركلرى نىن دىلى ايدى. هم دە مىصير و سوريەدە كى مملوك دۆلتى نىن (م ۱۵۱۷-۱۲۵۰) خاكىم طبقەسى و اۆكرائىندا ياشايان تۈركلشمىش ارمنىلرىن دانئىشددىغى دىل ايدى. يعنى بۇ دۆوردە قىپچاقجانيان اۆچ لهجەسى واردى. ۱- كۇمان لهجەسى، ۲- مملوك قىپچاقجاسى. ۳- ارمنى قىپچاقجاسى.

- كۇمان لهجەسى ايله يازىلمىش مۆهۆم اثر كۇدكس كۇمانيكۇس (Codex Cumanicus) دور. بۇ كىتاب قىپچاق خانى اۆزبىكىن ايجازەسىلە آشاغى وۇلگا بۇلگەسىندە بىر ماناستىر (صومىعە) دا ياشايان اۇن يىددى فرانسىسكان مىسيونىر نىن م ۱۳۶۲-۱۳۰۳ ايللىرىندە لاتىن حرفلىرلە يازدىقلارى ائردىر. كۇدكس دىلى نىن اۆزلىكلىرى بۇنلاردىر:

د- ي اۆلموش: آدىر- آيىرماق. ائدكو- ايبى، قادقو- قاغى.

غ فۇتمى نىن دۆشمەسى: آدىغ- آيو (آيى)، آرىغ- آرى (تمىز)، بۇداغ- بۇيا، تاتلىغلىغ- تاتلى (شىرىن، دادلى)، چئرىگ- چئرى (عسكەر)، اۆلۇغ- اۆلۇ. تىرىغ- دىرى.

ايغ- اۆو (ov)، اۆو (uv)، اۆ (u) اۆلموش و اىگ- اۆو، اۆو، اۆ اۆلموشدور؛
آرىغ- آرۆو. ساتىغ- ساتۆو (ساتىش).

تاتىغ- تاتۆو (داد)، بىتىغ- بىتۆ (يازى)، تىرىغ- تىرۆو (دىرى).

آغو- آو، اۆو، اۆو اۆگۆ- اۆو، اۆلموشدور؛

بۇزاغو- بۇزاو، بوزۆو. كۆدەگو- كۆيۆو (گۆۆتى، كۆزكن).

ق و يا ك- خ اۆلموشدور: ياقشى- ياخشى، آق- آخ. اوقشا- اۇخشا.

كۇدكس دن نۆمونه:

تنگرىنى سۆوگىل بارچا اۆستىندە (تانرىنى هر شىين اۆستونده سئو).

تىگرى نىنگ آتى بىلە آنت ايچمە گىل (تانرى نىن آدىيلا آند ايچمە).
 اۋلو كۆننى آوۋرلا قىل (اۋلو گۆنو، يعنى شنبە گۆنۈنو آغىرلا، عزيز توت).
 آتائىگىنى، آتائىگىنى حۆرمەتلە گىل (آتانا، آنانا حۆرمەت ائت).
 كىشىنى اۋلتوزمە گىل (آدام اۋلدورمە). اۋغور بۇلما گىل (اۋغرو اۋلما).

مملوك قىبچاقجاسى

مملوك قىبچاقجاسى ميصير و سورىدە ايوپىلرلىن حۆكومىتىنى يىخاراق اۋنلارلىن يىرىنە دۋولت قۇران قىبچاق تۈركلىرى نىن دىلىدىر. بۇ لەجەدە يازىلمىش مۆھوم ائىرلر بۇنلاردىر.
 سيف سرايى نىن گلستان ترجمەسى (م ۱۳۹۱).
 بزكە فقىە يىن ارشاد الملوک ائىرى (م ۱۴۹۵).
 قانسو قاورى، سلطان قايتىبايىن (۱۴۶۸-۱۴۹۵) و اۋنون اۋغلو محمد بىن قايتىبايىن شعرلىرى.
 گلستان ترجمەسى نىن نۆمۈنە:

قاتىندا بۇلسا آلتون تاغ باقماس (يانىندا قىزىلدا داغ اۋلسا، باخماز).
 جهانغا اختىار اۋرغان كىم ارسە اۋزىنى آلتون اۋچون اۋتقا باقماس (دۆنيانى سىچن آدام اۋزونو قىزىل اۋچون اۋتا ياندىرماز).
 حكايت: بىر اۋلو شىخقە سۇردىلار: تصوف نىنگ حقىقتى نە تۇرور (بىر اۋلو شىخقە سۇردولار، تصوفۇفون حقىقتى نە دىر).

آيىتى بۇندان بۇروناراق طايفە بار ائىردى صورتلىرى پرىشان داغى معنىلىرى جمع ايدى (دندى، بۇندان قاباق بىر طايفە واردى، صورتلىرى پرىشان، آما معنىلىرى (اۋركلىرى) جمع (دۈزگۈن) ايدى. ائىدى بىر قوم حاصل بۇلۇپ تۇرور كىم ظاهىرلىرى جمع داغى باطنلىرى پرىشان!

مملوك قىبچاقجاسى نىن اساس اۋزلىكلىرى بۇنلاردىر.
 چۇخ هيجالى كلمەلرلىن سونونداكى غ، ق، گ نىن دۆشمەسى:
 سارىغ - سارى، تىرىگ - تىرى (دىرى).
 بۇلوتلۇغ - بۇلوتلى. كۆچلۈگ - كۆچلۈ.
 من، بىز ضمىرلىرى نىن بىيەلىك حالى نىن ايم ايلە قۇرولماسى منىم، بىزىم.

منفى آد جۆملەسى خبرى نىن ارمز، ارمىس يثرىنە دگۆل، دگىل ايلە قۇرولماسى.
سۇال اداتى مۇ، مۆ نون مى، مى شىكلىندە اولماسى.

ارمنى قىپچاقجاسى (م ۱۶-۱۷ عصرلر)

مىلادى ۱۱- جى عصرده شرقى آنادولوداكى باكراتىد ارمنى دۇولتى نىن سلجوقلارن
ھۇجوملاريلە يىخىلماسى نتيجه سينده ارمنيلرن بۇيوك اكثرىتى كريمە يە كۆچدو و اۇرادا دا اۇزون
مۆدت (م ۱۴-۱۳ جو عصر) قىپچاقلارلا برابر ياشاديلار و اۇنلارن رۇسلار و رۇملار و مملوكلارلا
اۇلان سياسى و اىقتىسادى مۇناسبتلرنده قىپچاقلارلا ياردىمچى اولدولار. بۇ ارمنيلر قىپچاقلارلا ياخين
مۇناسبتلرى نتيجه سينده دىنلرنى و يازيلارن قۇروماقلا برابر ارمنى دىلبنى بۇراخيىب، گۆندەلىك
دانىشيق دىلى و كليسه دىلى اۇلان قىپچاق تۆركجه سىنى منىمسە دىلر. بۇنلارن بىر حيصەسى لهىستان
شاھى بىرىنجى لوس (Levs) - ين دعوتى اۆزىرنە مىلادى ۱۲۸۰- دا غربى اۇكرائىنا (گالىچىا و
لۇدۇمرە) كۆچدولر و داھا چۇخ كامىز - پۇدولسك (Kamenez-Podolsk) شەرىنە يثرلشدىلر.
ارمنى قىپچاقجاسى بۇ اۇكرائىنا ارمنيلرى نىن لهجه سىدىر.
ارمنى قىپچاقجاسى نىن اساس خوصوصىتلرى بۇنلاردىر:

ق- خ دىيشمەسى: قاشوق- خاشۇخ، قىز- خىز، توقۇز- تۇخۇز...

د- ى دىيشمەسى: كۆۋە گۆ- كىۋو (kiyov) (كۆركن).

غ- و دىيشمەسى: آرىغ- آرۇو

اۋ، اۋ يثرىنە اۋ، اۋ ايشلنمەسى: گۆرە- كۇرا، تۆرەسىزلىك- تۇراسىزلىك. يۆرك- يۇراك.

سسلىلرن آھنگ قانۇنونون بعضاً پوزولماسى: بىزقا (بىزە) كىشىقا (كىشىيە)، كىچمىشلار

(كىچمىشلر)، كلتىرقاى- گىتەرەجك

ارمنى قىپچاقجاسىيلا يازىلمىش تارىخ كىتابىندان بىر پارچا: خازاخقا نمە ائتالمادى بۇخ- اتسا ھر

كىز تووۇلدۇ (قازاقلارلا ھىچ بىر شى ائدە بىلمە دىلر، ترسىنە ھر دفعە (دۇوولدو) يثنىلدىلر.

اسكى آنادۆلو تۆركجهسى (م ۱۵-۱۳- جى عصرلر)

اسكى آنادۆلو تۆركجهسى، آنادۆلوييا يئرلشن اۇغوز تۆركلىرى نين ايلك دفعه اۇز ديللريله قۇردوقلارى يازى ديليدير. بۇ يازى دىلى نين مۆھوم اثرلىرى بۇنلاردير:

سلطان ولد (مولوى نين اۇغلو) - ين (م ۱۳۱۲-۱۲۲۶) ابتدا نامه و ربابنامه آدلى فارسجا مثنويلريله ديوانينداكى تۆركجه شعرلىرى.

يونس امره (م ۱۳۲۰-۱۲۴۰) - نين شعرلىرى.

خوجا دھانى نين شعرلىرى (م ۱۳- جو عصر).

احمد فقيهين چرخنامهسى (م ۱۴- جو عصر).

شياد حمزه نين «داستان يوسف» آدلى مثنويسى و شعرلىرى (م ۱۴).

على نين «قصه-ي يوسف» آدلى مثنويسى (م ۱۴- جو عصر)

عاشيق پاشانين غريبنامهسى (م ۱۳۳۳-۱۲۷۲).

آيدين اۇغلو محمد بيگ (م ۱۳۴۹-۱۳۳۹) - ين امريله آپاريلان قصص الانبياء ترجمه-

سى.

يوسف مڭاحين «ورقا و گۆلشاه» (گلشاه) آدلى مثنويسى (م ۱۳۶۹).

خوجا مسعود بن احمد بن «سهيل و نوبهار» آدلى اثرى (م ۱۳۷۸-۱۳۴۹).

فرهنگنامه سعدى و «كليه و دمنه» آدلى ترجمهلىرى.

احمدى نين «اسكندرنامه» آدلى مثنويسى (م ۱۳۹۰).

سليمان چلبى نين وسيله النجات آدلى مولودى (م ۱۴۰۹).

شيخى نين ديوانى (م ۱۴۳۰-۱۳۸۹)، «خرنامه» آدلى طنز (ساتيريك) مثنوى و خسرو و

شيرين مثنويسى.

اسكى آنادۆلو تۆركجهسى نين اساس خۇصوصيتلىرى بۇنلاردير:

كلمه ايچى و كلمه سۇنو د (d) فۇنمى نين ي (y) فۇنمينه ديشمهسى: آداك- آياك

(قالين ك=k). كاوقۇ- كايفو، تۇد- دۇى.

چۇخ هيچالى كلمه لرين سۇنوندا ق=غ= g فۇنمى نين دۆشمهسى.

آریغ - آری، آرو، کاتیغ (کندلرده قاتیغ) - کاتی، ساریغ - ساری.
 تاریغ - داری، اولوگ - اولو، تیریگ - دیری.
 بیرینجیل اوزون سسلیلرین قیسالماسی: آت (āt) - آت، اتوک (ētük) - ائدوک (چکمه)،
 کیز (kīz) - کیز، اوت (öt) - اوت.

بیرینجیل اوزون سسلیلردن سوترا گلن پ، ت، ق، ک، چ، سس سسیزلرین جینگیلتیلشمه -
 سی: تۆپ - دیب،

آت at - آد، ساقین - ساغین (دۆشونمک) آچیغ - آجی، گۆج - گۆج.
 ایکینجی هیجا باشیندا کی غ، ق، گ، فونمی نین دۆشمه سی: بؤلغا - بولا، یالغا - یالا، بارغان -
 واران، اندگۆ - ائیۆ (ایی)، قیلغابیز - قیلاووز (رهبر، یول گۆسترن).

ت - د دییشمه سی: تاوار - داوار، تام - دام، تمیر - دمیر، تی (te) - دی (di)، تیل - دیل،
 تۆش (töş) دۆش، تۆن (tün) - دۆن (گئجه).

ک - گ دییشمه سی: کل - گل، کئت - گید، کۆر - گۆر.

ب - و دییشمه سی: بار - وار، بئر - ویر، قاراباش - قاراواش (کنیز).

ب فونمی نین «بۆل» فعلینده دۆشمه سی: اؤل.

دۇداق آهنگ قانونونون یۇخلوغو: چۆری، قۇری، اۇقى، بۇلیت (بولود)، اۇنیت (اۇنوت).

یۇوارلاشما: قاییغ - قایۇ، تمیر - دمۆر، یاییز - یاوۆز، آتلیغ - آتلو، تاتیغلیغ - داتلو، ائوۆم،

ائوۆموز، ایچه لۆم، گلدۆم.

گله جک زامانین ایسار، ایسر شکیلچیریله قۇرولماسی: اولسار، گلیسر (گله جک).

گله جک مجبوریت شکلی نین آسی، اسی شکیلچیریله قۇرولماسی: گیره سی، گۆره سی، بییه -

سی

وۇلقا بۇلغار جاسی (م ۱۴-۱۳ - جۆ عصر)

وۇلقا بۇلغار جاسی، شیمالی قافقازدا قۇبان چایی حۆوزه سیندن قوزئیہ کۆچن و وۇلقا نهری -

نین بۇیوک قیوریمی (اینحیناسی) جواریندا وۇلقا بۇلغار دؤولتینی قۇران و اۇنونجو میلادی

عصرده مۆسلمان اولان بۇلغار تۆركلىرى نىن دىلى ايدى. وۇلقا بۇلغار دۇولتىنى مىلادى ۱۲۳۶ -
دا مۇغوللار يىخىمىش، آنجاق وۇلقا بۇلغار جاسى ۱۴ - جۆ عصرىن اۇرالارينا قدر بۇ بۇلگهده
خلق دىلى اولاراق قالمىشىدىر.

وۇلقا بۇلغار جاسى دىل ماتريالى ۱۳ - جۆ عصرىن سۇنلارىندان بىر چۇخو دا ۱۴ - جۆ
عصرىن قالما عرب حرفلى يۆزه ياخين مزار داشلارىدىر.

بۇنلارن ان اسكىسى م ۱۲۸۱ و ان يئىسى م ۱۳۵۷ ايله عايىددير. بۇ يازىلار بۇ دىلن ده
تۇنا بۇلغار جاسى و چۇواش دىلى كىمى بىر ر (r) و ل (l) دىلى اولدوغونو گۇستىرير.

وۇلقا بۇلغار جاسى نىن باشلىجا اۇرزللىكلىرى بۇنلاردىر:

عۆمومى تۆركجهده ز فۇنمى يئرینه ر (r) واردىر: خىر (قىز)، سكىر (سكىز)، تۇخور
(دۇققوز)، وۇتور (اۇتوز)، چۆر (يۆز).

عۆمومى تۆركجهده ش فۇنمى يئرینه ل و چ واردىر: باج (باش)، جال (ياش)، بىيەلىم
(بئشىنجى)

كلمه باشى ى (y) فۇنمى نىن ج فۇنمىنه دىشمەسى: جال (ياش) جيئتى (cieti)
(يئددى)، جىريم (ايگىرمى)، جۆر (cür) (يۆز).

بىرىنجىل (باشداكى) اۆزون سىلىلرین ايكيز (جۆت) لشمەسى: بىيەلىم (بئشىنجى)، جيئتى
(يئددى).

كلمه باشىنداكى يۇوارلاق (دۇداقلانان) سىلىلرین اؤنوده و (w) سسى نىن تۇره مەسى،
وان (اؤن)، وۇتوز (اۇتوز)، وئل (اؤل).

ج، نچ - ش: ايشنه (ايچىنده)، آلتىش (آلتىنجى) جييه تىش (يئددىنجى).

آبۇنە فۇرمو

آبۇنە اولماق ايستەين عزيز وطنداشلاردان ايلىك آبۇنە پۇلونو (۲۳۰۰ تۆمن) آشاغيدا قئيد ائديلن حسابا ياتيريپ، بانك قبضينى بۇ فۇرم ايله ياناشى وارليغين دفترينه گۇندرمهلىرى خواهيش اولونور:
حساب نومرهسى ۲۱۶۳ (دكتور جواد هيئت)، بانك مىلى، شعبه داربوش، تهران، خيابان بهار
آبۇنەنين آدى و سۆى آدى
آدرس.....
پۇست كۇدو..... تلفون نومرهسى.....

وارليق درگيسى

تهران، شهرک غرب، فاز ۲، خيابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و يا
خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، تلفن ۶۴۶۶۳۶۶
خۇرمتلى آبۇنەلريميزدن قاباقدان قالان بۇرجلاريني اۇدەمهلىرى خواهيش اولونور.

وارليق - مجله فرهنگى، ادبى، هنرى به زبان تركى و فارسى

شماره متياز: ۸۵۳۸

صاحب امتياز و مدير مسئول: دكتور جواد هيئت

دبير: الواهيم رفراف

تايپ ايشلىرى: نازى اصغرئيا، محمد محمدخانى

آدرس: تهران، خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، كد پستی ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - Quarterly Journal in Persian and Turkish

Chief Editor: Dr. Javad Heyat

Assistant Editor: E. Rafraf

Stenography: N. Asgharnia, M. Muhammad Khani

3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb or

151 Felestin Ave., Tehran, IRAN, Tel. 6466366

E- mail: varliq@ocaq.net, web site: www.ocaq.net/varliq

اۇرخون يايىنى

تۆرك دىلى اۇرتوقرافى قايىدالارى اساسىندا نىش خىدمىتىلىرى
تۆركجه كىتاب و نىشرىهلىرىن بىلگى سايار واسىطهسى ايله تاپىپ، دۆزوجلوك و
قورولوش ايشلىرى
تلفون: ۰۲۶۲-۳۸۲۱۸۴۰

منتىشر شده است:

واقعه ۲۵-۱۳۲۴ آذربايجان، ۲ جلد، ۱۱۴۷ صفحه (۲-۲۰۰۱)

به قلم: محمد قلى دۇبلى

قىمت: معادل ۴۰۰ كرون دانمارك + ۲۲۱ كرون (هزىنه پست)

آدرس جهت ارجاع سفارش:

M. Donbuli, Paltholmterrasserne 28C, Dk-3520 Farum, Denmark

حساب بانكى جهت وارىز بهاي كتاب:

M. Donbuli, Konto Nr.: 4133974377 Danske Bank,
Farum Bytorv 74, 3520 Farum, Denmark